

Hyphens (kötő-jelek) 2021

**Válogatás az ELTE TáTK Szociológiai
Doktori Iskola műhelytanulmányaiból**

**Selected working papers by students of
ELTE TáTK Doctoral School of Sociology**

ELTE, Budapest, 2021.

ELTE TáTK Yearbook of Doctoral School of Sociology, 2021

Az ELTE TáTK Szociológiai Doktori Iskola Évkönyve, 2021.

Hyphens (kötő-jelek) 2021

Eötvös Loránd University / Eötvös Loránd Tudományegyetem
Faculty of Social Sciences / Társadalomtudományi Kar

Yearbook of Doctoral School of Sociology, 2021

Szociológia Doktori Iskola Évkönyve, 2021.

e-book

Válogatás az ELTE TáTK Szociológiai
Doktori Iskola műhelytanulmányaiból

Selected working papers by students of
ELTE TáTK Doctoral School of Sociology

Budapest, 2021

A kötetben lévő tanulmányok az EFOP-3.6.3-VE-KOP-16-2017-00007 „Tehetségből fiatal kutató” – A kutatói életpályát támogató tevékenységek a felsőoktatásban című projekt támogatásával valósultak meg.

This publication was supported by the EU-funded Hungarian grant EFOP-3.6.3.-VEKOP-16-2017-00007.

Editors / Szerkesztők

CSEPELI GYÖRGY, ÖRKÉNY ANTAL

Authors / Szerzők

GERŐ MÁRTON

NAGY ALIZ

MORAUSZKI ANDRÁS

PÓCSI ORSOLYA

STEFKOVICS ADAM

SURÁNYI RACHEL

WOLLNER MÁRTA

BAGYURA MÁRTON

MÁTÉ ANNA

SIMON SÁRA

BÓDI BARBARA

ROMERO JULIAN

The volume is published by the Doctoral School of Sociology (ELTE TáTK).

A kötet az ELTE TáTK Szociológiai Doktori iskola kiadványa.

1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/A

© Szerzők, 2021

© Szerkesztők, 2021

A kiadásért felel Örkény Antal, a Szociológia
Doktori Iskola vezetője.

© Authors, 2021

© Editors, 2021

Edition © Antal Örkény, 2021

ISSN 2064-0528

Layout / Tipográfia: Bajnok Anna

Cover design / Borítóterv: Altman Studio

The yearbook can be downloaded: <http://tatk.elte.hu/folyoiratok/kotojelek/evkonyv>

Az évkönyv letölthető a <http://tatk.elte.hu/folyoiratok/kotojelek/evkonyv> honlapról.

TARTALOM

Csepeli György, Örkény Antal

Előszó 5

Gerő Márton

Civil society or non-profit sector? The usefulness of the concept of ‘civil society’ in understanding democratization 6

Nagy Aliz

Az állampolgárság kiterjesztésének informális normái – Az intézményrendszer szerepe 19

Morauszki András

Párhuzamos kisvilágok: kisebbségi intézményi hálózatok a soknemzetiségű Kassán, Pécsen és Temesváron 32

Pócsi Orsolya

Szűcs Jenő régióelméletének recepciói a 2010-es években 54

Stefkovics Adam

A divided society: Exploring new political fractures in Hungary 74

Surányi Rachel

Cohesion or separateness – The case of Hungarian Jews in Israel 88

Wollner Márta

Értékszintek a modernizálódó Egyiptomban 102

Bagyura Márton

A fővárosból kiköltözők részvétele az agglomerációs övezet településeinek irányításában 122

Máté Anna

Kisgyermekes anyák munkaerőpiaci helyzete és familialista családpolitika a 2010-es évek Európájában 135

Simon Sára

Ritka betegségben érintettek online kommunikációja a Twitteren – *Big data*-elemzés 145

Bódi Barbara

„HHH” – Halmozott hátrányok hálójában: A roma nők hangja a képzőművészetben 163

Romero Julian

Sándor Márai the philosopher: An academic reception of his oeuvre 175

Szerzők 188

ELŐSZÓ

CSEPELI GYÖRGY, ÖRKÉNY ANTAL

A Kötőjelek legújabb számában az ELTE TáTK Szociológiai Doktori Iskola műhelyeiben az elmúlt években elkészült hallgatói dolgozatokból készítettünk válogatást, melynek alapján az olvasó képet alkothat az Iskolában készülő doktori dolgozatok tematikai gazdagságáról, a kutatási módszerek sokszínűségéről.

A közlésre elfogadott hallgatói írásokat négy átfogó blokkba csoportosítottuk. Az első blokkba a politikai témakörbe sorolt cikkek kerültek. Gerő Márton írása a civil társadalom és a nonprofit szektor fogalmi elhatárolásának kérdéseivel foglalkozik. Nagy Aliz az állampolgárság intézményes kiterjesztésének informális normáit vizsgálja, melyek jelentősége különösen megnőtt a kettős állampolgárságra vonatkozó jelenkori diskurzusban. Morauszki András a kisebbségpolitika alakulásában fontos intézményi hálózatokat tárgyalja.

A válogatás második blokkjába a társadalomkutatásban kulcsfontosságú értékek vizsgálatának sokféle lehetséges kontextusát tárgyaló írások kerültek. Pócsi Orsolya Szűcs Jenő korszakos európai fejlődési régióelméletének újabb recepcióját elemzi, melynek tanulsága szerint a 20. század utolsó harmadában született elmélet kiállta az idő próbáját. Stefkovics Ádám kvantitatív adatelemző módszert alkalmazva a mai magyar társadalmat megosztó értékkonfliktusokat tárgyalja, melynek tengelyében a globalizáció okozta szorongás áll. Surányi Ráchel kvalitatív módszert követő kutatása páratlanul izgalmas betekintést nyújt a Magyarországról Izraelbe költözött kivándorlók életébe, melyet egyszerre jellemez a folyamatosság és a megújulás. Wollner Márta dolgozata a modernizálódó egyiptomi társadalomban keletkező értékkonfliktusokat mutatja be, gazdagon választott források alapján.

A harmadik blokkban szociológiai, szociálpolitikai és egészségpolitikai írásokat találunk. Bagyura Márton a fővárosból az agglomerációba költöző családok helyzetét vizsgálja. Máté Anna a kisgyermekes anyák munkaerőpiaci helyzetét méri fel, jól megválasztott statisztikai módszereket alkalmazva. Simon Sára – a Big Data eszköztárára támaszkodva, hatalmas adatbázist mozgatva – a ritka betegségekben szenvedő betegek előtt álló diagnosztikai és terápiás kihívásokat elemzi.

Válogatásunk utolsó, negyedik blokkjában két írást talál az olvasó. Bódi Barbara a Magyarországon élő roma képzőművésznők festői világát elemzi a vizuális antropológia módszereire támaszkodó dolgozatában. Romero Julian Márai Sándor spanyol nyelvterületen aratott sikereinek titkát keresi a magyar olvasó számára különösen érdekes írásában.

CIVIL SOCIETY OR NON-PROFIT SECTOR? THE USEFULNESS OF THE CONCEPT OF 'CIVIL SOCIETY' IN UNDERSTANDING DEMOCRATIZATION¹

MÁRTON GERŐ

Abstract

After the transition, the theories and concept of civil society, partly due to its 'political failure,' lost its dominance in describing the sphere of independent, voluntary associations. Instead, non-profit theories became popular worldwide and in Hungary as well. Although these concepts are often used as synonyms for civil society, they address somewhat different forms and types of organisations. Moreover, they grew out of different theoretical traditions. While, for the non-profit sector approach, the production of public goods is the main question and the United States is the main social and political context, Central and Eastern Europe is the main social and political context for the revived theories of civil society, and democratization is their main focus. As I will argue, although the distance between the two traditions has decreased since the 1970s *these separate traditions and the context of their origins influence the questions researchers ask, and the answers they find through their hidden assumptions. As a consequence, when democratization is the focus, the framework of civil society offers better conceptual tools than the non-profit sector approach.*

Keywords: civil society, non-profit sector, democratization

Introduction

The concept of civil society started to gain momentum in Central and Eastern Europe in the 1980s. However, shortly after 1989, commentators and scholars announced the failure of civil society. Parallel to its 'political failure' (see Ost, 2011) it lost its dominance in describing the sphere of independent, voluntary associations. Instead, non-profit theories became popular worldwide and in Hungary as well (Glózer, 2008). Despite the popularity of the latter, and the many debates about the usefulness of the term, I will argue that civil society as a concept² should have an important role in understanding the current state and development of democracy. This is even more important nowadays, when

¹ This article is based on a chapter of my PhD dissertation. The chapter's original title: Usefulness of the Concept of 'Civil Society' in Understanding Democratization (Gerő, 2018, pp.78–90).

² Obviously, civil society has different definitions and conceptualisations, In this article, I don't have the space to discuss these different approaches, but I have done so in my dissertation (Gerő, 2018) and in other articles (e.g. Gerő – Kopper, 2013; Gerő – Kerényi, 2020). Based on the approach developed in these articles, I understand civil society to be the sphere of associations, (formal and informal organisations, societies, etc.); the associational sphere, "which serves as the main agent in fostering individuals' engagement with their rights" (Gerő, 2018, p.69).

the concept of civil society is again used increasingly in relation with the struggle for democracy (see for example Anheier et al., 2019; Arato & Cohen, 2018; Bernhard, 2020; della Porta & Felicetti, 2019).

It is also important to note that instead of democracy I use the term democratization. This is because the concepts of both the non-profit sector and civil society involve the idea of social change. While democracy might refer to an institutional setting, democratization captures the dynamics of the process of establishing democratic institutions, the diffusion of democratic values and political participation. In relation with the discourses on civil society and the non-profit sector, not only the institutional environment is important, but, for both research streams, active participation is essential. Thus, democratization is a process of widening the realisation of fundamental rights especially rights connected to political participation (for further elaboration see Gerő, 2018).

Despite the similarities of the concepts, and although the non-profit or third sector and social movements are often used as synonyms for civil society,³ they target somewhat different forms and volumes of organizations. Further, they grew out from different theoretical traditions. As I will argue, the *separate traditions of their origins and the context of these origins influence the questions researchers ask, and the answers they find through their hidden assumptions*.

As Glózer (2008) and Kuti (1998) convincingly point out, by the mid-1990s, ‘non-profit sector’ or ‘non-profit theories’ became the dominant framework of examining associations and similar entities. Sometimes the notions of the ‘third’ and ‘voluntary’ sectors also appeared, but only as synonyms for the non-profit sector.⁴ ‘Social movements’ could be also

³ This is especially prevalent in the Hungarian case for reasons discussed later. This practice of usage is apparent in the short introduction of the Civil Review (Civil Szemle), a Hungarian journal on the non-profit sector and civil society. In the short text on the aims and scope of the Journal, it uses ‘non-profit sector’, ‘civil sphere’ and ‘civil society’ as interchangeable terms: The Civil Review is an academic journal: it is a periodical that introduces the civic sphere, NGOs and societal cooperation. (...) The journal follows the development of the domestic civil sphere but it also intends to introduce the European trends. (...) The periodical aims to cover all segments of the civil/nonprofit sector and civil society. (...) The periodical aims to cover all segments of the civil/nonprofit sector and civil society. Retrieved December 1, 2020, from <http://www.civilszemle.hu/en/>.

Compared to the ‘Aims and Scope’ of Voluntas, Non-profit and Voluntary Sector Quarterly or the Journal of Civil Society, the differences in the use of terminology are quite evident:

The official journal of the International Society for Third-Sector Research, Voluntas is an interdisciplinary international journal that aims to be the central forum for worldwide research in the area between the state, market, and household sectors. The journal combines full-length articles with shorter research notes (reflecting the latest developments in the field) and book reviews.

Voluntas is essential reading for all those engaged in research into the Third Sector (voluntary and non-profit organizations) including economists, lawyers, political scientists, psychologists, sociologists, and social and public policy analysts. It aims to present leading-edge academic argument around civil society issues in a style that is accessible to practitioners and policymakers. Retrieved December 1, 2020, from <https://www.springer.com/journal/11266/aims-and-scope>.

⁴ Although I am not discussing the most recent developments in this regard, it is clear that the term ‘civil society’ gained more popularity recently, both in international and domestic research, even among the former proponents of non-profit research (Anheier, 2017; Antal, 2016; Kuti, 2017; Vándor et al., 2017). The main reason for that is the change of the political structure. As the level of democracy is connected to the question of civil society, I believe that this chapter will also contribute to the explanations of the recent shift in the terminology of scholarly debates and the public discourse.

a contender to the civil society approach; however, during the 1990s and 2000s ‘non-profit’ was a far more popular term, than ‘social movements’.⁵

A simple literature query among the titles⁶ available in Hungarian at the Metropolitan Szabó Ervin Library⁷ between 1985 and 2014⁸ illustrates the prevalence of the three concepts, the ‘non-profit sector’, ‘civil society’ and ‘social movement’. Civil society and related search terms gain most hits, followed by ‘non-profit sector’. ‘Social movement’ is lagging far behind (Table 1).

Table 1: Hungarian titles available in the repository of Metropolitan Szabó Ervin Library 1985–2014⁹

Concept appearing in the title	N
civil society	659
non-profit sector	235
social movement	84

In the following pages, I will explain how the non-profit and the late twentieth-century civil society theories are different in their origin, how this difference affects the implicit questions they ask and, to some extent, how this affects empirical research. The last point is a crucial question since, in many countries – among them in Hungary – non-profit research fuels the collection of large-scale, quantitative data. Due to the lack of other organisational level data, these datasets are often used for research on civil society. As a consequence, the differences between non-profit and civil society research appear as a data-collection problem. As I will show, this is not an adequate argument and it is important to point out that data collection is also driven by the implicit presumptions of non-profit theories. Therefore, based on the Hungarian case, I will argue that non-profit data can only be used with caution, and if controlled and supplemented by other sources.

⁵ However, I have to note that research into social movements only started to become fashionable in Hungary recently. In the nineties and early 2000s there was only one notable scholar nurturing this line of research, Máté Szabó. In recent years, however, new volumes have been published on the topic (Máté Szabó – Mikecz, 2014; Van Til – Krasztev, 2013).

⁶ I also searched among ‘subject words’. However, as I checked the results, I found out that, in such phrases, every word is searched independently. Thus, the results for subject word ‘civil society’ would contain any title that has the subject of civil or civil+ something and society or society+ something. To search just among the titles might overlook some books and articles but works much better as an illustration of the range of uses of the concept.

⁷ The Metropolitan Szabó Ervin Library is one of the main libraries of Hungary and its main focus is to collect the literature of the social sciences, especially sociology.

⁸ I decided to end the period for searching the titles in 2014, since that year the government launched an attack on civil society organisations, in relation to the Norwegian Fund. From this year, similar discursive and legislative attempts to discredit certain organisations were repeated by the government and pro-government media outlets (Kuti, 2016, 2017; Torma, 2016).

⁹ Search terms: social movement: Social movement (társadalmi mozgalom), social movements (társadalmi mozgalmak); civil society: civil society (civil társadalom), civil sector (civil szektor), civil sphere (civil szféra), civil organization (civil szervezet), civil organisations (civil szervezetek); non-profit sector: non-profit sphere (non-profit szféra), non-profit sector (non-profit szektor), non-profit organization (non-profit szervezet), non-profit organizations (non-profit szervezetek). For the term non-profit I always searched for nonprofit *and* non-profit as well.

There are some limitations to the discussion of scholarship worth mentioning. First, I will treat groups of theories as single frameworks, which is a necessary simplification to focus on the fundamental difference between the two directions of research. Second, since I elaborated the concept of civil society in my dissertation in considerable detail, I will mainly focus on some early work of the non-profit sector from the seventies and from the second wave of non-profit research undertaken during the nineties.

The origins of non-profit and civil society theories

The reinvention of civil society and the birth of non-profit theories happened in parallel in the seventies, the first in Poland, whereas the second took place in the United States. As I see it, both branches of theory circle around questions of the relationship between the state and its citizens. However, closer examination reveals they are asking very different questions and start answering these questions on very different bases.

The central question of civil society theorists is how the human and political rights universe can be introduced into the relationship between the state and its citizens, thus how can *limiting the state's power and empowering the citizens be possible*. Conversely, non-profit theory asks a different question, namely *how the public good is produced and what role non-profit organisations play in this production*. The first question is more political, the second is more economic, which leads to some fundamental differences in the basic assumptions about their answers and explanations. To understand why they start with differing questions, it is necessary to introduce the different contexts of their birth.

The context

There were major differences between the United States and Central-Eastern Europe in the seventies, and this section highlights two of the most important aspects.

Civil society was reborn in a context when citizens did not have the choice – or even the illusion – of controlling a major part of their public lives in Central-Eastern Europe. Although it would be a mistake to picture socialism as a total denial of individual freedom, its principles of operation were clearly against *exercising* civil and political rights.

Non-profit theory was born in a context where *the principle of providing basic rights was not in question*. The initial work of Weisbrod (1975), one of the founders of non-profit studies in the USA, clearly stated that his work tries to answer the question of public-good production where *public, private-for-profit and non-profit sectors* are all in operation. Weisbrod intended to develop the theory of this third, understudied voluntary sector that would explain the existence of legal non-profit, voluntary organizations. These organisations were *already operating legally*, without any kind of constraint on self-organisation, unlike the Central-Eastern Europe experience. Furthermore, in Weisbrod's theory, there were clear

references to ‘voter demands’, and ‘consumer-voter demands’ as a means of expressing satisfaction with the state’s or other provider’s performance. In the socialist one-party state and its shortage economy, these were evidently missing.

The main questions and answers

The main explanations of the origin and operation of the non-profit organisations, such as the theory of public goods, the failure of the state (Salamon, 1991; Weisbrod, 1975), contract failure and the idea of consumer-control mechanisms (Hansman, 1987; James, 1990) are clearly economic in nature.

It is important to note that these non-profit theories mostly relate to service providers and consumers in the fields of education, healthcare or similar. The problem of public good production is twofold: first, why do these consumers turn to non-profit organizations instead of the state or for-profit firms? Second, why do non-profit organisations appear among service providers (and why do some people tend to participate in these organisations or support them)?

In their answers, these early theories assume that there is a failure somewhere in the process of producing a public good, which makes it hard for the consumer to:

- a) satisfy their needs, since there is not enough in terms of quantity or quality of these goods;
- b) make the best decision on the possible forms of providing the required, but not available public good.

Thus, the consumers of any public good would be ‘*homo oeconomicus*’, who turns to the public good provider with which they can reach the optimal (or the best available) option. Hence, the consumer *is trying to maximise her utility functions by a rational choice*.

Since the easiest and often the cheapest way to acquire these services is through state-owned institutions, *homo oeconomicus* needs **extra motivations or selective incentives to turn to any provider other than the state**. Explaining participation or action in relation to non-profit organisations thus requires a motivational, if not a demand-supply approach.

This is the point where the two theoretical traditions diverge, in my opinion. Civil society theory in the late twentieth century incorporates the human rights approach. Even if this human rights approach is fostered by international circumstances, and even if the language of human rights served as a means of government opposition¹⁰ (see Michnik, 1999) as

¹⁰ Michnik (1999) refers to the impact of the Helsinki Accords from 1975 on the situation of oppositional initiatives. As signatories of the Helsinki Accord, countries of the Warsaw Pact formally accepted incorporating human rights in their legal system. This served as a reference for the opposition.

a consequence of its application, its main assumption, namely perceiving these rights as inherent to the human nature, was built into the discourse on civil society. In this discourse, the fulfilment of human rights belongs to human nature, therefore one has to explain first **why someone *does not* exercise their rights**. Only subsequently does the question arise of **the means (public, private, formal, informal) through which she fulfils the needs motivating the exercise of these rights**. This leads to the critical nature of civil society, despite the non-normative nature of non-profit theories.

Coordination of the relationship between the state and the citizen

There is a further consequence of this difference, introduced above, regarding the relationship between the state and the citizen. This relationship is based on different types of coordination: Within civil society theories, this coordination is based on legal rules, regarding what the state can and cannot do, and how much it is allowed to interfere with the individual's life. The most important point is to keep the boundaries and prevent the citizens from any harm to their rights (Gerő, 2018).

For non-profit theory, this coordination is based on demand and supply,¹¹ which assumes that citizens have the possibility to express their demands either in a political way (votes), or via consumer choice. The first requires democracy, the second necessitates the market.¹² Both democracy and the market require legal boundaries, regulating the relationship between the state and the citizen. As such, the questions of civil society theory target the very conditions assumed as given by non-profit theory. Furthermore, non-profit theory inquires how public goods are produced among the already given circumstances of democracy and a market-oriented economy.

Empirical consequences

It would be a mistake to identify all non-profit research with such a narrowly defined economic theory. The attempts to measure the size and significance of the non-profit sector cross-nationally in the 1990s are more focused on the activities of the organisations and their organisational behaviour, as well as their incomes and expenditures, and do not necessarily refer closely to the theories of the seventies and eighties. (see for example Salamon – Anheier, 1997, 1999). In the nineties, political and cultural factors also appear among explanations of the size, strength and vitality of the non-profit sector (Salamon – Anheier, 2006).

The legacy of economic theories: The non-profit organisation

¹¹ Which is the extension of the classic liberal approach of coordination actions, the invisible hand, to non-market realms.

¹² I am not suggesting that market processes are entirely missing from socialism. Bródy (1983) highlights that cycles of supply and demand worked in the planned economies as well, only instead of consumers the state officials provided the demand side. These demands were partly based on the confidential reports of public opinion researchers, which are now available at the Open Society Archive.

The 1990s is also the decade of clarification, in which Salamon and Anheier devised a widely accepted definition of the non-profit organisation (Salamon, 1994; Salamon – Anheier, 1997, 2006).¹³ Although explanations started to diverge from economic theories, the definition itself carries the legacy of these theories. The sector then is defined as the totality of these organisations.

Thus, the unit of the non-profit sector is:

- a) an organisation: It has a sustained, systematic operation, an organisational structure and it is institutionalised to a certain extent. There are some ambiguities with regard to its formal or informal nature. While Salamon et al. (Salamon et al., 2003) state that the organisation-like operation and not its legal personality is important, the Hungarian approach tends to be more formalistic and usually requires it to have legal personality (Kuti, 1998).
- b) not distributing profit: Generally, the income sources of these organizations are not commercial ones. Financing is based on membership fees, donations, and support from the government (local or national), through various financing mechanisms. However, non-commercial activity is not a distinctive characteristic of non-profit organisations. Furthermore, they can operate on the same basis as for-profit organisations, competing for the same pool of clients and providing similar services (Galaskiewicz – Bielefeld, 1998). What is distinctive in this case is the – mostly legal – restriction on distributing profit among members. Thus, the profit – if there is a profit – always contributes to the mission of the organisation.
- c) self-governing: Every definition emphasises the self-governing nature of these organisations. They have the competence to make decisions, to start and to cease actions, alliances, etc.
- d) private or independent from the state: Salamon et al. (Salamon et al., 2003) emphasise the private nature of these organisations, while Kuti (1998) only stresses the institutional separation from state institutions. This separation does not prevent them from contributing to the public good or to the tasks of the state.¹⁴
- e) voluntary: with regard to its membership or participation in its activities.

Further criteria feature less strongly: Kuti (1998) refers to the non-political (not involved in party politics) and non-religious (the exclusion of churches) nature of non-profit organisations. Salamon and Anheier list these features among the main elements of the definition in their book in 1996 (Salamon – Anheier, 1996), but they do not in their study

¹³ As an illustration of the prevalence of the definition, see Bocz, 2009; Kuti, 1998; Salamon, 1994; Salamon et al., 2003.

¹⁴ This seems to be a small difference; however, eventually this is the basis of including public charities and public beneficiary organisations, whether founded by the Parliament, local governments or other governmental institutions in the domain of the non-profit sector in the Hungarian case.

a year later (Salamon – Anheier, 1997). This latter, broader definition is recalled by Salamon and Anheier in 2006 as well (Salamon – Anheier, 2006).

Kuti (1998) mentions two further characteristics of non-profit organisations: first, their necessary contribution to the interests of the wider public or to the public good; second, the organisation's activity has support from the citizens. This support might be expressed through volunteer work and civic initiatives.¹⁵

To understand how the definition is constructed, we shall remember Weisbrod's initial questions, indicating that the curious thing about non-profit organisations is that they are not the result of any state pressure or economic constraints, and evidently cannot be explained by self-interest, which would be to make a profit. *The implicit assumption of this view is that people tend to participate in public affairs only if they have a special interest in it or if they are pressed to do this.*

This view has its empirical consequences. Evidently, the examined organisations cannot be profit-oriented and researchers have to explore the specific interests – called motivations in empirical research on volunteering – that inspire the operation of these organisations despite their unlikely existence. The self-governing characteristic is a consequence of the non-state, non-compulsory, non-profit features of these organisations.

Social theory and the unit of analysis

In 1998, Kuti stated that 'non-profit' in the Hungarian case had become a well-established and institutionalised term as the label of the 'world of associations and foundations', over other terms such as 'civil society'. Indeed, it became one of the most important notions in studying these organisations. The Hungarian Central Statistical Office (HCSO) accepted it as a basis for shaping the yearly data collection about non-profit organisations,¹⁶ which had a great impact on research.

However, as Table 1 suggests, the discussion goes on. The majority of the 659 hits on 'civil society' have been produced after 1997.¹⁷ However, among the search phrases related to 'civil' the distribution is different: while 59% and 60% of hits for the phrases 'civil society' and 'civil sphere' appear after 1997, nine out of ten titles containing 'civil sector' or 'civil organization(s)' were written after this year. Thus, based on the titles, an assumption can be made that the literature on

¹⁵ Interestingly, more than a decade later, in the Act CLXXV of 2011 on the right of association, the public benefit status and the operation and support of civil society organizations, this last element gained an important role, as a basis of holding public benefit status.

¹⁶ Balogh et al. (2003) mention three approaches: they name the one applied as a statistical definition but the criteria for being non-profit organisations are the same as mentioned above. The other two are the legal (every non-public organisation that is not profit-oriented) and a national-economic one (those non-profit organisations according to the statistical definition, which primarily help the population and do not have income collecting activities).

¹⁷ In 1997 a new law on the public benefit status of non-profit organisation was established and the tax-designation system was introduced. Éva Kuti published her influential book summarising nonprofit research in Hungary in 1998, and so 1997 seems to be a good point of demarcation.

civil society shifted from a social-theoretical scope to the organisational level. A similar shift occurs with ‘non-profit sector’ as well. While only 51 percent of titles containing ‘non-profit *sector*’ have been authored since 1997, 80 percent of titles including the term ‘non-profit *organisation(s)*’ were written after 1997.

This shift is associated with the convergence of the two bodies of research and probably fostered the confusion of terminology. Moreover, this change seems to reflect international trends. Interestingly, after the theoretical and conceptual efforts to clarify the non-profit concept in the 1990s, in the 2000s, non-profit researchers started to use the notion of civil society again. The ‘Global Civil Society’¹⁸ yearbook series and some edited books on civil society discussing the behaviour of non-profit organisations mark this process (Zimmer et al., 2004). *It seems that civil society serves as a referential social theory, where the unit of analysis is henceforward the non-profit organisation.*¹⁹

The non-profit definition given above has its weaknesses and problems, as well as its strengths. These are well elaborated in Salamon’s work (1992). *My main concerns here are not the problems of either concept, but that the ‘referential theory’ and the theory on which the selection of the unit of analysis is built have different inherent assumptions.*

Non-profit data and civil society research: The Hungarian practice

The HCSO offers a vast data source and thus an easy-to-use framework for empirical research. However, the operationalisation of foundations and associations, being based on non-profit theory definitions, is of concern. The attractiveness of available data often tempts researchers: while talking about civil society, they use non-profit data and (organizational) theory, without further reflection.

To be precise, there is one type of reflection that generally emerges from the analytical issues faced: the data collected on the basis of non-profit theory (and the legal definition of non-profit organisations) has a different organizational scope than those of civil society.

In the Hungarian case, where the main source for non-profit research is the HCSO’s Non-profit Register, this is a two-fold problem: first, data collection covers not only private but some publicly owned or governed non-profit organisations;²⁰ for instance, within the category of associations, ‘public beneficiary companies’ whereas, within the category

¹⁸ The yearbooks of the Global Civil Society Programme, published between 2001 and 2012. For further details see the online version retrieved October 25, 2018 from <http://www.lse.ac.uk/international-development/conflict-and-civil-society/past-programmes/global-civil-society-yearbook>.

¹⁹ In some cases, non-profit organisations are referred to as civil society organisations (CSO), but the definition is exactly the same. As an example, compare Salamon and Anheier (1997, pp.31–32) and Salamon et al. (2003, pp.7–8).

²⁰ The main source of non-profit research is the database of the Hungarian Central Statistical Office on non-profit organisations (Non-profit Register) collecting data about voluntary associations and foundations. The Non-profit Register codes associational organisations according to their specific form: voluntary association, trade union, professional-employer’s advocacy organisation, professional organisation, public law associations and public-beneficiary companies.

of foundations, ‘public benefit foundations’ are considered as governmental non-profit organizations, since they are mostly founded and financed by government institutions (Kákai, 2005). Public law associations (e.g. chambers, the Hungarian Academy of Sciences) are also problematic. They are legal associations, but they have just as strong competencies as do authorities. Besides, they are neither under the control of the government nor of their members (Kuti, 1998). Most importantly, the legal background of their foundation required an act by the lawmakers, which means that every public body is named in specific legislation. Their organisational culture and behaviour are often similar to those of government authorities.

A general strategy to tackle this problem is to exclude these organisations from the analysis, if it is possible. Based on this strategy, there were several, more systematic attempts to clarify the relationship between civil and non-profit organisations. The Hungarian Central Statistical Office started referring to private foundations and associations as ‘Classical civil organizations’ (Balogh et al., 2003). Using a different approach, Bíró (2002) introduced the term ‘civil non-profits’ to separate civil organisations from publicly-owned and governed non-profits. Thus, in this case, non-profit organisation is a broader category, which contains the smaller sub-section of civil organizations.

The second problem occurring during the data collection is the problem of gathering information from non-institutionalised organizations. These can be communities, social movements, informal alliances of organisations, and so on. Both the ‘civil non-profit’ and ‘classical civil’ approach admit their limitation in this sense and so they cannot report anything about these informal entities.

Thus, this data-based, formal approach offers a simple solution: non-profit organisations and civil organisations are different but overlapping categories (Figure 1). For civil society researchers, this approach offers conveniently available, large-scale data at a “small” price: sacrificing information about informal organisations.

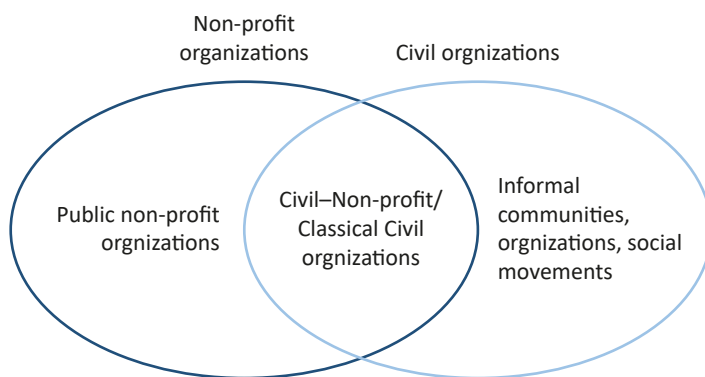

Figure 1 The overlap between non-profit and civil organisations

The further, non-reflected price is that this approach cannot handle the issue of civil society theories incorporating some profit-oriented organisations. *This differentiation between profit and non-profit organisations is explicitly denied by dualistic theories of civil society, and implicitly in the three-sector approaches, which often treat actors in the public sphere (e.g. media organisations) as part of civil society. The role of political parties and trade unions is also problematic when interpreting data through that approach.*

In my opinion, using such data is only advantageous if the researcher uses it together with information about different forms of participation in different types of organisations and on different fields of activity.²¹ Organisational-level data about the material and human resources of non-profit organisations might be treated as an organisational pool for human resources and associational and political participation. This supplementary information then allows us to examine the outcome of organisational participation: whether a given type of organization contributes to the functions of civil society or not. **This is the strategy I apply in this study as well: the emphasis in the analysis will be on the individual level data from various surveys, but sometimes I also utilise information about non-profit organisations, and interpret the non-profit data from the aspects of civil society research.**

Summary

The terms ‘non-profit sector’ and ‘civil society’ are often used as synonyms. This unreflective usage of the two concepts is problematic, even when they are used in a supplementary way: civil society as a social theory, to which the non-profit organisation is the unit of analysis. The two rely on different theoretical cores and have different assumptions and questions. Non-profit theory asks why someone acts for the public good, or why someone practices volunteering. This requires a rational choice, motivation, or selective incentives. ‘Civil society’ in principle cannot understand these questions, since its inquiry focuses on how to introduce human rights into the relationship between the state and its citizens. The main assumption here is that human rights somehow inherently belong to the individual. Thus, participation in the public sphere and governing her own life are both part of the nature of the citizen.²² Selective incentives in this approach are not required to foster participation. However, they can be a tool to block participation, especially when they are coming from the state or the economy.

Civil society examines problems to which non-profit research is blind. The models, non-profit economic theories propose, require democracy and a market-oriented economy. Civil society theories target the development of democracy (and sometimes the market), which is the framework for non-profit theories. Probably this is the explanation for the adaptation of the non-profit framework by Hungarian researchers in the early nineties. The problem of democracy

²¹ For example, nationally representative individual level surveys on associational participation could be used.

²² Even Gellner (1994), who pictures the citizen as close to ‘*homo oeconomicus*’, treat public participation as a “normal part” of life, which results from the fact that everyone tries to follow their own interests, however in a peaceful way. This might be a discrepancy in my argument, but Gellner treats civil society as a whole, not separated into the three realms. Following someone’s interest in a peaceful way is the activity of civil society, even (or for him especially) in the economic sphere as much as in non-economic realms.

seemed to be solved, at least at the institutional level. The failures of democratization might have directed the attention of non-profit researchers to the notion of civil society again in the 2000s.

However, the new interest of non-profit researchers in civil society and the convergence of the two research traditions might foster a confusion in terminology and in empirical research as well. The Hungarian Statistical Office offers a great data source on non-profit organizations, and it is constantly used for research into civil society as well. Problems arise from the divergent theoretical core, often seen as issues of data collection. These questions are treated as ‘solved’ by paying a seemingly small price: the data offered by non-profit research is seen as information about organised civil society, which cannot reach informal actors in civil society. However, this approach not only abandons informal actors but also treats civil society organisations as non-profits and it excludes political parties other formally political actors and churches by default.

As such, non-profit data can be used, but with caution and mainly as supplementary information about the organisational pool of organised civil society. The main empirical focus should be on data on participation and information gathered for the sake of civil society research.

References

- Anheier, H. K., Lang, M., Toepler, S. (2019). Civil society in times of change: Shrinking, changing and expanding spaces and the need for new regulatory approaches. *Economics: The Open-Access, Open-Assessment E-Journal*, 13(8), 1–27.
- Antal, A. (Ed.). (2016). *A civilek hatalma: a politikai tér visszafoglalása*. Budapest: Noran Libro.
- Arato, A., Cohen, J. L. (2018). Civil society, populism, and religion. In de la Torre, C. (Ed.), *Routledge Handbook of Global Populism* (Chapter 6, pp.112–126). London: Routledge.
- Balogh, B., Mészáros, G., Sebestény, I. (2003). *Módszer és Gyakorlat: A nonprofit statisztika 10 éve 1992–2002*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal.
- Bernhard, M. (2020). What do we know about civil society and regime change thirty years after 1989? *East European Politics*, 36(3), 341–362.
- Bíró, E. (2002). *Nonprofit Szektor Analízis. Civil szervezetek jogi környezete Magyarországon* (M. Eszter ed.). Retrieved from [http://www.ifjusagsegito.hu/belvedere/tan/biro_endre_nonprofit_szektor_analizis_\(2002\).pdf](http://www.ifjusagsegito.hu/belvedere/tan/biro_endre_nonprofit_szektor_analizis_(2002).pdf)
- Bocz, J. (2009). *A nonprofit szektor strukturális átalakulása Magyarországon. A magyar nonprofit szektor az 1990-es évek elejétől a 2000-es évek közepéig* (PhD-disszertáció). Budapest: Budapesti Corvinus Egyetem. Retrieved from http://phd.lib.uni-corvinus.hu/375/1/bocz_janos.pdf
- Bródy, A. (1983). About investment cycles and their attenuation. *Acta Oeconomica*, Vol. 31(1-2), 37–51.
- della Porta, D., Felicetti, A. (2019). Innovating Democracy Against Democratic Stress in Europe: Social Movements and Democratic Experiments. *Representation*. doi: 10.1080/00344893.2019.1624600
- Galaskiewicz, J., Bielefeld, W. (1998). *Nonprofit Organizations in an Age of Uncertainty: A Study of Organizational Change*. New york: de Gruyter.

- Gellner, E. (1994). *Conditions of Liberty: Civil society and its rivals*. London: Hamish Hamilton Ltd.
- Gerő, M. (2018). *Between Hopes and Reality: About Civil Society and Political Participation in Hungary Between 1990 and 2010*. doi: 10.15476/ELTE.2018.254
- Glózer, R. (2008). *Diskurzusok a civil társadalomról: Egy fogalom transzformációi a rendszerváltó évek értelmiségi közbeszédében*. Budapest: L'Harmattan.
- Kuti, É. (1998). *Hívjuk talán nonprofitnak...*. Budapest: Nonprofit Kutatócsoport.
- Kuti, É. (2016). Tartós trendek vagy múló zavarok? In A. Attila (Ed.), *A civilek hatalma – a politikai tér visszafoglalása* (pp.283–304). Budapest: Noran Libro.
- Kuti, É. (2017). Hungary. In P. Vándor, N. Traxler, R. Millner, M. Meyer (Eds.), *Civil Society in Central and Eastern Europe: Challenges and Opportunities* (pp.58–75). Wien: Erste Stiftung.
- Michnik, A. (1999). The rebirth of civil society (Public lecture), LSE 20th October, <https://digital.library.lse.ac.uk/objects/lse:hex983bet>.
- Ost, D. (2011). The decline of civil society after post-communism. The new politics of European civil society, In U. Liebert, Trenz, H.-J. (Eds.), *The New Politics of European Civil Society* (pp.163–178). London: Routledge.
- Salamon, L. M. (1991). A piac kudarca, az öntevékenység kudarca és a kormány nonprofit szektorral kialakított kapcsolatai a modern jóléti államban. In É. Kuti, M. Marschall (Eds.), *A harmadik szektor – tanulmányok* (pp.57–70). Budapest: Nonprofit Kutatócsoport.
- Salamon, L. M. (1994). The Rise of the Nonprofit Sector. *Foreign Affairs*, 73(4), 109–122.
- Salamon, L. M., Anheier, H. K. (1996). *The emerging nonprofit sector: An overview*. (Vol. 1). Manchester: Manchester University Press.
- Salamon, L. M., Anheier, H. K. (1997). *Defining the nonprofit sector: A cross-national analysis*. Manchester: Manchester University Press.
- Salamon, L. M., Anheier, H. K. (1999). *Szektor születik II. Összefoglaló egy nemzetközi nonprofit kutatás második szakaszáról*. Budapest: Civitális Egyesület.
- Salamon, L. M., Anheier, H. K. (2006). The Nonprofit Sector in Comparative Perspective. In Walter W. Powell - Richard S. Steinberg (Ed.), *The Nonprofit Sector: A Research Handbook* (2nd ed., pp.89–114). New Haven & London: Yale University Press.
- Salamon, L. M., Sokolowski, S. W., List, R. (2003). *Global Civil Society – an Overview*. Baltimore: Johns Hopkins Center for Civil Society Studies.
- Szabó, M., Mikecz, D. (Eds.) (2014). *Replika 84*. Budapest: Replika Alapítvány.
- Torma, J. (2016). A norvég-ügy – Civil szervezetek elleni kormányzati támadássorozat Magyarországon (2013 és 2016). In A. Antal (Ed.), *A civilek hatalma – a politikai tér visszafoglalása* (pp.266–282). Budapest: Noran Libro.
- Vándor, P., Traxler, N., Millner, R., Meyer, M. (Eds.) (2017). *Civil society in Central and Eastern Europe: challenges and opportunities*. Vienna: ERSTE Stiftung.
- Van Til, J., Krasztev, P. (2013). *Tarka Ellenállás – Kézikönyv rebelliseknek és békésekknek*. Budapest: Napvilág.
- Weisbrod, B. A. (1975). Toward a theory of the Voluntary Non-Profit Sector in a Three-sector Economy. In E. S. Phelps (Ed.), *Altruism, Morality and Economic Theory* (pp.171–196). New York: Russell Sage Foundation.

AZ ÁLLAMPOLGÁRSÁG KITERJESZTÉSÉNEK INFORMÁLIS NORMÁI – AZ INTÉZMÉNYRENDSZER SZEREPE

NAGY ALIZ

Összefoglalás

Az állampolgárság, majd a választójog kiterjesztése átalakította az erdélyi politikai teret. Az erdélyi kisebbségi magyar közösségek tagjai a romániai politikai közösségen túl a kiterjesztett magyarországi politikai közösség tagjaivá is váltak.

E politikai közösség erdélyi megjelenése megváltoztatta a kisebbségek érdekeit képviselő szervezetek tevékenységét. A kedvezményes honosításba bevont erdélyi szervezetek az állampolgársági ügyintézés során formális és informális normák érvényesítésével alakítják az állam és polgára közötti viszonyt. Az erdélyi szervezetek tevékenységét vizsgálva rámutatok arra, hogy ez a viszonylag új szereppel felruházott intézményrendszer a formális normák teljesítésén túl (honosítási ügyintézés) informális normák (i. e. honosítás megvalósításának mikéntje) érvényesítésével egy új állampolgárság-konceptió kialakításához járulnak hozzá.

A tanulmány vizsgálja a magyar állampolgársági politikákban megjelenő sajátos informális normákat és az ezek érvényesülése során létrejövő politikai praxisokat annak érdekében, hogy rámutasson: ezek az állampolgárság intézményét meghatározó szerepet töltenek be. A tanulmány három példa segítségével szemlélteti e politikai praxisok jelentőségét. A kutatás felhívja a figyelmet az erdélyi intézményrendszer kiemelt szerepére a magyar állampolgárság kiterjesztése által létrehozott új politikai mezőben.

Kulcsszavak: állampolgárság, kisebbségek, intézményrendszer, Erdély, etnikai pártok

Bevezetés²³

A magyar jogszabályi környezet megváltoztatása 2010-ben lehetővé tette (napjainkig) több mint egymillió új magyar állampolgár honosítását. Mindez a magyar politikai közösség átalakulásához vezetett. A magyar kormány azzal, hogy lehetővé tette a magyar állampolgárság felvételét azok számára is, akik nem rendelkeznek magyarországi lakóhellyel, elsősorban a határon túli magyar kisebbségek számára biztosított honosítás lehetőségével, létrehozta a kiterjesztett

²³ Az alábbi tanulmányban bemutatott konkrét példák a doktori disszertációhoz végzett kutatómunka eredményei. A doktori értekezésben már közlésre kerültek (Nagy, 2019).

magyarországi politikai közösség koncepcióját. A tanulmány bemutatja ennek következményeit Erdély tekintetében, ahol a leginkább érintett, legnagyobb számban jelenlévő magyar kisebbségi közösség él.

A magyarországi honosítási rendszer egy sajátos képződmény, melyet nem csupán a formális, jogszabályi környezet határoz meg, hanem annak végrehajtási mechanizmusai is, melyeket a tanulmányban (Vink nyomán) informális normákként azonosítok. Ezek a formális szabályokat meghaladó, azok végrehajtása során kialakított gyakorlatok. Az állampolgárság-tanulmányokban az informális normák szerepét bemutatva Vink azt mondja ki, hogy egy adott állam befogadó vagy kizárónak tartott politikáiról csak akkor tudunk érdemi tudást szerezni, ha ezeket az informális normákat is vizsgáljuk. Hiszen hiába gondoljuk azt a szabályozásokban megjelenő különböző elemek alapján, hogy egy állami politika befogadó (például a helyben lakásra vonatkozó követelmények, az évek alacsony száma miatt), ha az ehhez kapcsolódó adminisztratív terhek (mint például az eljárás költségei) leküzdhetetlenek, akkor mégsem lehet azt gondolni, hogy az állam politikai berendezkedésében megfelel a liberális szttenderdeknek.

A tanulmány támaszkodik a Vink által alkalmazott elemzési keretre, egyúttal meg is haladja, mivel nem csupán azt állítja, hogy az informális normák vizsgálata tájékoztat a politikai berendezkedés minőségéről, hanem arra mutat rá, hogy az informális normák egyben olyan politikai praxisokat alakítanak ki, melyek az informalitást az állampolgárság intézményének meghatározó részévé teszik. Tehát olyan politikai praxisokat fogok elemezni, melyeket az új állampolgársági szabályozás hozott létre közvetett vagy közvetlen módon, viszont a létezésük és gyakorlásuk magát az állampolgárságot, tehát az állam és egyén közötti kapcsolatot határozza meg.

A tanulmányban tehát Erdélyre fókuszálok, egyrészt mert itt élnek az érintettek legnagyobb számban, másrészt pedig éppen ebből kifolyólag itt alakítottak ki egy olyan intézményrendszert, melynek segítségével bemutatható az informalitás meghatározó szerepe. A tanulmány első részében ismertetem az egyszerűsített honosítási eljárást és az ennek végrehajtásában részt vevő erdélyi szervezetrendszert. Ezt követően áttekintem az irodalom legfontosabb állításait az informalitás és politikai gyakorlatok, valamint az állampolgárság kölcsönhatásairól. Végül pedig hozok néhány konkrét példát, mikor megtörténik az informalitás politikai praxisokba való integrálása. Így bemutatom az állampolgárság intézményét alakító legfontosabb szereplőket, melyek a korábbi elgondolásainkkal ellentétben nem csupán állami szereplők. Ennek a következményeire is kitérek, mind az erdélyi, mind a kiterjesztett magyarországi politikai térben.

A honosítás erdélyi intézményrendszere

A magyar jogszabályi környezet 2010-es átalakítása egy több lépésből álló folyamat. A magyar nemzetpolitikai váltás részeként elsőként módosították az állampolgársági törvényt (2010. évi XLIV. törvény a magyar állampolgárságról szóló 1993. évi LV. törvény módosításáról), majd az Alaptörvénnyel, a Nemzeti Összetartozás melletti Tanúságtételről szóló törvénnyel és később a választójogi rendszer újraszabályozásával együtt jött létre az új nemzetkoncepció, mely etnikai preferenciák mentén határozza meg a politikai közösséget (Kállai – Nagy, 2019).

Az egyszerűsített honosítás bevezetése annyit tesz, hogy azok a személyek is kérelmezhetik a magyar állampolgárságot, akik nem rendelkeznek magyarországi lakóhellyel, viszont bizonyítani tudják magyar származásukat. A kedvezményes honosítás korábban is a magyar állampolgársági szabályozás része volt, azonban a lakóhely eltávolítása drasztikusan megnövelte a kérvényezők számát (lásd a vonatkozó adatokat itt: Központi Statisztikai Hivatal, 2015). Kedvezményes honosításra korábban jogosultak voltak azok a személyek, akik bizonyítani tudták magyar származásukat (vagy vélelmezni lehetett, hogy voltak magyar állampolgár felmenőik), így a szttenderd 8 év helyben lakást akár egy év időtartamra is lehetett csökkenteni. A KSH adatai alapján a 2010-et megelőző három évben mindössze 20 ezer fő vált magyar állampolgárrá, míg az új szabályozást követően 2015-ig több mint 700 ezer személy vette fel az állampolgárságot, ebből 630 ezer nem rendelkezik magyarországi lakóhellyel (Központi Statisztikai Hivatal, 2015, pp.5–7). A 2018-as választásokat megelőzően a külföldi lakóhellyel rendelkezők száma meghaladta az egymillió főt (Semjén, 2017). Arra vonatkozóan, hogy ennek a számnak mekkora hányada származik Erdélyből nincsenek pontos adatok,²⁴ viszont azt lehet látni, hogy az új állampolgárok közül választásra regisztráltak száma romániai értesítési címmel rendelkezők esetében a legmagasabb (az összesen 267 233 beérkezett levélszavazatból 108 886 érkezett Romániából [Levélszavazás jegyzőkönyve, 2018]).

Az egyszerűsített honosítási eljárás a helyben lakás követelményének eltávolításán túl egyéb kedvezményeket is tartalmazott, 2011-ben, az eljárás bevezetésének idejében a kérvényezők számára három hónapos ügyintézési időt tettek lehetővé, mely abszolút aránytalan a lakóhellyel rendelkezők esetében bevett eljárási időkhöz képest (lásd erről bővebben Melegh Attila interjúkötetét, mely olyan állampolgárságot kérelmező személyek esetét is bemutatja, akik több évtizede nem tudják felvenni a magyar állampolgárságot többek között az adminisztratív terhek miatt – Melegh, 2011).

Az eljárás maga tehát könnyít az adminisztratív terheken, azonban éppen emiatt megnövekedett az adminisztrációt végzők terhelése. Erdélyben, ahol a potenciális kérvényezők legnagyobb számban élnek, egy olyan szervezetrendszer vállalta magára a honosítási ügyintézéssel kapcsolatos teendőket, mely korábban nem rendelkezett regionális hálózattal.

2010-ben így jött létre a Demokrácia Központok hálózata. Az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács (EMNT) hozta létre az irodákat, a magyar állammal kötött megállapodása értelmében. Az Igazságügyi Minisztériummal való megegyezés szerint²⁵ 2011-től kezdve az irodák széles körű feladatokkal rendelkeznek, melyek közül a kezdetekben a honosításhoz kapcsolódó adminisztrációval töltötték a legtöbb időt (Erdély-szerzte rajtoltak a Demokrácia Központok, 2011). A magyar kormány 2010-et követő első ciklusában végig az EMNT-t tekintette partnerszervezetének, amely így nemcsak a honosítás során, de a választásokra való felkészülésben is kivette a részét (Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács – Regisztráció a magyarországi választásokra, 2014). Az EMNT mellett 2010 decemberében megalakult Erdélyi Magyar Néppárt (EMNP) vált a magyar kormány kizárólagos stratégiai partnerévé az egyszerűsített honosítás bevezetését követő első években. Az EMNP az EMNT tagságából kivált politikai párt, amely céljaként fogalmazta meg, hogy az

²⁴ Mióta átalakult a Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal, már nem minősül adatkezelőnek, így nem adhat ki az állampolgárságra vonatkozó közérdekű adatokat. A korábbi adatigénylésekre vonatkozó válaszok elérhetők itt: Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal – közérdekűadat-igénylések megtekintése és benyújtása, 2019.

²⁵ A megállapodás szövege elérhető egy képviselői kérdésre adott válaszban (Semjén Zsolt miniszterelnök-helyettes válasza Szabó Vilmos képviselő írásbeli kérdésére – K/11826/1, 2013).

erdélyi magyarság politikai érdekeit az RMDSZ politikájától függetlenül, annak erdélyi ellenpontjaként valósítsa meg (a szervezetek egymáshoz való viszonyáról lásd Nagy, 2016).

A második ciklusban azonban a magyar kormány az előbbihez hasonló megállapodást kötött a Romániai Magyar Demokrata Szövetséghez (RMDSZ) közeli Eurotrans Alapítvánnyal is, ami mindenképpen a kormánypárt és az erdélyi legnagyobb magyar párt közeledésének jeleként értékelhető (Gál, 2015). A megelőző években az RMDSZ és Fidesz kapcsolata nem mondható szorosnak. Az RMDSZ-szel való megállapodás mindenképpen a Fidesz erdélyi terjeszkedéseként fogható fel. A párt, mint legrégebbi, legbefolyásosabb magyar szervezet, Románia-szerte rendelkezik irodákkal, így erre az infrastruktúrára támaszkodva több lehetőség nyílik potenciális magyar állampolgárok elérésére. Így tehát 2015-öt követően az Eurotrans Alapítvány az RMDSZ infrastruktúrájára támaszkodva országos honosítási tevékenységbe kezdett (Az RMDSZ most már intézményesen is segít a honosításban, 2015).

Tehát kialakult egy erdélyi intézményrendszer, mely pártok és a pártokhoz köthető civil szervezetek tevékenységén alapul. A szervezetek azonban meghaladják a magyar minisztériumokkal aláírt megállapodásaik kereteit, ugyanis a honosítási ügyintézésen túl a magyarországi választások lebonyolításában is részt vesznek.

A lakóhellyel nem rendelkező állampolgárok jogosultak a magyarországi választásokon részt venni, azonban csupán az országos listára szavazhatnak (szemben azokkal, akiknek van magyarországi lakcíme, hiszen ők egyéni képviselőt is választhatnak). Nem csupán szavazataik súlyában történik megkülönböztetés, melyet a félszavazatként szokás leírni (Jakab, 2011), hanem a szavazás módjában is. Az új magyar állampolgárok levélben szavazhatnak. Ez ismét egy megkülönböztetés a lakóhellyel rendelkező, de a választások napján az ország területén kívül tartózkodó állampolgárokkal szemben. Ugyanis ez utóbbi választásra jogosultak nem élhetnek a levélszavazás lehetőségével, csak konzulátusokon, nagykövetségeken a választásra kijelölt napon szavazhatnak (erről a különbségtételről lásd bővebben Kállai – Nagy, 2019).

Tehát a magyarországi lakóhellyel nem rendelkező állampolgárok csak előzetes regisztráció után, levélben szavazhatnak. Az imént felvázolt erdélyi szervezetrendszer részt vesz a regisztrációban és a levélszavazatok begyűjtésében, Magyarországra juttatásában is. Természetesen sem az állampolgársági ügyintézésben, sem a választásokhoz kapcsolódó tevékenységükben nem tölthetnek be állami funkciót. Az ügyintézés során segítenek az adatlapok kitöltésében a jövőbeni állam- és választópolgároknak.

Az informális normák szerepe az állampolgárság intézményének alakulásában

A szervezetek azáltal, hogy részt vesznek a honosítási ügyintézésben és a választásokra való felkészülésben, valójában az informális normák meghatározóivá válnak. Tevékenységük során alakítják ki, hogy mik a magyar állampolgársági politika formális normái mellett jelen lévő informális normák. Az adminisztratív ügyek intézésének formája, a technikai feltételek megteremtése, az a kapcsolatrendszer, melyre támaszkodva tevékenységüket végzik, mind azt mutatják

meg, hogy mik is egészen pontosan ezek az informális normák. Az alábbi fejezetben röviden bemutatom, hogy az állampolgárság-tanulmányok irodalma milyen jelentőséget tulajdonít ezeknek a körülményeknek, s hogy a magyar szabályozás vizsgálatában ezt mennyiben érdemes meghaladni. A magyar állampolgársági szabályozás ugyanis egyedi az erdélyi intézményrendszer létrehozásának tekintetében.

Az állampolgárság egyik (leegyszerűsítő) megfogalmazása, hogy ez az intézmény az állam és egyén közötti jogi kapcsolatot teremti meg. Ezt a definíciót az elmúlt évtizedek állampolgárság-irodalma színesítette és elemezte ennek sokoldalúságát (Vink – Bauböck, 2013). Az erdélyi esetet vizsgálva, meghaladva pusztán a jogi kapcsolat elemzését, az intézmény informális elemeit törekszem kiemelni, mégpedig azok kialakulásának körülményeit bemutatva. Amellett érvelek, hogy az informális normák az állampolgárság konstitutív részét képezik. Az informalitás által alakított állampolgárság-koncepció elemzése álláspontom szerint ahhoz járul hozzá, hogy értelmezni lehessen egy állam kapcsolatát az egyénnel. A magyar eset vizsgálata azért is sajátos, mert egy nem liberális berendezkedésű állam működési mechanizmusainak utánkövetése éppen a liberális alkotmányosság garanciáinak hiányában nehezen megvalósítható. Azonban az informalitás elemzési keretbe emelése hozzájárul ahhoz, hogy tisztább képet kapjunk arról, hogy az illiberális állam hogyan tudja kapcsolatait konstruálni és folyamatosan újrakonstruálni²⁶ az egyénnel.

Az állampolgársági szabályok vizsgálatában az elmúlt évtizedben jellemzővé vált olyan rendszerek, tipológiák kidolgozása, melyek az adott állam politikai berendezkedéséről kívánnak tájékoztatni. Vink és Bauböck erre törekedve alakított ki egy olyan tipológiát, mely elemzési keretében az állampolgársági szabályokat a korábbiaktól eltérően csupán a befogadásra koncentrálva kategorizálták. Ez azt jelenti, hogy az állampolgári szabályokat nem a korábbi befogadó–kizáró és polgári–területi dimenziók mentén értelmezik (mint például Dumbrava, 2010, aki az európai uniós államok politikáit vizsgálja). Továbbá nemcsak a honosítási és kedvezményes szabályokat, de az állampolgárság elvesztésének lehetőségeit is vizsgálják. Így mutatnak rá arra, hogy milyen módon határozzák meg az államok politikai közösségeiket az állampolgárság intézményének szabályozásával. 36 európai államot tekintenek át, s megállapítják, hogy a magyar állampolgársági politika nagy hangsúlyt fektet az etnikai kapcsolat meglétére és fenntartására (csak Románia és Bulgária alkalmaz a magyar szabályozásnál is egyértelműbb módon leszármazásalapú kitételeket) (Vink – Bauböck, 2013, p.640).

Vink később további elemekkel egészíti ki ezt a módszertani keretet, és bevezeti a formális normák, tehát a jogszabályi keretek vizsgálata mellé az informális normák elemzését is (Vink, 2017). Érvelése szerint a formális normák – mint az alkotmányban, jogszabályokban meghatározott elvek – érvényesülése mellett szükség van az informális normák vizsgálatára is. Informális elvek érvényesülése alatt elsősorban azt érti, hogy az állampolgársági politikák gyakorlati megvalósulása pontosan hogyan történik. Álláspontja szerint tehát akkor kaphatunk teljesebb képet az állampolgársági szabályok szerepéről egy adott politikai közösség alakításában, ha ez utóbbi informális körülményeket is megvizsgáljuk, mint például az ügyintézésrel járó adminisztratív terhek.

²⁶ Brubaker nevezi az állampolgárságot egy olyan intézménnyel, mely az államot folyamatosan konstruálja és újrakonstruálja, mint az állampolgárok közösségét (Brubaker, 1992, p.XI).

Ezek az elemzési keretek annyiban szűkösek, hogy elsősorban a bevándorló személyek állampolgársági kérvényeire vonatkozó normákat vizsgálják, tehát nem fektetnek külön hangsúlyt a külhoni, lakóhellyel nem rendelkező potenciális állampolgárokra vonatkozó normákra. Magyarország esetében ugyan az ország területén lévő intézmények kapcsán is érdemes vizsgálni a honosításra vonatkozó adminisztratív körülményeket, ugyanis gyakran ezek akadályozzák az állampolgárság felvételét (Melegh, 2011), azonban a határon túli normák kialakulása a kérvényezők nagy száma, és így az új választópolgárok akár választásokat is befolyásolni képes száma miatt mindenképpen elemzésre érdemes. Az etnikai vagy külhoni, külső állampolgárokkal kapcsolatos irodalom igen széles körű (lásd egy a posztoszocialista országokra fókuszáló elemzéseket a következő kötetben: Agarín – Karolewski, 2015), de általánosan megállapítható, hogy az ebben a tanulmányban kiemelt szervezeti, intézményi körülményekkel nem foglalkoznak a kutatások.

A korábbi elemzések az állampolgársági szabályozások utóéletét is figyelmen kívül hagyják. Az alábbi tanulmányban éppen ezekre fókuszálok, nemcsak a kialakult normák érdekesek, hanem az is, hogy ezek milyen következményekkel járnak. A tanulmányban arra mutatok rá, hogy a határon túli szervezetek ügyintézésében megnyilvánuló informális normák olyan politikai praxisokat alakítanak ki, melyek folyamatos működése az informalitást az állampolgárság intézményét meghatározó részévé teszik.

Az informalitás egyén és állam kapcsolatára tett konstitutív hatását az állampolgárság kapcsán már mások is megállapították (Berenschot – Klinken, 2018). Az indonéz gyakorlatot vizsgálva merül fel az a gondolat, hogy az állampolgári kapcsolat meghatározó része az informális kötődésekre épített politikai haszonszerzés rendszere (*political agency*). Ez azonban nem csupán a posztkoloniális viszonyokban jelenik meg, Moldova esetét elemezve a posztoszocialista államok kontextusára vonatkoztatva is megfogalmazódott már az informalitás szerepe. Ebben az esetben azonban Heintz amellett érvel, hogy az informális kapcsolatok ahhoz vezetnek, hogy az állampolgárok kivonják magukat a politikából, s helyette inkább az informális kapcsolataikra támaszkodnak (Heintz, 2008). A tanulmányban elemzett esetek eltérnek ezektől a korábbi megállapításoktól, ugyanis arra mutatnak rá, hogy egy az állam által támogatott intézményrendszer beékelődik az állam és egyén közötti kapcsolatba, tehát nem csupán az állam intézményeihez való közvetlen kapcsolat az, melyben az informalitás szerepet kap. Mivel a szervezetek, amelyek tevékenységük részévé tették a honosítási ügyintézés egyébként a kisebbségi politikai élet szervezetei, így a sajátos erdélyi szerveződés eredménye, hogy az informalitás valójában politikai praxisokban nyilvánul meg, melyek az állam és egyén közötti kapcsolatot befolyásolják.

Az új politikai praxisok megjelenése – az informalitás színterei²⁷

Három politikai gyakorlatot mutatok be, melyek az informális normák meghonosodásának következményeképp alakultak ki. Mindegyik gyakorlat egy-egy példa arra, hogy az informalitás, a tényleges, megállapodásokban létrehozott formális

²⁷ Az alfejezet a doktori értekezésben már publikált információkat tartalmaz. A doktori értekezés egyik eleme az intézményi kapcsolatok fel tárása, mely rámutat arra, hogy az erdélyi szervezetek tevékenységükben a magyar állam felé fordulnak (10.4 fejezet). Ebben a fejezetben felhívom a figyelmet az intézményi kapcsolatokban megnyilvánuló informális normák szerepére.

struktúráján kívül elhelyezkedő kapcsolatrendszer és annak sajátosságai hogyan válnak az állampolgárság intézményét meghatározó tényezőkké.

Az első példán keresztül azt szemléltetem, hogy az erdélyi szervezetek átalakítják saját cselekvési stratégiájukat a közvetlen magyarországi hatás eredményeképpen. Itt a magyarországi választások kapcsán megnyilvánuló informális normákra mutatok rá. A második példán keresztül feltárom, hogy a magyarországi befolyás kiterjesztése hogyan hat a szervezetek kapcsolatrendszerére Erdélyben. Elsősorban azoknak az anyagi támogatásoknak a szerepére hívom fel a figyelmet, melyek látszólag nem kapcsolódnak az állampolgársági ügyintézéshez, mégis azzal összefüggésben értelmezhetők. Annyiban válnak ez utóbbiak informális normává, hogy gyakran az állampolgársági vagy választásokhoz kapcsolódó tevékenység főbb helyszínei és szereplői kerülnek a Magyarország irányából érkező támogatások középpontjába. A harmadik példa segítségével pedig arra mutatok rá, hogy a magyarországi befolyás következményeképpen a szervezetek hatást gyakorolnak egyéb, a határon túli magyarok érdekérvényesítésével foglalkozó szervezetek tevékenységére.

A példák azt szemléltetik, hogy az erdélyi érdekképviselői szervezetek tevékenysége átalakult. Tevékenységükben sokkal inkább egy a magyarországi politika által befolyásolt térben mozognak, mintsem egy erdélyi politikai térben, ahogyan azt korábban tették (az erdélyi politikai teret részletesen bemutatják Kiss és mtsai., 2018). A szervezetek elmozdultak a tekintetben is, hogy kiket törekednek megszólítani, általában a kisebbségi magyar közösség tagjai voltak a célközönség, míg a megváltozott körülmények között a magyar állampolgárok részesülnek kiemelt figyelemben. Az alább bemutatott politikai praxisok tehát e változások megnyilvánulásai. Ezek a politikai gyakorlatok, az informális normákat végrehajtó szervezetek tevékenysége meghatározza magát az állampolgárság intézményét. Az állampolgárság már nem csupán az egyén és az állam közötti kapcsolat, hanem az intézmények közbeékelésével, azok működése által meghatározott viszonyra alakul.

A szervezetek a magyar állampolgársággal kapcsolatos tevékenységüket felhasználhatták volna a saját politikai céljaik végrehajtásához, vagy legalábbis törekedhettek volna arra, hogy az állampolgársághoz kapcsolódó munkájuk során népszerűsítsék saját célkitűzéseiket. Azonban az alábbi, első példám arra mutat rá, hogy ez nem így történt. A saját célok népszerűsítését felülírta a magyarországi kormány politikai érdekei képviselésének lehetősége. Mind a két szervezet a magyarországi választásokat megelőzően létrehozott egy külön a választási regisztrációt segítő hálózatot, mely működtetéséről egyébként semmilyen formális megállapodás nem született a magyar állammal. Az EMNT és az EMNP a 2014-es választásokra a saját honlapjukon belüli aloldallal segítették a választási regisztrációt (Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács – Regisztráció a magyarországi választásokra, 2014). Majd az RMDSZ is csatlakozott a magyarországi választásokat megelőző regisztrációs kampányhoz saját infrastruktúrájukra támaszkodva. Azonban az RMDSZ-vezetők nyilatkozatai arra engednek következtetni, hogy ekkor a Fidesz–RMDSZ-megállapodást megelőzően elsődlegesen a romániai magyarok helyi politikai mobilizációja volt a célja a legnagyobb romániai magyar pártnak. Ugyanis a magyarországi választásokhoz kapcsolódó regisztrációs kampányt összekötötték az erdélyi európa parlamenti választásokra toborzással (Partnere lesz a magyar kormánynak az RMDSZ a választási regisztráció népszerűsítésében, 2014). Azonban a 2015-ös megállapodást követően az Eurotrans Alapítvány már formálisan (ugyan továbbra is anélkül, hogy az ebben

való részvétel bármilyen dokumentumban le lenne fektetve) részt vett a 2018-as magyarországi választásokat megelőző regisztrációs kampányban, mégpedig egy a regisztrációt segítő honlap létrehozásával.

A www.regisztracio.ro weboldal stílusjegyeiben nagyban hasonlít a magyarországi nemzeti konzultációs honlaphoz (Nemzeti Konzultáció 2018, 2018; Választások 2018 – Regisztráció, 2018). Hasonló célból hozott létre egy honlapot az EMNT is (Tájékoztató honlapot indított a regisztrációról az EMNT és a Néppárt, 2017), mely azonban formailag inkább a magyarországi kormányablakhoz, a kormányzati ügyfélszolgálat weboldalához hasonlít (Kormányablak, 2019; választás.infó – a magyarországi választásokról az Erdélyben élő magyar állampolgároknak, 2018).

Az a tény, hogy a magyarországi választásokra történő felkészülés kapcsán a szervezetek úgy döntenek, hogy egy olyan rendszert alakítanak ki, mely formájában egybeesik az anyaállami hivatalos felületekkel, azt támasztja alá, hogy az anyaállami kontextus megteremtése tevékenységükben kiemelt szerepet kap. Valójában nem indokolhatja teljes mértékben ezen felületek ilyen formájú kialakítását, hogy az erdélyi magyar kettős állampolgárok már ismerik ezeket a struktúrákat, ami segíti őket a könnyebb ügyintézésben, tájékozódásban. Annak ellenére, hogy a nemzeti konzultációs ívek megjelennek Erdélyben, a nemzeti konzultáció egyéb elemei az erdélyi hétköznapiakban nem ugyanolyan súllyal esnek latba, mint Magyarországon. Az egyes nemzeti konzultációs időszakokat megelőzően ugyan több magyar nyelvű, kormányközeli hírportálon jelent meg a nemzeti konzultációra felhívó hirdetés, Erdélyben nem volt plakátkampány. Az erdélyi magyar fiatalok médiafogyasztási szokásai pedig alátámasztják, hogy annak ellenére, hogy a legtöbb háztartásban elérhetőek a magyar állami csatornák, ahol a nemzeti konzultációra felhívó hirdetések akár a mindennapok részei is lehetnének, valójában ezek nézettsége nagyon alacsony az erdélyi magyarok körében (Barna – Kiss, 2013). Ugyanígy a kormányablakokról sem feltételezhető, hogy széleskörűen ismertek lennének az erdélyi magyar állampolgárok körében, ugyanis a szervezetek állampolgársági ügyintézésrel kapcsolatos elsődleges tevékenysége éppen az, hogy az ilyen adminisztratív rendszerek kezelése alól mentesítik a kérvényezőket. Az állampolgársági ügyintézés és a választási regisztráció során a kérvényezőknek nem kell a kormányablakot használniuk, ezt a szervezetek munkatársai megteszik helyettük (a regisztrációhoz kapcsolódó felület bejelentkezés nélkül használható).

Sokkal racionálisabb megoldás lenne a szervezetek részéről, hogy ha akár az állampolgársági ügyintézés, akár a magyarországi választásokat megelőző regisztrációs kampány során olyan felületeket hoznának létre, illetve olyan szóróanyagokat gyártanának, melyek nem a magyarországi kormányközeli stílusjegyeket tartalmazzák csupán, hanem felhívják a helyi választópolgárok figyelmét a szervezetek egyéb tevékenységeire, célkitűzéseire, feladataira.

A második példán keresztül azt mutatom be, hogy a magyarországi terjeszkedés Erdélyben nem csupán a korábban bemutatott szervezeteket érinti közvetlenül, hanem közvetve más erdélyi intézmények esetében is megmutatkozik. Az Átlátszó Erdély c. blog által gyűjtött adatokat vizsgálva megállapítható, hogy a magyarországi támogatások az állampolgárság kiterjesztésével hozhatók összefüggésbe (Határon túli támogatások 1., 2017; Határon túli támogatások 2., 2017). A számok alapján egyértelműen látható, hogy az Erdélybe érkező támogatások az állampolgárság kiterjesztése óta folyamatosan növekedtek. A legnagyobb határon túli magyarokat támogató állami szervezet a Bethlen Gábor Alapkezelő Zrt. kiadásai 2011 és 2016 között hatszorosára növekedtek.

Az elérhető adatok alapján látható, hogy megjelenik az erdélyi ügyintézésrel összefüggésbe hozható mintázat. Például a 2014-es választásokat megelőzően az A határon túli magyarokkal folytatott konzultációról szóló 1506/2013. (VII. 31.) Korm. határozat értelmében rendeli el további források bevonását, míg 2015-ben is azonosítható egy kiugró támogatás, mely a Honosítási-kettős állampolgársággal kapcsolatos eljárások cím alatt határoz meg további összegeket.

A határon túli magyarokkal kapcsolatos nemzetpolitikának szerves része az erdélyi egyházak és a magyar nyelvű oktatást végző szervezetek támogatása. Az adatok alapján belátható, hogy a Magyarországról érkező anyagi támogatások 2015 után, az RMDSZ-szel történő megállapodást követően jelentősen megugranak. Szintén az Átlátszó Erdély blogon összegyűjtött adatok alapján követhető, hogy az összesen az erdélyi szervezetek számára megítélt összegek tekintetében korábban csupán elenyésző százalékát kapták az erdélyi egyházak, 2016-tól már kétharmadát ők nyerik el (Téglák és emberek. Az Erdélyi Református Egyházkerület ingatlanberuházásai, 2018).

Nem csupán a blog által gyűjtött adatok szerint, de a különböző szervezetekhez köthető hírekben is megjelenik, hogy az RMDSZ-szel kötött megállapodást követően az erdélyi egyházak támogatása növekszik. Kiemelhető például az a 2018-as hír, mely alapján a magyarországi választásokat megelőzően a magyarországi egyházi, nemzetiségi és civil társadalmi kapcsolatokért felelős államtitkár, Soltész Miklós és RMDSZ-politikusok közös sajtótájékoztatóján jelentik be, hogy a magyar kormány milyen támogatásban részesíti az erdélyi egyházakat, illetve kifejtik, hogy „[a] magyar állam nem csak saját hatáskörében végzi felelősen munkáját, hanem azon román döntéshozók helyett is, akik a parlamentben magukkal vannak elfoglalva.” Ugyanekkor hangsúlyozza ki Borboly Csaba, az RMDSZ politikusa azt is, hogy „a magyar kormány a legnagyobb bölcsőde és napközi programját bonyolítja le Erdélyben” (A Közösség Alapja Az Egyház És a Civil Élet, 2018).

Mindez a kapcsolatrendszer a honosítási tevékenység kapcsán kiemelten fontos szerepet kap, ugyanis az RMDSZ és az Eurotrans Alapítvány állampolgársági ügyintézésre kiépített infrastruktúrájának vizsgálata még jobban árnyalja ezt a kapcsolatot. Ugyanis az Eurotrans Alapítvány oldalán található kiszállási helyek közül a legtöbb vagy valamilyen egyházi épület, vagy valamilyen, az egyházak által fenntartott bölcsőde-, óvoda- és iskolaépület (Eurotrans Alapítvány Kiszállások, 2018).

Jellemző az erdélyi egyházak részvétele a magyarországi választások lebonyolításában. Ugyanezek a kiszállási helyeken az Eurotrans Alapítvány munkatársai a magyarországi választásokat megelőzően segítettek a szavazati csomag összeállításában is a választásokat megelőző regisztrációs időszak, illetve a szavazatgyűjtés időszakában; 2018. március 22. és 29. között összesen 29 azonosítható kiszállási hely közül 10 helyszín vagy valamilyen egyházi fenntartású intézmény vagy a helyi bölcsőde, óvoda, iskola épülete. Továbbá a román posta megbízhatatlanságára hivatkozva a helyi sajtó és a politikai pártok képviselői is azt javasolták a magyar állampolgároknak, hogy bízzák a levélcsomagot a szervezetek vagy a magyar egyházak képviselőire (Levélszavazás, 2014; Még érkeznek a szavazólapok, ne postán küldjük vissza!, 2018).

A harmadik példával pedig egy közvetlenül megnyilvánuló transzformatív, még ha csak ideiglenes érdekeltolódást mutatnak be (Tarrow, 2005). Koinova koncepciója alapján ezzel az esettel azt szemléltetem, hogy amennyiben az erdélyi szervezetek működését transznacionális mozgalomként konceptualizáljuk, akkor a kapcsolatrendszer alakulásával láthatóvá válik, hogyan hatnak ki a szervezetek más alapítványok tevékenységére, s ez milyen módon alakítja át a társadalmi teret, melyben korábban az erdélyi területi érdekek képviselője mintegy kollektív cselekvésként ment végbe (a civil szervezetek konceptualizálásáról mint transznacionális mozgalmak és ennek a társadalmi térre gyakorolt hatásáról lásd Koinova, 2017). Míg az előző példa esetében közvetett kapcsolatról írtam, hiszen ott az erdélyi szervezetekkel való megállapodás közvetett következménye az erdélyi egyházak és média támogatása, addig a mostani példában közvetlenül az RMDSZ új, magyarországi politikával összefüggő szerepvállalásán keresztül módosítja egy másik szervezet működését.

Az egyházakon túl egyéb szereplők bevonása is jellemző a magyarországi választásokkal kapcsolatos ügyintézésbe. A 2018-as választásokat megelőzően megfigyeltem Kolozsváron, hogy pontosan hogyan bonyolítják a levélszavazást. A magyar konzulátus udvarához közel egyébként is működő Demokrácia Központ mellett az RMDSZ aktivistái segítettek a magyar állampolgárokat a szavazati csomag összeállításában. A választások során a konzulátuson felvett levélsomaggal vagy az otthon postai úton megkapott levélsomaggal a magyar állampolgárok felkereshették akár a Demokrácia Központ ügyintézőit, akár az RMDSZ önkénteseit, akik segítettek az azonosító nyilatkozat kitöltésében és a szavazati csomag összeállításában. A konzulátus udvarán követtem, hogy a Demokrácia Központ és az RMDSZ irodája között egyfajta verseny alakult ki az érkező érdeklődők fogadásában. Annak érdekében, hogy az adott szervezett több szavazati csomagot tudjon felmutatni, a konzulátusra érkező embereket megszólítva invitálták be őket egyik, illetve másik irodába. Ez a megszólítás elsősorban az RMDSZ önkéntesire volt jellemző, akik a hétköznapiakban nem dolgoztak a konzulátus udvarán, hiszen csak erre az időszakra, külön a választások idejére költöztek be egy ott található irodába, mely egyébként az Áldás Népeség Egyesület irodája (Áldás Népeség Egyesület – Gyermek nélkül népünknek híre csak emlék., 2019). Az Áldás Népeség Egyesület hivatalosan, formálisan nem vesz részt sem a honosítási ügyintézésben, sem a választások lebonyolításában. Azonban az irodában a magyarországi választásokat megelőzően tehát az RMDSZ önkéntesei dolgoztak, megfigyelésem szerint az udvaron az RMDSZ munkatársaiként mutatkoztak be.²⁸

Az RMDSZ mint helyi politikai kapcsolatokkal rendelkező érdekérvényesítő szervezet kihasználja pozícióját, transzformálva azt a szerepet, melyet korábban a magyar közösség tagjainak érdekeit érvényesítő szervként töltött be, egy új társadalmi térben, a magyarországi politika végrehajtójaként cselekszik egy másik egyesület infrastruktúráját felhasználva. A diffuzitás ebben a helyzetben úgy valósul meg, hogy az RMDSZ nem a saját politikáját alakítja át teljes mértékben, hanem a saját transzformált érdekeit egy másik szervezet tevékenységén keresztül realizálja. Ez a harmadik példa arra mutat rá, hogy az informalitás ebben az esetben ismét meghatározza a magyarországi választásokhoz kapcsolódóan az

²⁸ Az Egyesület a Magyar Polgári Párthoz köthető, egy korábbi Kolozs megyei elnök kezdeményezésére hozták létre, illetve jelenleg is az MPP partnerszervezete. Az MPP közleménye szerint munkatársaik, illetve a partnerszervezetek munkatársai részt vesznek a magyarországi választások során a szavazatok Magyarországra juttatásában (Közéletünk, 2018). Ez a szervezeti átfedés annak lehet eredménye, hogy az MPP és az RMDSZ ekkor még stratégiai partnerei voltak egymásnak (Aláírta az együttműködési megállapodást az RMDSZ és az MPP, 2016), azóta az MPP és az EMNP 2020 januárjában egyesült (Farkas, 2020).

állampolgárok kapcsolatát nemcsak a tanulmányban bemutatott szervezetekkel, hanem más erdélyi, a kisebbségi magyar közösség érdekképviselőit ellátó szervezettel is.

Konkluzív észrevételek

Az állampolgársági szabályozás formális normáit meghaladva tehát az informális normák kiemelt szerepet kapnak az erdélyi ügyintézésre létrehozott szervezetrendszer működésének következtében. A magyarországi állampolgárság-politika azt eredményezte, hogy az erdélyi szervezetek tevékenysége elmozdul, működésük kettős politikai térben valósul meg. Amellett, hogy az erdélyi vagy romániai politikai térben végzik tevékenységüket, határozottan a magyarországi politika irányába fordulnak. Így figyelmüket megosztják, politikai gyakorlataikban mindkét oldal számára kedvező, vagy legalábbis saját létezésüket nem ellehetetlenítő kommunikációt kell folytatniuk. Ennek oka egyrészt az erdélyi magyar kisebbségi közösség tagjai támogatásának elnyerése lehet, másrészt hasonló támogatás biztosítása a magyarországi politika irányából.

Az informális normák vizsgálata, az informalitás szerepe meghatározza az állam és polgára közötti viszonyt. A fentiekben arra mutattam rá, hogy egy olyan speciális helyzetben, mint az erdélyi kisebbségi magyar közösségek helyzete, ahol az érintett állampolgárok legnagyobb számban élnek, és rendelkeznek kisebbségi politikai képviselettel, hogyan nyilvánulnak meg ezek az informális normák. Az elemzés azt támasztja alá, hogy ezek a szervezetek nem csupán az erdélyi vagy romániai politikai tér szereplői, hanem tevékenységüket meghatározza a kiterjesztett magyarországi politikai közösség jelenléte is. Így politikai praxisaik átalakulnak, egyszerre kell helytállniuk az erdélyi és a magyarországi politikai színtereken is.

Irodalomjegyzék

2010. évi XLIV. törvény a magyar állampolgárságról szóló 1993. évi LV. törvény módosításáról
A közösség alapja az egyház és a civil élet (2018). <https://www.borbolycsaba.ro/a-kozosseg-alapja-az-egyhaz-es-a-civil-élet/> (Letöltés ideje: 2021. február 18.)
- Agarin, T., Karolewski, I. P. (szerk.) (2015). *Extraterritorial Citizenship in Postcommunist Europe* (1. kiad.). London – New York: Rowman & Littlefield International.
- Aláírta az együttműködési megállapodást az RMDSZ és az MPP (2016). <http://itthon.transindex.ro/?hir=43793> (Letöltés ideje: 2021. február 18.)
- Áldás Néppesség Egyesület – „Gyermekek nélkül népünknek híre csak emlék.” (2019). Áldás Néppesség Egyesület. <https://aldasnepesseg.ro/> (Letöltés ideje: 2021. február 18.)
- Az RMDSZ most már intézményesen is segít a honosításban. https://kitekinto.hu/2015/02/19/europai-ugyek/karpat-medence20150219az_rmdsz_most_mar_intezmenyesen_is_segit_a_honositasban/88717/ (Letöltés ideje: 2021. február 18.)

- Barna, G., Kiss, T. (2013). *Erdélyi magyar fiatalok 2013 – Hungarian youth in Transylvania 2013*. Research report. Kolozsvár: ISPMN.
- Berenschot, W., Klinken, G. van. (2018). Informality and citizenship: The everyday state in Indonesia. *Citizenship Studies*, 22(2), 95–111. <https://doi.org/10.1080/13621025.2018.1445494>
- Bevándorlási és Állampolgársági Hivatal – Közérdekűadat-igénylések megtekintése és benyújtása (2019). KiMitTud? <http://kimittud.atlatszo.hu/body/bah> (Letöltés ideje: 2021. február 18.)
- Brubaker, R. (1992). *Citizenship and nationhood in France and Germany*. Cambridge – London: Harvard University Press.
- Dumbrava, C. (2010). *How Illiberal are Citizenship Rules in European Union Countries?* (Working Paper Sz. 2010/50). <http://cadmus.eui.eu/handle/1814/14114>
- Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács – Regisztráció a magyarországi választásokra. <http://web.archive.org/web/20140302111346/http://emnt.org/regisztracio.html> (Letöltés ideje: 2021. február 18.)
- Erdély-szerte rajtoltak a Demokrácia Központok (2011). erdon.ro. <http://www.erdon.ro/erdely-szerte-rajtoltak-a-demokracia-k246zpontok/news-20110103-03364376> (Letöltés ideje: 2021. február 18.)
- Eurotrans Alapítvány Kiszállások (2018). <https://web.archive.org/web/20180327140953/http://eurotransalapitvany.ro/category/kiszallasok> (Letöltés ideje: 2021. február 18.)
- Farkas E. (2020). FRISÍTVE – Erdélyi Magyar Szövetség néven egyesül az EMNP és az MPP. <https://www.maszol.ro/index.php/belfold/121114-frissitve-erdelyi-magyar-szovetseg-neven-egyesul-az-emnp-es-a-mpp> (Letöltés ideje: 2021. február 18.)
- Gál M. (2015). Bedarálta az RMDSZ-t is a magyar kormány. https://nepszava.hu/1048944_bedaralta-az-rmdsz-t-is-a-magyar-kormany (Letöltés ideje: 2021. február 18.)
- Határon túli támogatások 1.: A jobb kéz nem tudja, mit támogat a bal (2017). *Átlátszó Erdély*. <https://atlatszo.ro/2017/03/15/hataron-tuli-tamogatasok-1-a-jobb-kez-nem-tudja-mit-tamogat-a-bal/> (Letöltés ideje: 2021. február 18.)
- Határon túli támogatások 2.: Az állandó tételek és a legjobb barátok (2017). *Átlátszó Erdély*. <https://atlatszo.ro/2017/03/20/hataron-tuli-tamogatasok-2-az-allando-tetelek-es-a-legjobb-baratok/> (Letöltés ideje: 2021. február 18.)
- Heintz, M. (2008). *Weak State, Uncertain Citizenship: Moldova*. Bern, Switzerland: Peter Lang D.
- Jakab A. (2011). A külföldön élő magyar állampolgárok választójoga egyenlőségének kérdése a választási törvény koncepciójában. *Pázmány Law Working Papers*, 38. <http://plwp.eu/evfolyamok/2011/100-2011-38> (Letöltés ideje: 2021. február 18.)
- Kállai P., Nagy A. (2019). Egyenlőtlen nemzetépítés? *Fundamentum*, 23(3–4), 20–36.
- Kiss, T., Toró, T., Székely, I. G. (2018). Unequal Accommodation: An Institutional Analysis of Ethnic Claim-Making and Bargaining. In Kiss, T., Székely, I. G., Toró, T., Bárdi, N., Horváth, I. (Eds), *Unequal Accommodation of Minority Rights: Hungarians in Transylvania* (pp.71–165). Springer International Publishing. doi: 10.1007/978-3-319-78893-7_3
- Koinova, M. (2017). Beyond statist paradigms: Socio-spatial positionality and diaspora mobilization in international relations. *International Studies Review*, 19(4), 597–621.
- Kormányablak (2019). Kormányablak. <http://kormanyablak.hu/hu>
- Közéletünk (2018). A Magyar polgári Párt az április 8-i magyarországi parlamenti választással kapcsolatos közérdekű közleménye. *Erdély.ma*. <https://www.erdely.ma/a-magyar-polgari-part-az-aprilis-8-i-magyarorszagi-parlamenti-val>

- [asztassal-kapcsolatos-kozerdeku-kozlemenye/](#) (Letöltés ideje: 2021. február 18.)
- Központi Statisztikai Hivatal (2015). Új magyar állampolgárok Változások az egyszerűsített honosítási eljárás bevezetése után. <http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/pdf/ujmagyarallampolgarok.pdf> (Letöltés ideje: 2021. február 18.)
- Levélszavazás jegyzőkönyve. Nemzeti Választási Iroda. <http://www.valasztas.hu/levelszavazas-jegyzokonyv> (Letöltés ideje: 2018. május 3.)
- Levélszavazás: Magyar választás április 6-án. <https://erdelyinaplo.ro/aktualis/levelszavazas-magyar-valasztas-aprilis-6-an> (Letöltés ideje: 2014. március 21.)
- Még érkeznek a szavazólapok, ne postán küldjük vissza! (2018). <https://www.3szek.ro/load/cikk/111836/meg-erkeznek-a-szavazolapok-ne-postan-kuldjuk-vissza> (Letöltés ideje: 2021. február 18.)
- Melegh A. (2011). Magyarra válni: Bevándorlók honosítási és integrációs stratégiái | MTA TK Kisebbségkutató Intézet. Budapest: MTA Etnikai-nemzeti Kisebbségkutató Intézete. <http://kisebbssegkutato.tk.mta.hu/magyarra-valni-bev-andorlok-honositasi-es-integracios> (Letöltés ideje: 2021. február 18.)
- Nagy A. (2016). Kettős állampolgárság hatása Erdélyben. In Bíró J., Papp R., Szabó M., Gacs K. (szerk.), *Kulcskérdések a társadalomkutatásban 2014–2015. Konferenciakötet*. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem Társadalomtudományi Kar.
- Nagy A. (2019). Illiberális állampolgárság: A magyarországi politikai közösség kiterjesztésének hatása az erdélyi magyar szervezetek érdekérvényesítésére. PhD-értekezés. Budapest: Eötvös Loránd Tudományegyetem. <https://edit.elte.hu/xmlui/handle/10831/44535>
- Nemzeti Konzultáció 2018. (2018). <https://nemzetikonzultacio.kormany.hu/>
- Partnere lesz a magyar kormánynak az RMDSZ a választási regisztráció népszerűsítésében. [http://www.transindex.ro.
http://itthon.transindex.ro/?cikk=22189](http://www.transindex.ro/http://itthon.transindex.ro/?cikk=22189) (Letöltés ideje: 2021. február 18.)
- Semjén Zs. (2017. november 9). Megvan az egymilliomodik magyar állampolgár. Semjén Zsolt honlapja. <http://www.semjenzsolt.hu/2017/11/megvan-az-egymilliomodik-magyar-allampolgar/> (Letöltés ideje: 2021. február 18.)
- Semjén Zsolt miniszterelnök-helyettes válasza Szabó Vilmos képviselő írásbeli kérdésére – K/11826/1. (2013). Országgyűlés Hivatala. <http://www.parlament.hu/irom39/11826/11826-0001.pdf> (Letöltés ideje: 2021. február 18.)
- Tájékoztató honlapot indított a regisztrációról az EMNT és a Néppárt (2017). <http://www.erinto.ro/tajekoztato-honlapot-inditott-regisztracirol-az-emnt-es-neppart/> (Letöltés ideje: 2021. február 18.)
- Tarrow, S. G. (2005). *The New Transnational Activism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Téglák és emberek. Az Erdélyi Református Egyházkerület ingatlanberuházásai (2018). *Átlátszó Erdély*. <https://atlatszo.ro/2018/08/28/teglak-es-emberek-az-erdelyi-reformatus-egyhazkerulet-ingatlanberuhazasai/> (Letöltés ideje: 2021. február 18.)
- Választás.infó – a magyarországi választásokról az Erdélyben élő magyar állampolgároknak (2018. február 8). <https://web.archive.org/web/20180208014505/http://valasztas.info/>
- Választások 2018. – Regisztráció (2018). <http://regisztracio.ro/>
- Vink, M. (2017). Comparing Citizenship Regimes. In A. Shachar, R. Bauböck, I. Bloemraad, M. Vink, (Eds.), *The Oxford Handbook of Citizenship*. Oxford: Oxford University Press.
- Vink, M. P., Bauböck, R. (2013). Citizenship configurations: Analysing the multiple purposes of citizenship regimes in Europe. *Comparative European Politics*, 11(5), 621–648. doi: 10.1057/cep.2013.14

PÁRHUZAMOS KISVILÁGOK: KISEBBSÉGI INTÉZMÉNYI HÁLÓZATOK A SOKNEMZETISÉGŰ KASSÁN, PÉCSÉN ÉS TEMESVÁRON

MORAUSZKI ANDRÁS

Összefoglalás

Kassa, Pécs és Temesvár egyaránt számos nemzeti és etnikai kisebbségi közösségnek ad otthont, amelyek sajátos céljaik elérése és igényeik kielégítése érdekében különböző típusú intézményeket tartanak fenn. Ezek az intézmények potenciálisan változatos formákat ölthetnek, és sokféle tevékenységet végezhetnek, emellett pedig eltérnek erőforrásaikban, infrastrukturális feltételeikben is. Működésük során ezek a szervezetek kapcsolatba kerülnek egymással és más, akár saját kisebbségükhöz tartozó, akár más kisebbségek vagy a többség intézményeivel, erőforrásokat cserélnek, közös projekteket valósítanak meg, és értékelik egymás tevékenységét, miközben sokszor közös tagjaik is összekötik őket. A vizsgált terepek soknemzetiségű jellege lehetővé teszi, hogy a kisebbségi szervezeti hálózatokat egymás mellett vizsgáljuk, és így láthatóvá váljon ezek összekapcsolódása vagy épp kölcsönös elszigetelődése is, illetve összehasonlíthatóvá váljon a különböző kisebbségek hálózatainak felépítése. A tanulmány saját primer interjúk és kérdőíves adatgyűjtésre támaszkodva és a formális statisztikai elemzés mellett a kapcsolathálózat-elemzés módszertanát felhasználva mutatja be e három megyeszékhely kisebbségi intézményhálózatait: az ezeket alkotó civil/nonprofit szervezetek fő jellemzőit, működésük körülményeit és kapcsolatait.

Kulcsszavak: kisebbségek, civil társadalom, harmadik szektor, nonprofit szervezetek, kisebbségi szervezetek, hálózatok

Bevezetés

A kisebbségek sajátos igényeik kielégítése végett „intézményes szegregációra” (Kántor, 2000, p.235) törekszenek, ami egyrészt a meglévő közintézmények saját céljaik érdekében való felhasználásával, illetve ezen túl saját intézmények létrehozásával és működtetésével történhet. Ezek a párhuzamos intézményrendszerek fontos szerepet játszanak a kisebbségek etnokulturális reprodukciójában (Kiss T., 2015), azonban jellemzően nem teljesek (Breton, 1964): bizonyos területeken létrejönnek ilyen párhuzamos kisebbségi intézmények, így különösen a kultúra, az oktatás, illetve bizonyos esetekben a vallás területén, más területeken viszont nem (Kiss T., 2015). Az említett két módból a legtöbb intézmény, különösen olyan kisebbségek esetében, amelyek még lokálisan sincsenek többségi helyzetben, az utóbbi módon, saját kisebbségi intézményként jön létre, elsősorban nonprofit formában (Kiss D., 2010; Tóth K., 2006).

Ezeket a kisebbségi nonprofit szervezeteket ugyan kézenfekvőnek tűnhet a kisebbségi civil társadalom értelmezési keretében tárgyalni, ám ez a működésüket tekintve félrevezető lehet (Kiss D., 2006). Viszonylag kevés elméleti keretet

találunk, amely reflektál a kisebbségi intézményrendszerek sajátosságaira, a kisebbségi intézményrendszerek kutatását összességében „elméletszegénység” jellemzi (Kiss D., 2006, p.139). Ezt az „elméletszegénységet” igyekezett kompenzálni Kiss Dénes (2006) kisebbségiintézményrendszer-modellje, amely a kisebbségi intézményrendszerek sok olyan aspektusával is igyekszik számot vetni, amelyekre a *mainstream* elméletek értelemszerűen nem reflektálnak.

A kisebbségi intézményrendszerekkel kapcsolatos empirikus kutatások jellemzően egy-egy kisebbségre összpontosítottak (pl. Kiss D., 2010; Tóth K., 2006; Kiss P. és mtsai., 2004; Wizner – Bernáth, 2002; Haász, 2010); másrészt néhány kivételtől eltekintve (Haász, 2010; Kovács A., 2012) alig akadt olyan kutatás, amely nemcsak a kisebbségi intézményrendszer méretére és összetételére tért ki, hanem az azt alkotó szervezetek közötti kapcsolatokat is vizsgálta. Pedig, mint arra például Mario Diani (2015) rámutat, hasonló összetételű szervezetkonglomerátumok esetében is a kapcsolatok mintázata jelentősen eltérhet, ami hatással van a szervezetek viselkedésére.

Jelen tanulmányban Pécs, Kassa és Temesvár példáján vizsgáljuk a kisebbségi, nonprofit keretek között működő szervezeteket. A kutatás kiemelt célja volt, hogy a szervezetek jellemzőin túl a köztük lévő kapcsolatok mintázatait is feltárja. A tanulmányban ezért ötvözzük a szervezetek mintájának rövid statisztikai bemutatását és a hálózatelemzést. A kiválasztott terek lehetőséget biztosítanak, hogy több egymás mellett élő kisebbség szervezeteit összehasonlító módon vizsgáljuk, emellett lehetővé teszik az egyes kisebbségek közötti, illetve a kisebbség–többség közötti kapcsolatok elemzését is. Ez a cél határozta meg a terek kiválasztását.

Kisebbségi szervezetek elméletei

Bár a kisebbségi szervezeteket kézenfekvő lenne a civil társadalom vagy a nonprofit szektor elméleti keretében tárgyalni, több szerző figyelmeztet, hogy a civil társadalom *mainstream* elméletei számos félreértéshez, téves következtetésekhez vezetnek a kisebbségi civil szervezetekkel kapcsolatban. Biró A. Zoltán a romániai magyar intézményrendszer esetében az intézményesülési folyamat „esernyőszerű”, a versenyhelyzetet kiiktató volta miatt úgy látja, hogy a létrejött intézmények elsősorban reprezentatív szerepet töltenek be „kifelé” és „befelé” egyaránt, tényleges társadalomalakító funkciót nem látnak el (Biró, 1998b, p.40), az intézményrendszer és a társadalom közötti távolság jelentős, kapcsolatuk egyoldalú, amelyben a társadalom a passzív fél. Ebben fontos szerepet tulajdonít annak, hogy az intézmények erőforrásait jellemzően nem a közvetlen környezetükből nyerik, ezért működésükben sem ehhez igazodnak (Biró, 1998a). Hegedűs ezen túl felveti a kisebbségi szervezetek autonómiájának hiányát is, ami sokirányú függésük (vö. Somai, 2002) következménye.

A kisebbségi szervezetek működésének elemzési keretétől, a fentieket is figyelembe véve, Kiss Dénes (2006) kifejezetten kisebbségi intézményrendszerekre kidolgozott modelljét tartjuk a legalkalmasabbnak. Kiss Dénes számára a kisebbségi intézményrendszerhez való tartozás kritériuma a tagság, vezetés, célcsoport összetétele, a tevékenység etnikai jellege és/vagy

a kisebbségi nyelv használata.²⁹ A kisebbségi intézmények követett céljaik szerint alrendszereket alkotnak,³⁰ amelyeken belül a többségihez képest magasabb a nonprofit formában működő szervezetek aránya, de ez a civil/nonprofit jelleg háttérbe szorul alrendszeri betagozódásukhoz képest (vö. Tóth K., 2006, p.223). Ezek a nonprofit szervezetek gyakran valamely nemzetállami intézmény analógjai, a civil jelleg csak szűkebb csoportjukra jellemző. Ezért az alrendszereken belül horizontális és hatalmi kapcsolatok is lehetnek, de nem is szükségszerű, hogy az egy alrendszerhez tartozó szervezetek kapcsolatban legyenek. A tevékenységük révén kapcsolatba kerülő intézmények által alkotott mezők viszont potenciálisan két többségi mezőhöz – az adott ország többségi mezőjéhez, és ha van, a megfelelő anyaországi mezőhöz – kapcsolódnak, ami révén egyrészt megkettőződnek a potenciális források, ugyanakkor – a két mező eltérő logikájához való alkalmazkodás – gátolhatja a mezőt irányító egyértelmű szabályok kialakulását. A tanulmányban azt vizsgáljuk, hogyan épülnek fel és hogyan kapcsolódnak más szférákhoz a kisebbségi civil/nonprofit szervezetek által alkotott hálózatok. A kisebbségi és többségi intézményrendszerek mellett a más kisebbségekhez fűződő kapcsolatokat is vizsgálat tárgyává tesszük.

Módszerek

A tanulmány a kassai, pécsi és temesvári kisebbségi nonprofit szervezetek körében végzett kérdőíves felmérés eredményeire épül, amelyeket az ugyanezen terepeken készített félig strukturált interjúkból, illetve egyéb forrásokból származó információk egészítenek ki.

A terepek kiválasztásában fő szempont a városok soknemzetiségű jellege volt. Pécsen a legnagyobb kisebbség a német (2011-ben 6600 fő, a lakosság 4,2%-a), a roma (3100 fő, 2%) és a horvát (1900 fő, 1,2%). Nemzetiségi önkormányzatot a 2014. évi választás során 9 nemzetiség tudott alakítani.³¹ Kassán a magyar (6400 fő, a lakosság 2,7%-a) és a roma (4900 fő, 2%) a két legnagyobb kisebbség. A harmadik ruszin (1600) és a negyedik cseh (1600) közösség már lényegesen kisebb létszámú. Temesvár kisebbségei közül ugyancsak a magyar a legnagyobb (15 564 fő, 4,9%), ezenkívül a szerb (4843 fő, 1,5%) és német (4193 fő, 1,3%) közösség lakosságaránya haladja meg az 1%-ot. Szociodemográfiai jellemzőiket tekintve a roma közösségek jelentősen eltérnek a többségi és a többi kisebbségi lakosságtól, alacsonyabb iskolai végzettséggel, kedvezőtlen munkaerőpiaci pozíciókkal és alacsonyabb átlagos életkorral jellemezhetők. A többi kisebbség mutatói közelebb állnak a többségi társadalomhoz, de jellemzően magasabb átlagéletkor jellemzi ezeket.

A kérdőív a szervezetek formális jellemzőinek és működésük feltételeinek vizsgálatán túl felmérte a szervezetek közötti különböző típusú kapcsolatokat is. A kutatás vizsgálta a tranzakciós kapcsolatokat (információcsere, támogatói kapcsolatok), együttműködések (közösen megvalósított projekt, közös pályázás), a közös tagok révén létrejött kapcsolatokat,

²⁹ E kritériumokat együttesen kell alkalmazni, mivel a legtöbb szervezet e szempontokból a tiszta típusok közötti átmenetek széles spektrumán helyezkedik el.

³⁰ Ezek az alrendszerek a közigazgatási, oktatási–tudományos, vallási, politikai, művelődési, valamint a gazdasági alrendszer.

³¹ A három említett kisebbségen kívül a szerb, bolgár, görög, lengyel, ruszin és az örmény nemzetiség rendelkezik helyi nemzetiségi önkormányzattal. 2002–2014 között az ukrán kisebbség is rendelkezett helyi önkormányzattal.

az elismertségi viszonyokat, illetve a szervezetek észlelt befolyását, végül a szervezetek közötti negatív kapcsolatokat.³² Igyekeztünk minden fontos kapcsolatot feltárni, a partner jogi formájától, nemzetiségétől, székhelyétől függetlenül.

A kapcsolathálózat-elemzés érdekében törekedtünk a kisebbségi civil/nonprofit szervezetek minél nagyobb arányú lekérdőzésére. A kérdőívezés 2017 januárja és augusztusa között, előzetesen összeállított és a helyben működő szervezetek képviselői segítségével véglegesített listák alapján történt.³³ A kérdőívet összesen 67 szervezet képviselője – jellemzően vezetője – töltötte ki, amelyek közül 65 tekinthető kisebbségi szervezetnek, kettő csak tevékenysége révén kapcsolódik a pécsi roma szervezetek hálózatához.³⁴

A szervezetek mintájának megoszlása

A helyi intézményrendszerek bemutatása során elsősorban a hálózatok struktúráját állítjuk a fókuszba, de előbb mindenképp fontosnak tartjuk a hálózatokat alkotó nonprofit szervezetek rövid bemutatását néhány fontosabb szempontból. A mintában szereplő 65 kisebbségi szervezet hét kisebbséget képvisel. A legtöbb szervezet magyar: mind a 22 temesvári szervezet és a 25 kassai szervezetből is 18 magyar volt. Emellett Kassán két-két roma és cseh, illetve egy-egy német, ruszin–ukrán és interetnikus szervezet nevében töltötték ki a kérdőívet. Nemzetiségi szempontból a pécsi minta a legheterogénebb: hat-hat roma és német szervezet, öt horvát szervezet és egy görög szervezet képviselője töltötte ki a kérdőívet. A szervezetek kisebbségi voltát megerősítette a tagság és vezetés összetétele is, a tevékenységük jellege, a kisebbségi nyelvek használata a belső és külső kommunikációban, illetve célcsoportjuk is, amely jellemzően elsősorban az adott kisebbségi közösség, vagy annak egy része.

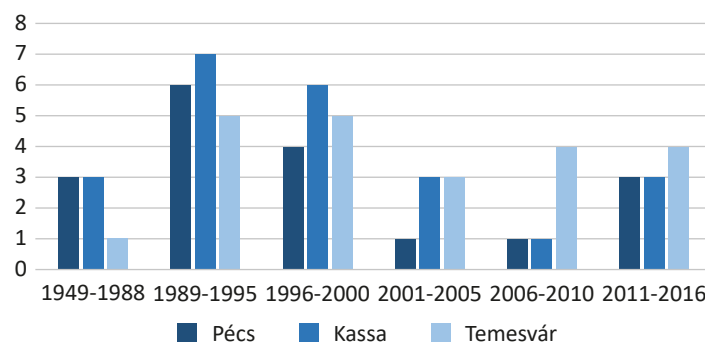
A szervezetek alapítási és bejegyzési éveinek vizsgálata egyrészt arra mutat rá, hogy nem zárult le ezen intézményrendszerek formálódása, az elmúlt években is alakultak új szervezetek, de a legtöbb szervezetet a 90-es évek folyamán alapították.³⁵

³² Utóbbiak esetében a szervezetek nevében válaszolókat arra kértük, nevezzék meg, ha van olyan szervezet, amellyel bármilyen okból elképzelhetetlennek tartja az együttműködést. Erre a kérdésre viszont alig kaptunk érdemi választ, ezért az elemzésből is kénytelenek vagyunk kihagyni. Az interjúk során ugyan felmerült, hogy személyes ellentétek egyes szervezetek vezetői között akadályai lehetnek az együttműködéseknek, és ugyan kis számban, de voltak, akik a külső és belső konfliktusokat is a szervezet működését akadályozó tényezők között említették.

³³ Az eredeti listák összeállítása során Pécs esetében a birosag.hu-n található Civil szervezet névjegyzékére támaszkodtunk. A kassai szervezetek esetében Szlovákia Belügyminisztériumának névjegyzékére (ives.minv.sk), emellett a kassaiholmi.sk és az amikassa.sk weboldalakon található magyar szervezetlistákra és a városi honlapon megtalálható listára a Nemzetiségek Klubjához kötődő szervezetekről. Végül Temesvár esetében a kolozsvári székhelyű Nemzeti Kisebbségkutató Intézet kisebbségi szervezeti adatbankját használtuk, illetve a temesvaros.ro oldalon közzétett listát a Temes megyei magyar szervezetekről. Az eredeti listák Kassa esetében bizonyultak a legkevésbé megbízhatónak. Különösen a roma szervezetek között voltak nagy számban olyanok, amelyekre vonatkozóan semmilyen információ nem volt fellelhető, és a többi szervezet képviselője sem ismerte ezeket, így a kapcsolatfelvételre sem volt lehetőség.

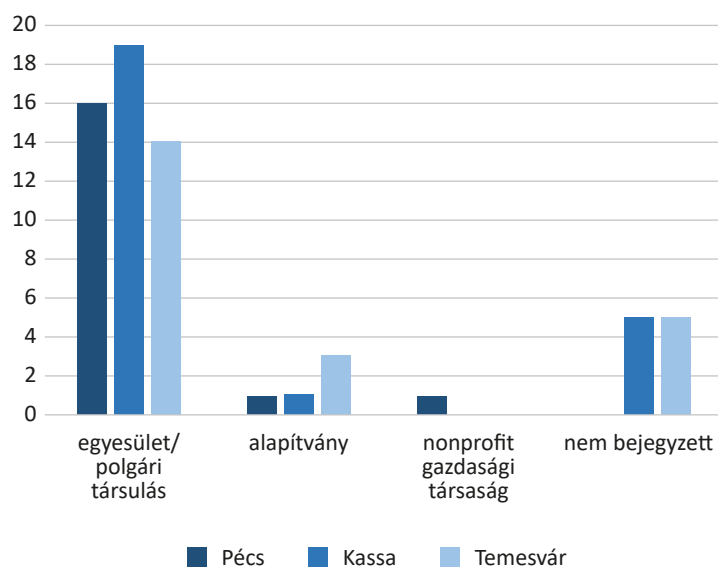
³⁴ Az adatfelvétel során további 14 szervezettel vettük fel a kapcsolatot: 4 pécsivel, 7 kassaival és 3 temesvárival, amelyek képviselői nem töltötték ki a kérdőívet. A temesvári nem magyar szervezetekkel való kapcsolatfelvételhez külső segítséget vettünk igénybe, ezek képviselői azonban nem töltötték ki a kérdőívet.

³⁵ A mintában a legrégebbi szervezetet 1949-ben, a legfiatalabbat 2016-ban alapították.

1. ábra. A szervezetek megoszlása az alapítás éve szerint

A szervezetek túlnyomó többsége – a 65-ből 60 szervezet – részben vagy teljesen magánalapítású,³⁶ és a bejegyzett szervezetek legtöbbször egyesületek. Az egyesületi formát bizonyos esetekben a végzett tevékenység is indokolhatja, de ez az a jogi forma, amelyet a legkönnyebb megalapítani és működtetni, és amely a leginkább tud építeni a tagok és a vezetés önkéntes hozzájárulására, aktivitására, és ezáltal átvészelni jövedelemhiányos időszakokat.

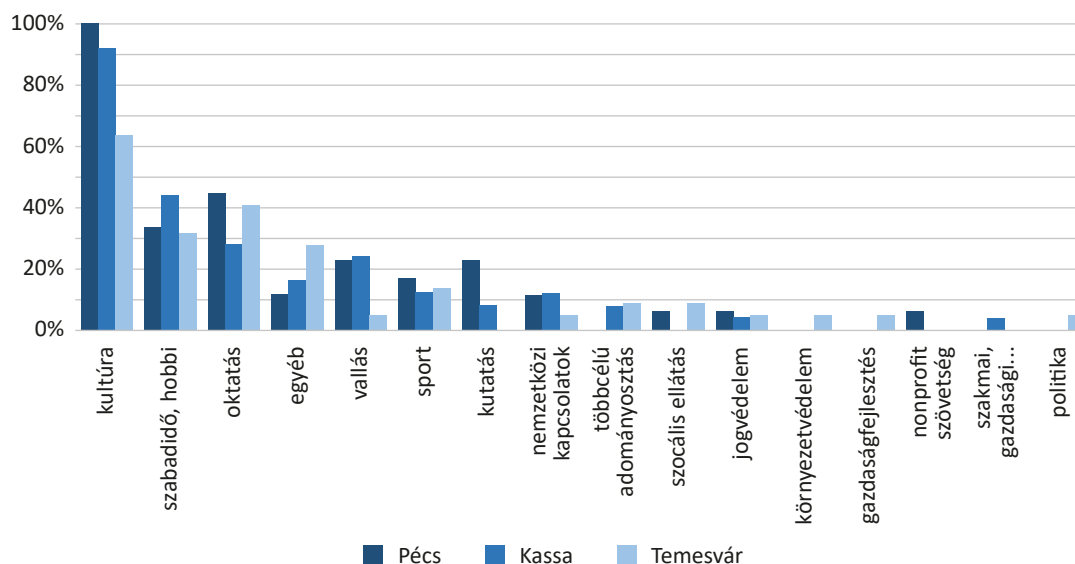

2. ábra. A szervezetek megoszlása jogi forma szerint

A kutatás megerősítette a korábbi vizsgálatok eredményeit a tekintetben, hogy a szervezetek jellemzően többféle tevékenységet is folytatnak: csaknem a válaszadók hétharmada mindhárom lehetőséget kihasználta, és mindössze 11% volt

³⁶ Kassán a városvezetést, illetve egy magyarországi nonprofit szervezetet, Pécsen egy minisztériumot, Temesváron pedig egy romániai nonprofit szervezetet és a püspökséget is az alapítók között találjuk. Emellett további hét szervezet kapcsán jelezték, hogy a magánszemélyeken kívül mások – pártok, egyházi szervezetek, vállalatok, kisebbségi önkormányzati képviselők – is részt vettek az alapításban.

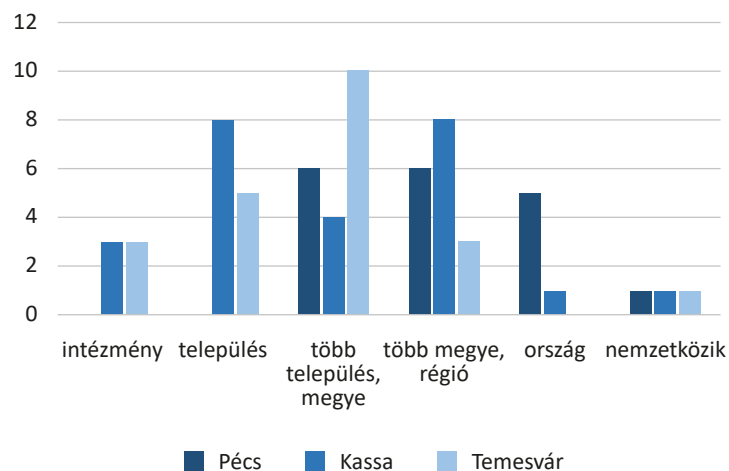
azoknak a szervezeteknek az aránya, amelyek csak egy területen fejtenek ki tevékenységet. A legjellemzőbb tevékenységi terület a kultúra, amellyel 55 szervezet foglalkozik. Csak a magyar szervezetek között találtunk olyanokat, amelyek képviselői nem jelölték a kulturális tevékenységet. Ebből arra következtethetünk, hogy a szervezetek tevékenység szerinti differenciálódása csak egy bizonyos szervezetszám fölött tud megvalósulni. A specializációnak és a szervezetszámnak az összefüggését mutatja az is, hogy elsősorban a kassai és temesvári magyar szervezetek céloznak olyan speciálisabb célcsoportokat, mint az ifjúság, a diákok vagy épp a nyugdíjasok, a pécsi szervezetek általánosabban jelölték meg a célcsoportjukat. Kassán említették leginkább a valamely intézményhez (iskolához, színházhoz, egyházközséghez) való kötődést is.

3. ábra. A szervezetek fő tevékenységek szerinti megoszlása

A kultúra primátusa összefügg azzal, hogy ezen a területen azonosítható leginkább reziduális kereslet a kisebbségi közösségek részéről, amelyet a többségi intézmények nem elégítenek ki, de az ilyen mértékű túlsúlyban az elsősorban kulturális tevékenységeket támogató pályázati rendszereknek is jelentős szerepük van (vö. Pápay, 2013; Morauszki, 2019; Morauszki, 2020). A kultúra mellett a szabadidős és hobbitevékenység, illetve az oktatás játssza a legfontosabb szerepet. A fő projektek alapján ugyan látszik, hogy legalábbis Pécsen a szociális, egészségügyi és más típusú projektek sem hiányoznak teljesen, de az önbevallásban ezek alig jelentek meg.³⁷ A hangsúlybeli eltérések mellett a jellemző tevékenység nagyrészt függetlennek látszik a nemzetiségtől és az országtól.

³⁷ A szervezetek tevékenységét az önbevallás mellett, amely során a három legjellemzőbb tevékenységterületet jelölhették meg, más módokon is vizsgáltuk. Vizsgáltuk, hogy a szervezet milyen gyakran szervezett különböző típusú programokat (kulturális eseményeket, sport-, szabadidős programokat, politikai rendezvényeket stb.), és arra is megkértük a válaszadót, nevezze meg az elmúlt három év legfontosabb projektjeit. Az ezekre adott válaszok összhangban voltak egymással, és mind a kulturális tevékenység primátusát mutatta.

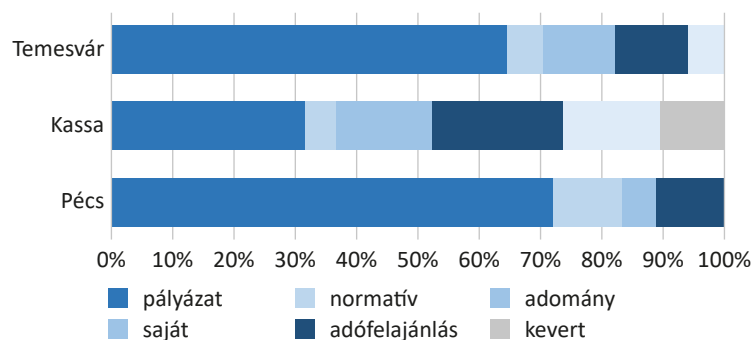

4. ábra. A szervezetek hatókör szerinti megoszlása

A szervezetek hatókör szerinti megoszlása jelentősen eltér a három városban. Pécsen, ellentétben a másik két várossal, az összes szervezet legalább a környező településeken élőkre is kiterjedő hatókörrel működik, de több országos hatókörű szervezetet is találtunk itt. Ezzel szemben Kassán és Temesváron viszonylag nagyobb számban találtunk legfeljebb a városra kiterjedő hatókörű szervezetet, de a temesvári szervezetek többsége is a városnál nagyobb hatókörrel működik. Kassán a hatókör bimodális eloszlású: a városi, illetve a regionális – nem feltétlenül a megyehatárokhoz igazodó – szervezetek alkotják a legnagyobb csoportokat.

Professzionalizáció és elérhető erőforrások tekintetében jelentős egyenlőtlenségeket mértünk a mintán belül. Összességében minden tekintetben a pécsi szervezetek helyzete mutatkozott a legkedvezőbbnek: itt a legmagasabb az alkalmazottakat foglalkoztató, az irodával rendelkező szervezetek aránya, és ezek éves bevétele a legnagyobb átlagosan.³⁸ Összességében azonban a szervezetek többsége mindennapi működésében a tagok, vezetők, esetleg külső önkéntesek munkájára támaszkodik, legfeljebb bizonyos speciális tevékenységek (könyvelés, honlap) elvégzésére köt szerződést. Az átlagos bevétel Temesváron a legalacsonyabb, professzionalizáció és infrastrukturális feltételek tekintetében viszont a kassai szervezetek vannak a legkedvezőtlenebb helyzetben. Különösen Temesváron és Pécsen, de kisebb mértékben Kassán is jelentős szerepet játszanak a kisebbségi kulturális központok, amelyeket több szervezet is használ irodaként, illetve rendezvényeik céljaira. Utóbbi szempontjából az iskolák és egyházi ingatlanok is fontos szerepet játszanak, első sorban Kassán és Temesváron.

³⁸ Ez feltételezhetően összefügg azzal, hogy egyedül a magyarországi pályázati rendszer támogatja önmagában a szervezetek működési költségeit, a másik két országban csak projektekhez kapcsolódóan pályázhatnak a szervezetek, ami arra motiválja ezeket, hogy lehetőség szerint csökkentsék a működésük fix költségeit.

5. ábra. A minta szervezeteinek megoszlása fő bevételi forrás szerint

A szervezeti bevételek legtöbbször pályázatokból származnak, különösen igaz ez a nagyobb bevételű szervezetekre. Pécsen a pályázati bevételek arányának mediánja 87,5%, Temesváron 50% (a pályázni jogosultak körében 80%), Kassán viszont a pályázásra nem jogosult szervezetek magasabb aránya miatt mindössze 5% (a pályázásra jogosultak között 40%, de a pályázati bevételek aránya pozitívan, 0,783 erősséggel korrelál a bevétel nagysággal). A magyar szervezetek kivételével a hazai pályázati bevételek dominálnak,³⁹ a magyarok esetében azonban, különösen Temesváron, jelentősek az anyaországi támogatások is. Az adományok és a saját forrásból származó bevételek is viszonylag sok szervezetnél megjelennek, de csak kiegészítő szerepet kapnak.⁴⁰ Az adófelajánlásokat csak kevés szervezet említette, és ugyancsak jellemzően kiegészítő bevételforrást jelentenek. Kassán viszonylag nagyobb számban találunk olyan, jellemzően kisebb bevételű szervezeteket, amelyek más forrásból szerzik bevételeik nagyobb részét.

A bevételekben mutatkozó egyenlőtlenségek jelentősek. A legnagyobb bevételű szervezet egy pécsi nonprofit gazdasági társaság, amelyet azonban kirívó volta miatt (2,5 milliárd) célszerű kihagyni a bevételek vizsgálatából. A második legnagyobb bevételű szervezet a pécsi mintában 132 millió forintos bevételről számolt be 2016-ra vonatkozóan. Kassán 45,3 millió forintnak megfelelő euró, Temesváron pedig 28 milliónak megfelelő lej volt a legmagasabb bevétel. Pécsen és Kassán a legtöbb bevétellel rendelkező szervezet a mintába került kisebbségi szervezetek összbevételének 48%-át, Temesváron 36%-át kapta. A skála másik végpontján a kis bevételű, vagy akár bevétellel egyáltalán nem is rendelkező szervezetek állnak: Kassán és Temesváron egyaránt 3-3 ilyen szervezet is volt.

A kisebbségi szervezetek hálózata

A szervezetek a három terepen a vizsgált kapcsolat típusától függően változó sűrűségű hálózatokat alkotnak.⁴¹ A viszonylag legsűrűbbek a közös tagok által létrejött és az információs hálózatok (és Temesváron az elismertségi hálózat), amelyek esetében a lehetséges kapcsolatok kb. 10-15%-a megvalósul a kérdőívet kitöltő szervezetek között. A legkevésbé sűrű

³⁹ Egy-egy szervezet időnként jelentősebb összegű EU-s támogatást is képes megszerezni, de a szervezetek többsége erre nem volt képes.

⁴⁰ Az adományokat a kérdés idejében már egyik országban sem ösztönözték adókedvezményekkel.

⁴¹ Az egyes hálózatok ábrái a tanulmány függelékében találhatók.

mindhárom városban a támogatói hálózat, amely esetében a lehetséges kapcsolatoknak kevesebb mint 4%-a valósul meg. Ez összefügg azzal, hogy a szervezetek a legtöbb bevételt pályázatokon keresztül szerzik, vagyis ezek felhasználása a szervezethez és jellemzően a megpályázott projekthez kötött. A támogatások legjellemzőbb formái ezért az ingatlanok ingyenes rendelkezésre bocsátása, illetve az önkéntesen végzett munka.

Pécsen a másik két városhoz képest kevésbé sűrűek a kapcsolatok, amiben a nemzetiségi heterogenitásnak van nagy szerepe, ugyanis az egyes csoportokon belül, különösen a horvátok esetében viszonylag sűrű kapcsolatokat látunk, de a csoportokat csak néhány – sokszor közvetett – kapcsolat köti össze.

Az egyes hálózatokban, kisebb-nagyobb számban, olyan szervezetek is megjelennek partnerként, amelyek egyébként a mintában nem szerepeltek: ezek lehetnek további, akár más településen működő kisebbségi vagy többségi nonprofit szervezetek, közintézmények, egyházi intézmények vagy mások.⁴² A bevont szervezetek is alátámasztják a három város szervezeteinek eltérő hatókör szerinti megoszlását és az ezzel összefüggő eltérő regionális szerepet: míg a kassai hálózatban, legalábbis a legnagyobb magyar szervezeti kör partnerei között, kisebb számban találunk a városon kívülre nyúló kapcsolatokat, elsősorban Pécsen nagyszámú, az ország más településein működő vagy akár külföldi partnert is megneveztek.

A hálózatok struktúráját vizsgálva, ezek közös jellemzőjének látszik, hogy a kapcsolatok fő szervezőelve a nemzetiség. A *heterofil* kapcsolatok pedig jellemzően nem az egyes kisebbségek között valósulnak meg, hanem egy kisebbségi és egy a tevékenysége szempontjából releváns többségi partner között.⁴³ A legtöbb, a hálózatban szereplő és nem nonprofit formában működő szervezet oktatási, kulturális vagy más közintézmény. Emellett elsősorban Temesváron jelentek meg más szereplők: vállalatok, egyházi intézmények, politikai pártok.

Ez a *kapcsolati homofília* különösen szembetűnő a közös tagok hálózatai esetében, de látványosan érvényesül a tranzakciós kapcsolatok esetében is. A közös tagok által alkotott hálózatokból gyakorlatilag teljesen hiányoznak az egyes kisebbségeket egymással összekötő kapcsolatok, legfeljebb kisebbségi és többségi szervezetek közöttiek figyelhetők meg, kis számban. Sőt, Pécsen a roma szervezetek sem alkotnak összefüggő hálózatot, vagyis ezeket, ellentétben a többi nemzetiséggel, úgy tűnik, nem fűzi össze a közös tagság, a kassai roma szervezetek teljesen hiányoznak a közös tagok hálózatából, vagyis a vezetőik egyáltalán nem számoltak be más szervezetekkel közös tagokról.

A legkevésbé a *legitimációs* (elismertségi) és *informális hatalmi* (befolyás-) kapcsolatokban érvényesül a homofília, ami egyrészt megerősíti azt az interjúk tapasztalatot, hogy a kapcsolatok hiányát nem a kölcsönös ismeretlenség, hanem más tényezők okozzák. Ez Pécsen a legszembetűnőbb, ahol több kisebbségi közösség is viszonylag sok szervezettel rendelkezik. Másrészt, e két hálózat azt is láthatóvá teszi, mely kisebbségi szervezetek a leginkább láthatók „kívülről”, a többi kisebbség nézőpontjából.

⁴² Ezek a szervezetek a hálózatokban szürke színnel, míg a kérdőívet kitöltő szervezetek feketével szerepelnek.

⁴³ A heterofil kapcsolatokat az ábrákon fekete vonalak jelölik.

Így például Kassán a két legközpontibb szereplőből jól láthatóan csak az egyik az, amelyet a más nemzetiséghez tartozók is (el)ismernek, illetve befolyásosnak tartanak, a másik csak saját közösségétől kapott jelöléseket, vagyis tevékenysége vélhetően kevésbé látható a kívülállók számára. Pécsen különösen a befolyáshálózatok tanulságosak a három nemzeti-ség önkormányzatainak különbségeivel kapcsolatban. Míg a horvátok és németek önkormányzata sok jelölést kapott, ráadásul „kívülről” is, a roma önkormányzatot a kérdéseskor még a roma szervezetek sem találták befolyásosnak.

A nemzetiségek közül a homofília a kassai és temesvári magyar szervezetek mellett elsősorban a pécsi horvátokat, a kassai cseheket és a pécsi német szervezetek többségét jellemezte, legkevésbé pedig a pécsi, és különösen a kassai roma szervezeteket. Nem véletlen tehát, hogy az interjúk alapján a kisebbségi közösséghez való közelség, és ebből adódóan a közvetítőszerep a kisebbség és a többségi társadalom között a roma szervezetek képviselőiben tudatosult elsősorban.

A nemzetiségi törésvonal véleményünk szerint több okra vezethető vissza. Egyrészt a szervezetek elsősorban saját közösségüket célozzák, és sokszor nagyobb hangsúlyt fektetnek a kisebbség nyelvének használatára, mint azt a kisebbségi közösség nyelvhasználati sajátosságai alapján várhatnánk. Ez a nyelvválasztás is a kisebbségek közötti együttműködések ellen hat, amit az interjúk is megerősítettek. Kassán, ahol városi támogatással évről évre szerveznek több nemzetiséget érintő programokat – pl. Nemzetiségek Estje, sportnap –, úgy tűnik, ez elsősorban a kisebb nemzetiségek számára vonzó, a magyar szervezetek képviselői ritkábban említették ezeket. A nemzetiségek közötti együttműködések a pályázati rendszerek sem ösztönzik, amelyek az egy-egy nemzetiséghez köthető projekteket preferálják (Morauzski, 2019, 2020).

A nemzetiség mellett, elsősorban a közös tevékenységek hálózatában, további szervezőelvként több esetben megjelenik a munkamegosztás, illetve az átfedő speciális célcsoportok hatása, amely, mint írtuk, egy bizonyos szervezetszám felett tud megjelenni, ezért a vizsgált terepeken elsősorban a magyar szervezetek körében volt azonosítható. Így például Kassán a közös tevékenységek hálózatában beazonosítható egy református szervezeti kör, egy katolikus (közeli) szervezeti kör – ehhez kötődnek a cserkészek is – és egy helytörténettel foglalkozó szervezeti kör is. A temesvári tevékenység hálózatban ilyen szempontból egy ifjúsági szervezetek által alkotott csoport jelenik meg. Ebben a hálózatban viszont jól látszik a hagyományosan megrendezett két nagy fesztivál (a Bánsági és a Temesvári Magyar Napok) integrálhatósága, amely képes a helyi kisebbségi szervezetek nagy részét mozgósítani, az ezeket szervező egyesületek pedig ennek köszönhetően e hálózat központi szereplői.

A pécsi hálózatban, mivel az egyes kisebbségek csak viszonylag kevesebb szervezettel rendelkeznek, nem tud megjelenni a fent említett differenciálódás (bár az ifjúsági szervezetek csoportja itt is fellelhető), itt ugyanakkor szembetűnő a három nagy létszámú kisebbség szervezeti hálózatainak eltérő működése. Míg a horvát szervezetek szegmense viszonylag sűrű, és kifelé meglehetősen zárt, és ugyanez mondható el a német szervezetek többségéről, a roma szervezetek már több nem roma partnerrel is együttműködnek, ahogy az egyik német szervezet is, amely viszont ezzel párhuzamosan a saját közösségének a perifériájára került, és a város társadalmába sem nagyon látszik integrálódni. Hasonló jelenség figyelhető meg az egyik roma szervezet esetében, amely a már korábban említett nonprofit gazdasági társaság. Ez a szervezet is kevésbé integrálódik saját közösségébe, viszont sok „külsővel” bír.

A támogatói hálózatok mutatják meg legjobban a közösségi központok szerepét. Az olyan ingatlanok ingyenes rendelkezésre bocsátása, mint az August Šenoa Horvát Klub termei, a Kós Károly Községi Ház irodahelyiségei, a Nemzetiségek Klubja helyiségei vagy épp az iskolák osztálytermei a más szervezetek támogatásának egyik legfontosabb módja volt. Ezáltal ezekben a hálózatokban jellemzően központi pozíciót foglalnak el ezeknek az ingatlanoknak a tulajdonosai. Ebben a szerepben sokszor nem a kisebbségi nonprofitok jelennek meg, hanem nemzetiségi önkormányzatok (pl. Országos Horvát Önkormányzat Pécsen), települési önkormányzat (Pécs), pártok (RMDSZ), egyházak, egyházi intézmények (Kassai Református Egyházközség, Temesvári Belvárosi Egyházközség, Új Ezredév Református Központ), vagy épp a már említett iskolák (Bartók Béla Elméleti Líceum – BBEL, Márai Sándor Alapiskola és Gimnázium – MS AIG).

Végül Temesváron egy másfajta törésvonal is megmutatkozott, amit a politikai pártokhoz fűződő kapcsolat hoz létre. Némileg elkülönültek ugyanis egymástól az inkább az RMDSZ-hez közeli szervezetek és egy másik szervezetcsoport, amelynek központi szervezetei a Várbástya Egyesület, illetve a Szórvány Alapítvány. A hálózatokban a bánsági szervezeteket tömörítő Civil Tanács is inkább ez utóbbi szervezeti körhöz kötődik, és ugyan általában nem központi szervezet, ebbe a körbe tartozik az Erdélyi Magyar Nemzeti Tanács (EMNT) megyei szervezete is. Ez a szervezeti kör a hálózatok többségében sűrű, klikkszerű csoportot alkot, amelyben szinte minden szervezet minden másik szervezettel kapcsolatban van. Ennek a klikkszerű mának egy-egy szervezetéhez kapcsolódik néhány további, kevésbé központi szervezet is. Néhány hálózatban, így például a közös tagok által létrejöttben is, néhány ilyen szervezet köti össze a két szegmenst, amelyek így jellemzően nem válnak el teljesen.

Az egyes hálózatokban elfoglalt pozíció, a szervezetek centralitása korrelál, vagyis hálózatról hálózatra egyes szereplők központi pozícióban, mások pedig inkább a periférián helyezkednek el. Ez a korreláció Pécsen a legkevésbé erős.⁴⁴ A pécsi hálózatban volt a legtöbb külső szereplő, más településeken működő szervezetek, nemzetiségi önkormányzatok, közintézmények. Több hálózatban is, így például az elismertséggel és befolyással is jellemzően összefüggő támogatói hálózatban ezek a szereplők (Pécs önkormányzata, az Országos Horvát Önkormányzat [OHÖ], Pécsi Tudományegyetem, kisebbségi iskolák és mások) voltak a központi szereplők, de a kisebbségi civil szervezetek között már nem ilyen egyértelműek az erőviszonyok. Kassán a legrégebbi szervezet, a Csemadok, illetve a Rovás Polgári Társulás volt legtöbbször centrális pozícióban, emellett pedig a Kassai Polgári Klub (KPK), a Kassai Magyarok Fóruma (KMF) és a Kikelet ifjúsági szervezet is viszonylag központibb. Temesváron a négy központi szervezet egyértelműen elkülönül a többitől, ezek a Várbástya Egyesület, Szórvány Alapítvány, Integratio Alapítvány és a Temesvári Magyar Nőszövetség (TMNSZ). Ebben is megmutatkozik a két nagy rendezvény integrálhatása, hiszen mindkettő főszervezője a központi négy szervezet között van. Pécsen már nehezebb ilyen egyértelműen központi szereplőket megnevezni. A roma szervezetek közül a Cigány Kulturális és Közművelődési Egyesület (CKKE), a német szervezetek közül pedig a Lenau Egyesület érdemel említést. A horvát civil szervezetek hálózata ugyan sűrű, de ezek középpontjában jellemzően nem civil szervezet, hanem a nemzetiségi önkormányzatok találhatók, körük szerveződnek a horvát egyesületek.

⁴⁴ Az elemek centralitásának mutatói közül az *eigenvector* (sajátvektor) centralitást használtuk, amely nemcsak a közvetlen kapcsolatok számát veszi figyelembe, hanem azt is, hogy a partnerszervezetek hány kapcsolattal rendelkeznek, vagyis a befolyásos szereplőkhöz való kapcsolódás hozzáadéka nagyobb, mint a több perifériális szereplővel kialakított kapcsolat.

A potenciális magyarázóváltozók közül a jövedelem hatását sikerült kimutatni Temesváron (kivéve a közös tagok hálózatát), és néhány hálózat esetében Pécsen is (közös tevékenység, támogatói és elismertségi hálózatban), Kassán azonban egyedül a támogatói hálózatban játszik szerepet. Itt viszont pozitív összefüggés mutatkozott a centralitások és a főállású alkalmazottak száma között, különösen a támogatói és befolyáshálózatban. Pécsen az információáramlásban és az együttműködések hálózatában mutatkozott meg ennek hatása. A szervezetek „életkorának” hatása viszont jellemzően nem érvényesül. Temesváron az egyik központi szervezet (Várbástya Egyesület) kifejezetten friss alapítású.

Összegzés és kitekintés

Tanulmányunkban Pécs, Kassa és Temesvár példáján vizsgáltuk a különböző kisebbségekhez kötődő civil/nonprofit szervezetek működését és a köztük lévő kapcsolatok rendszerét. A három városban működő, elsősorban kulturális, szabadidős és az oktatás terén aktív egyesületek és kisebb számban alapítványok változatos méretű és sűrűségű hálózatokat alkotnak. Ezeket a hálózatokat, akárcsak a jövedelmi eloszlást és a szervezeti infrastruktúra különbségeit viszonylag jelentős egyenlőtlenség és koncentráció jellemzi. A középpontban legtöbbször a Kiss Dénes által említett „nonprofit mezbe rejtett közintézményeket” találunk, amelyek további professzionalizációra törekszenek, míg ezek környezetében, a periférián találjuk azokat az önkéntes szervezeteket, amelyek viszont jellemzően nem is törekszenek kifejezetten a szervezet további fejlesztésére, növelésére. Az egyes kisebbségek intézményhálózatai egymás mellett, párhuzamosan léteznek, de csak kevés kapcsolat fűzi ezeket egymáshoz. Az együttműködések összességében sem túl gyakoriak, a szervezetek hálózatai inkább az alacsony erőforrástranszferekkel, de – a roma szervezeteket kivéve – a közös tagok révén létrejött sűrű kapcsolatokkal jellemezhető szubkulturális/kommunitárius koordináció jellemzi (vö. Diani, 2015). Az intézményrendszerek a bevételeik domináns részét pályázatok útján szerzik, jellemzően hazai forrásból, de a magyar szervezetek esetében az anyaországi támogatások is meghatározóak. Ez a pályázatokból való működés a hálózatok struktúráját is befolyásolja. A szervezethez kötődő támogatások nem teszik lehetővé az erőforrások egyesítését, jellemzően nem támogatják az interetnikus együttműködések sem, mivel azonban egy saját tulajdonú ingatlan révén az ezzel jól gazdálkodó szervezetek jelentős befolyásra tehetnek szert, egy-egy ilyen célú, nagyobb támogatás jelentősen átrendezheti a helyi erőviszonyokat.

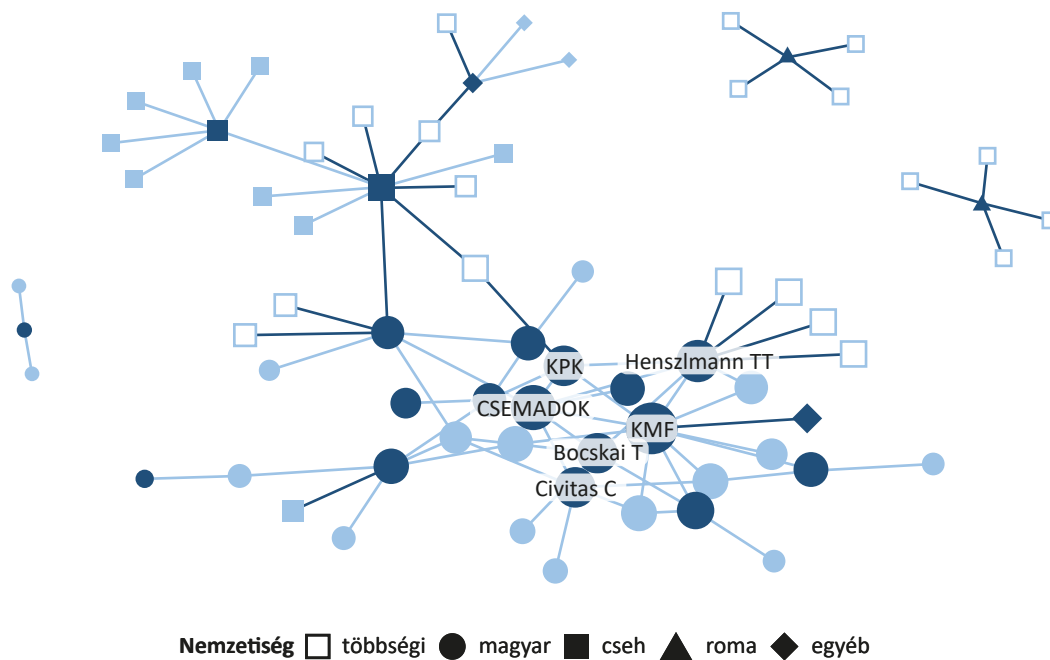
További vizsgálatot igényelne, hogy milyen feltételek mellett és hogyan valósul meg a differenciálódás a kisebbségi intézményrendszerekben. A kutatás csak a viszonylag nagyobb számú kassai és temesvári magyar intézményrendszerben bukkant ennek nyomára. A magyarországi kisebbségi intézményrendszerek szempontjából fontos lenne szisztematikusan megvizsgálni, milyen szerepeket töltenek be ezekben a nemzetiségi önkormányzatok.

Bibliográfia

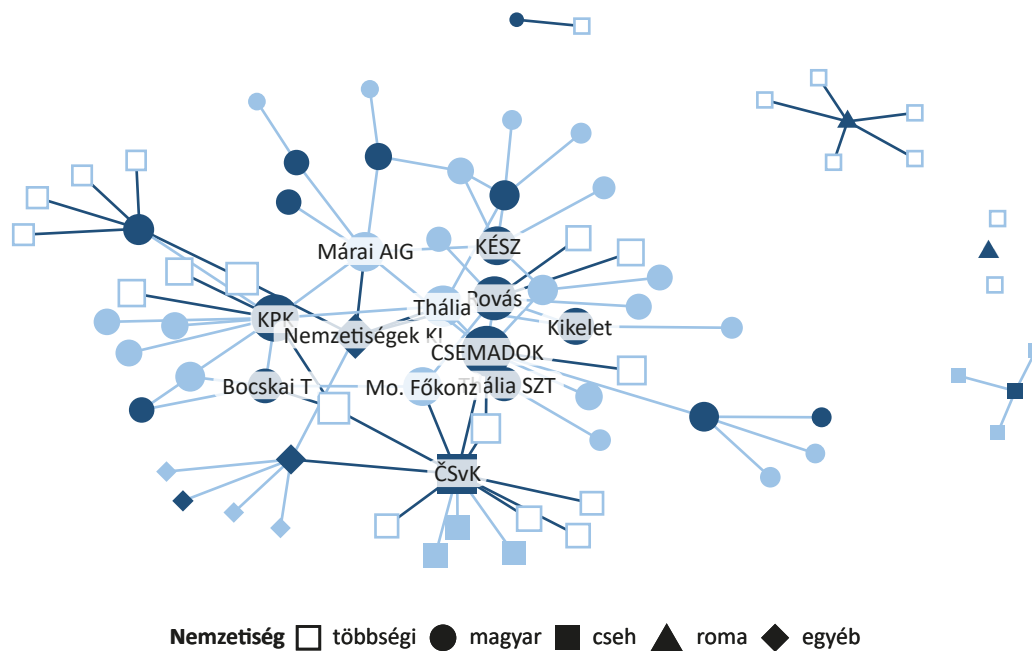
Bíró A. Z. (1998a). A kisebbségi civil társadalom építésének kérdéséhez. In Bíró A. Z. (szerk.), *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról* (pp.179–186). Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó.

- Bíró A. Z. (1998b). Intézményesedési folyamatok a romániai magyar társadalomban 1989–1995 között. In Bíró A. Z. (szerk.), *Stratégiák vagy kényszerpályák? Tanulmányok a romániai magyar társadalomról* (pp.15–50). Csíkszereda: Pro-Print Könyvkiadó.
- Breton, R. (1964). Institutional Completeness of Ethnic Communities and the Personal Relations of Immigrants. *American Journal of Sociology*, 70(2), 193–205.
- Diani, M. (2015). *The Cement of Civil Society. Studying Networks in Localities*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Haász N. (2010). *A Komárom-Esztergom megyei német nemzetiségi civil szervezetek kapcsolathálózati elemzése*. Szakdolgozat. Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar Szociológia Intézet.
- Kántor Z. (2000). Kisebbségi nemzetépítés. A romániai magyarság mint nemzetépítő kisebbség. *REGIO – Kisebbség, politika, társadalom*, 11(3), 219–241.
- Kiss D. (2006). Az erdélyi magyar civil szféráról. *Civil Szemle*, 3(2), 139–154.
- Kiss D. (2010). *A romániai magyar nonprofit szervezetek – 2009–2010. A szervezetek adatbázisának bemutatása és a nonprofit szektor szociológiai elemzése*. Műhelytanulmányok a romániai kisebbségről Nr. 37. Kolozsvár: Nemzeti Kisebbségkutató Intézet.
- Kiss P., Kovács Sz., Máder M. (2004). *Roma ifjúsági szervezetek Magyarországon*. Zárótanulmány. http://ncsszi.hu/download.php?file_id=1390 (Letöltés ideje: 2020. június 25.)
- Kiss T. (2015). Marginalizáció, etnikai párhuzamosság és aszimmetrikus akkomodáció. Az erdélyi magyar közösséget érintő társadalmi és politikai folyamatok. *Magyar Kisebbség*, 20(1–2), 30–64.
- Kováts A. (2012). *Migráns szervezetek Magyarországon*. Kutatási zárótanulmány. Budapest: MTA TK Kisebbségkutató Intézet. <http://www.kisebbségkutato.tk.mta.hu/uploads/files/archive/migrans%20szervezetek%20zarotanulmany.pdf> (Letöltés ideje: 2020. június 25.)
- Morauszki A. (2019). Nemzetiségi szervezetek pályázati támogatása Magyarországon. Az Emberi Erőforrás Támogatáskezelő nemzetiségi pályázatainak elemzése (2012–2017). *REGIO*, 27(1), 292–324.
- Morauszki A. (2020). Kisebbségi szervezetek pályázati támogatásai Szlovákiában (2011–2017): A Szlovák Kormányhivatal Nemzetiségek kultúrája című kiírásának elemzése. *Fórum Társadalomtudományi Szemle*, 21(1), 3–25.
- Pápay B. T. (2013). Állami forráselosztás a romániai magyar nonprofit szektoron belül. In Szoták Sz. (szerk.), *Határhelyzetek V. Sztereotípiák, választások, túlélési stratégiák kisebbségi léthelyzetekben* (pp.411–427). Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkollégium.
- Somai J. (2002). Rendszert teremteni a civil szférában. *Magyar Kisebbség*, 7(3) <http://www.jakabffy.ro/magyarkisebbsseg/index.php?action=cimek&lapid=20&cikk=m020301.html> (Letöltés ideje: 2020. június 25.)
- Tóth K. (2006). Szlovákiai magyar kulturális intézmények? In Csanda G., Tóth K. (szerk.), *Magyarok Szlovákiában. III. köt.: Kultúra (1989–2006)* (pp.223–240). Somorja – Dunaszerdahely: Fórum Kisebbségkutató Intézet – Lilium Aurum Könyvkiadó.
- Wizner B., Bernáth G. (2002). Roma közelet és civil szervezetek. In Forray R. K, Mohácsi E. (szerk.), *Esélyek és korlátok. A magyarországi cigány közösség az ezredfordulón* (pp.86–107). Pécs: Pécsi Tudományegyetem, Bölcsészettudományi Kar Romológia Tanszék.

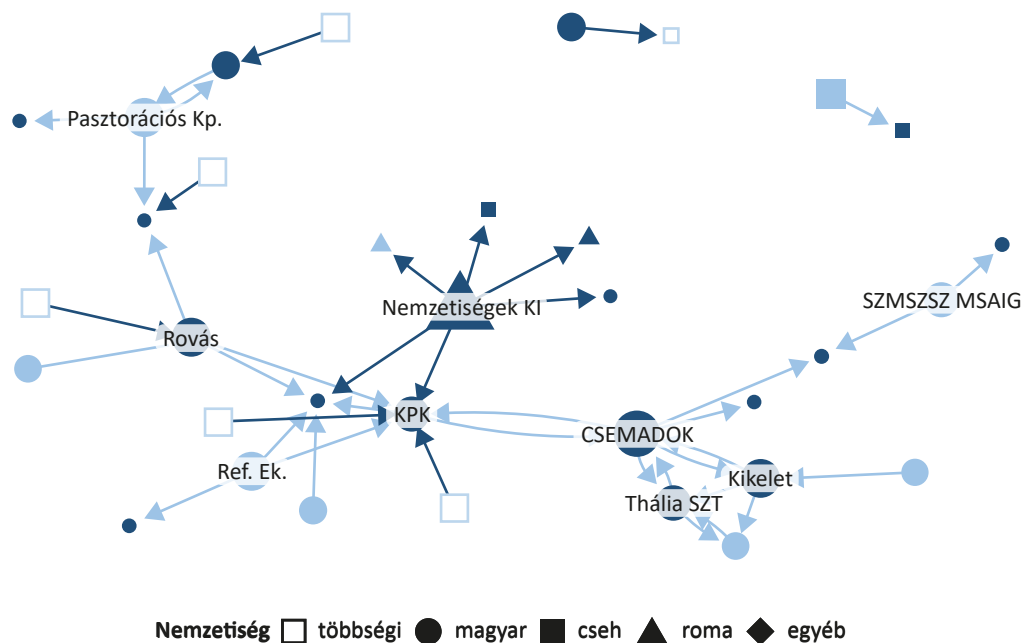
Függelék

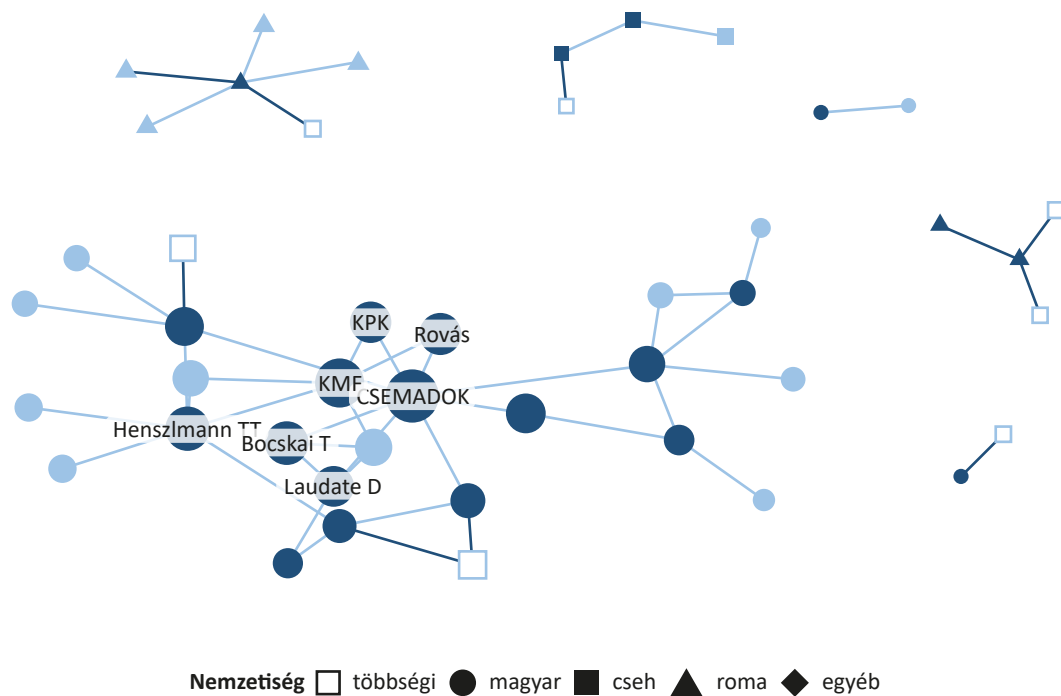
6. ábra. A kassai szervezetek információs hálózata

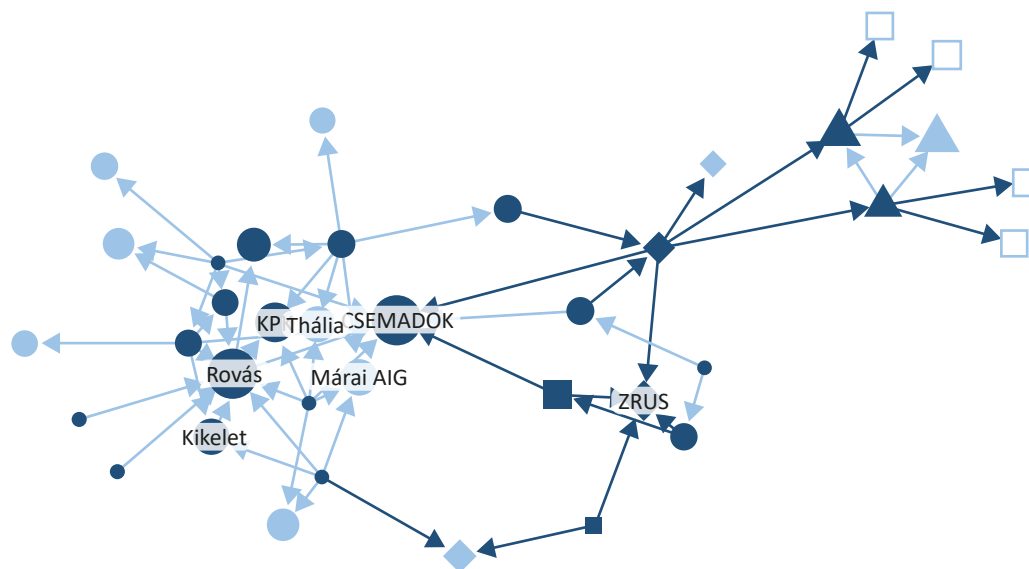
7. ábra. A kassai szervezetek együttműködési hálózata (közös projektek, rendezvények)

8. ábra. A kassai szervezetek támogatói/támogatotti hálózata

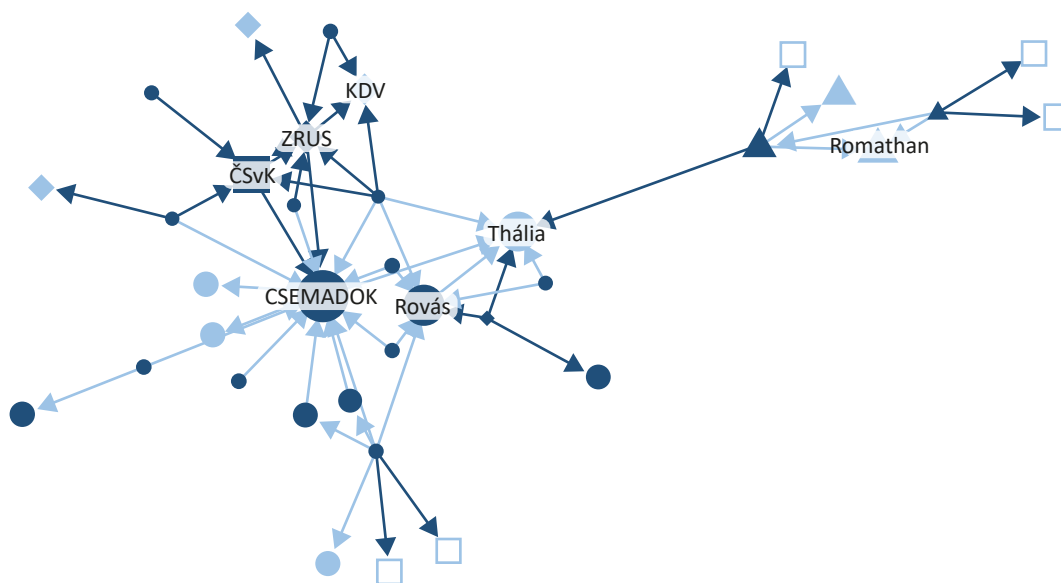

9. ábra. A kassai szervezetek közös tagok révén létrejött hálózata

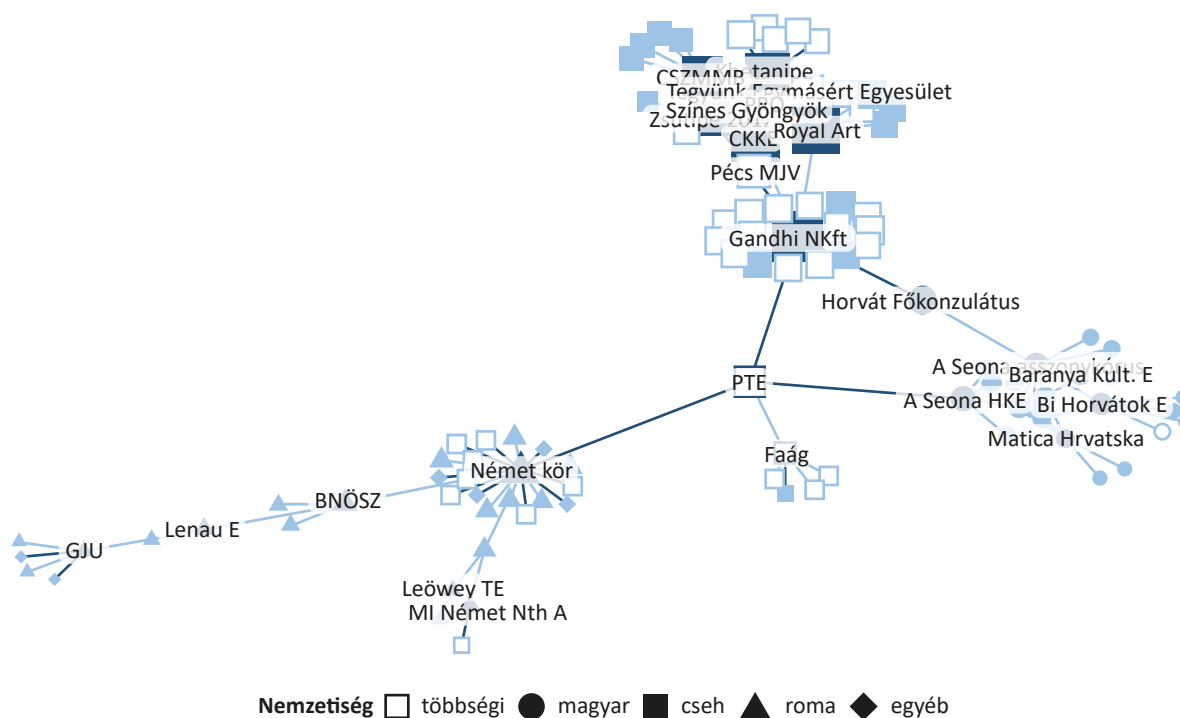
Nemzetiség □ többségi ● magyar ■ cseh ▲ roma ◆ egyéb

10. ábra. A kassai szervezetek közötti elismertségi viszonyok

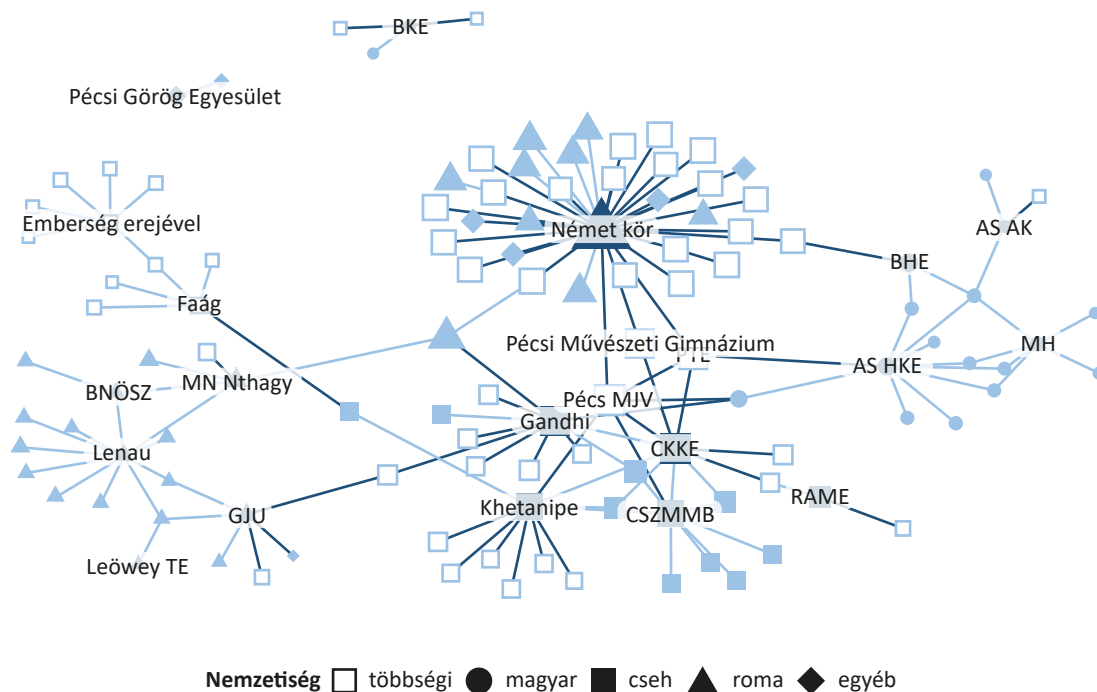

Nemzetiség □ többségi ● magyar ■ cseh ▲ roma ◆ egyéb

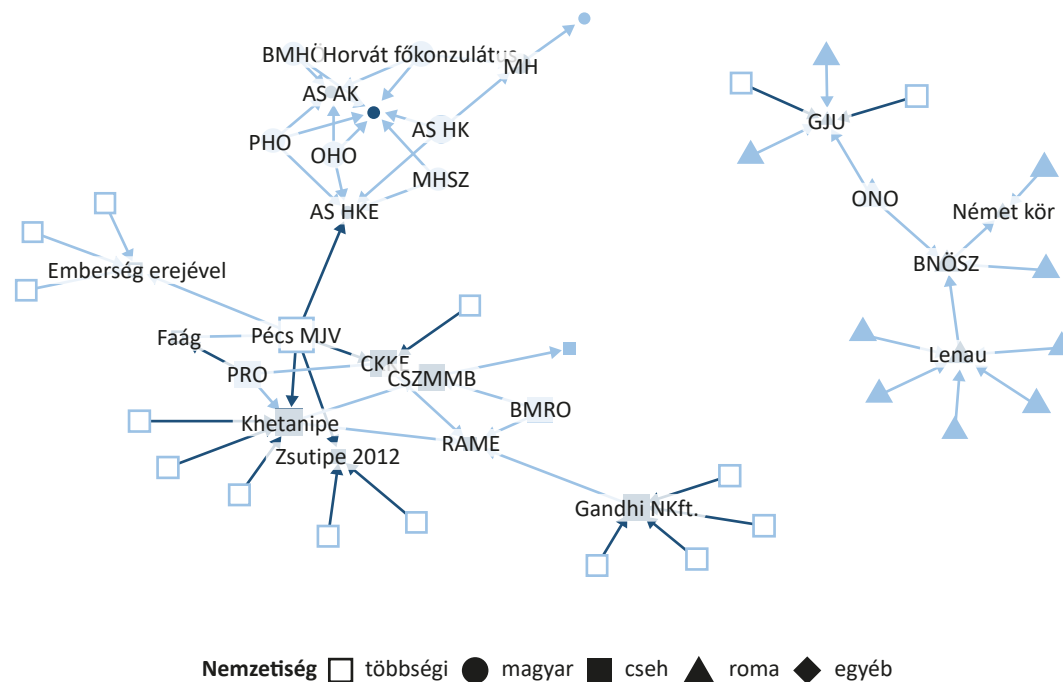
11. ábra. A kassai szervezetek mások által észlelt befolyása

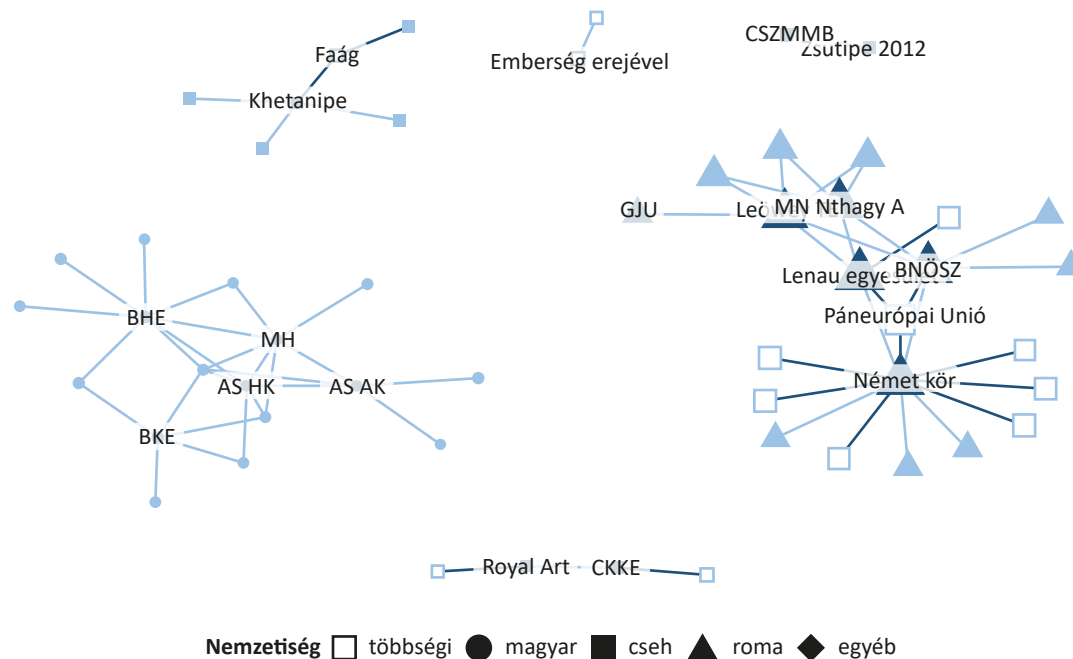
12. ábra. A pécsi szervezetek információs hálózata

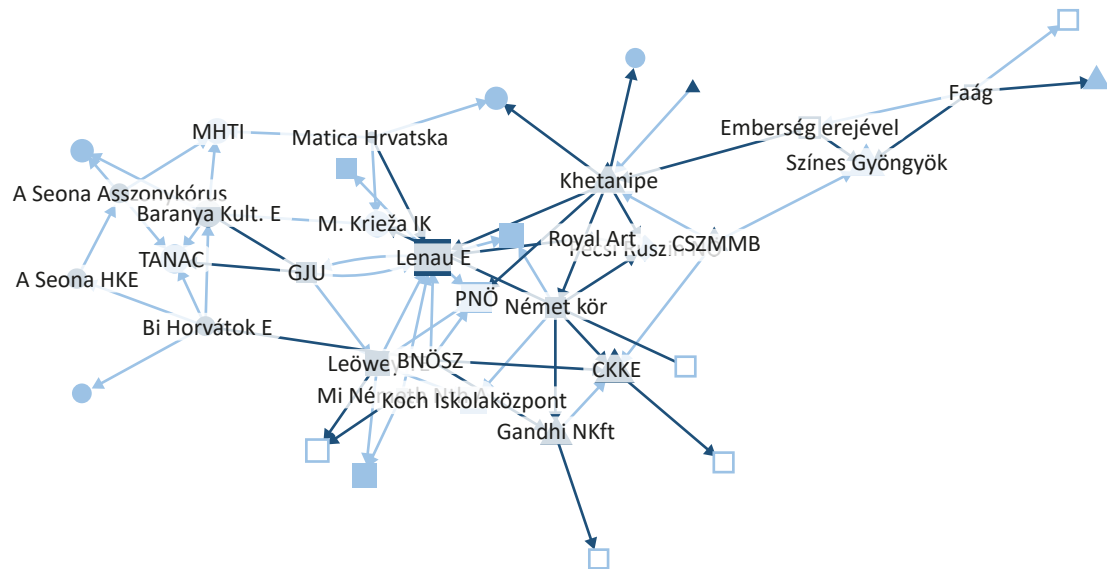
13. ábra. A pécsi szervezetek együttműködési hálózata (közös projektek, rendezvények)

14. ábra. A pécsi szervezetek támogatói/támogatotti hálózata

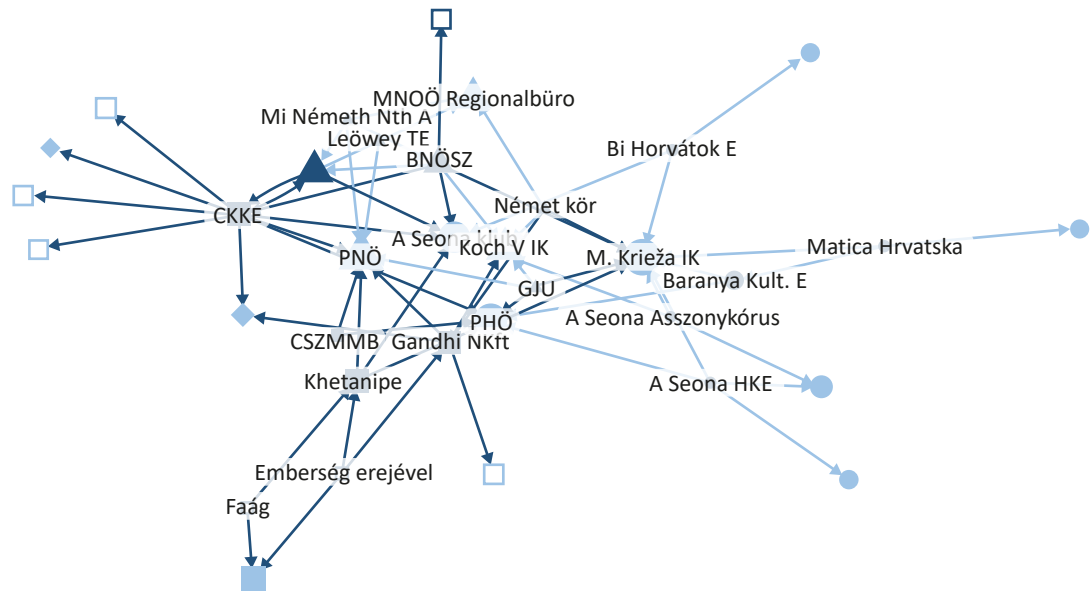

15. ábra. A pécsi szervezetek közös tagok révén létrejött hálózata

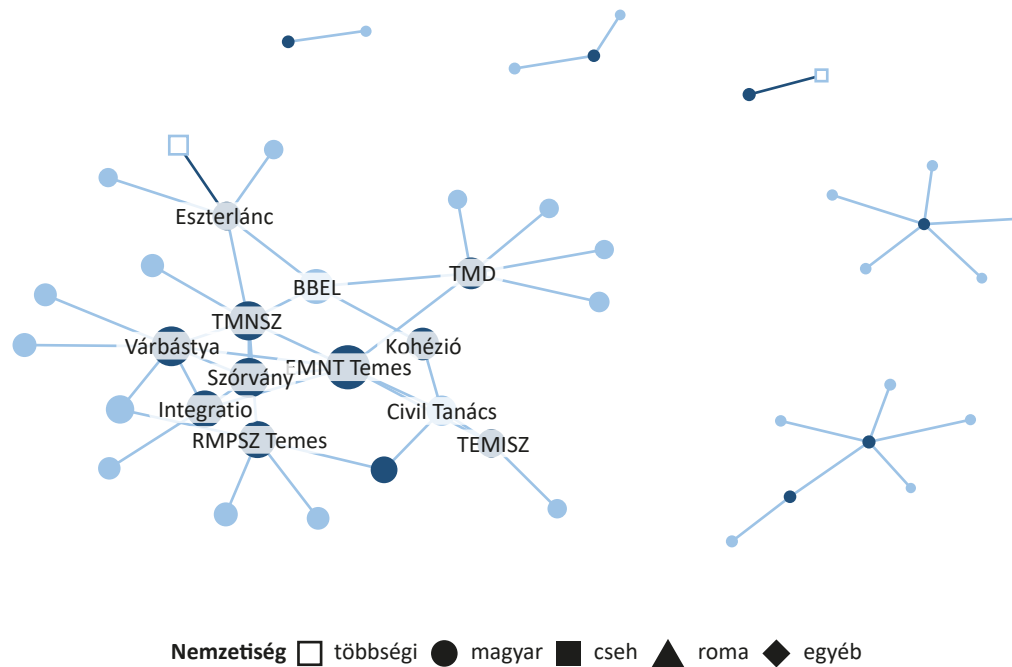
Nemzetiség □ többségi ● magyar ■ cseh ▲ roma ◆ egyéb

16. ábra. A pécsi szervezetek közötti elismertségi viszonyok

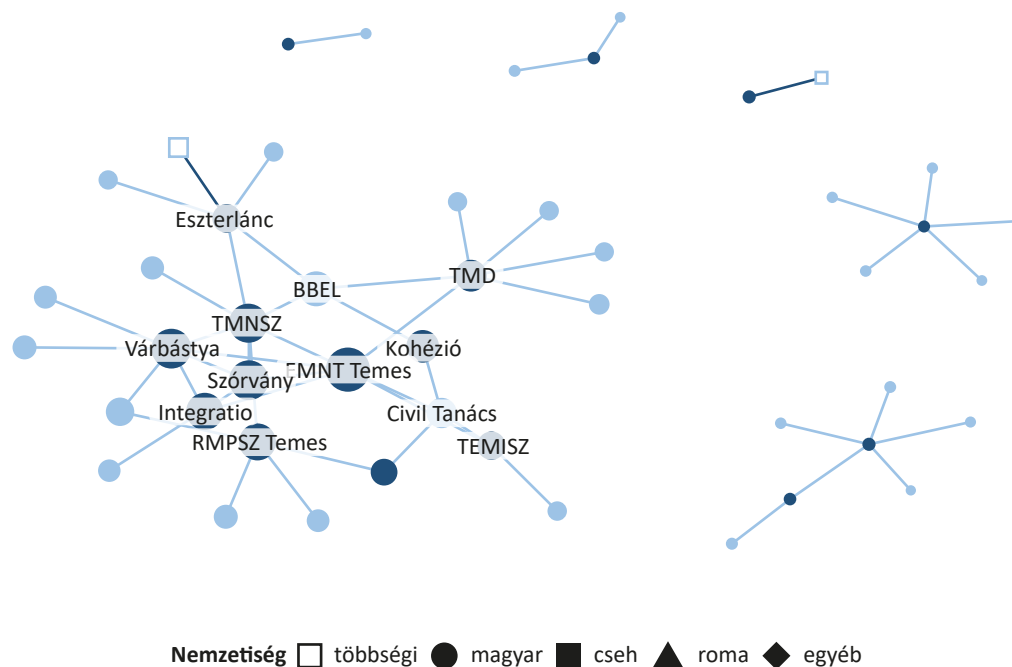

Nemzetiség □ többségi ● magyar ■ cseh ▲ roma ◆ egyéb

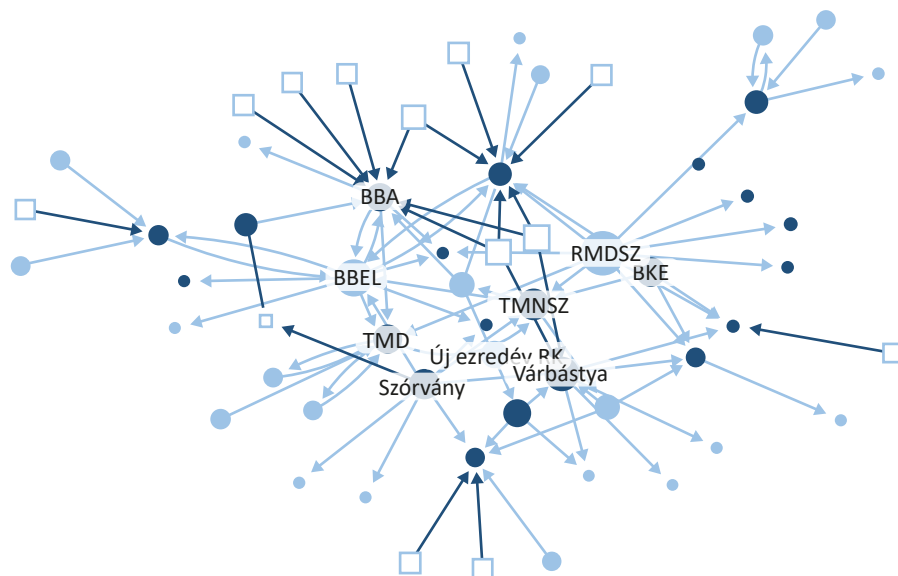
17. ábra. A pécsi szervezetek észlelt befolyása

18. ábra. A temesvári szervezetek információs hálózata

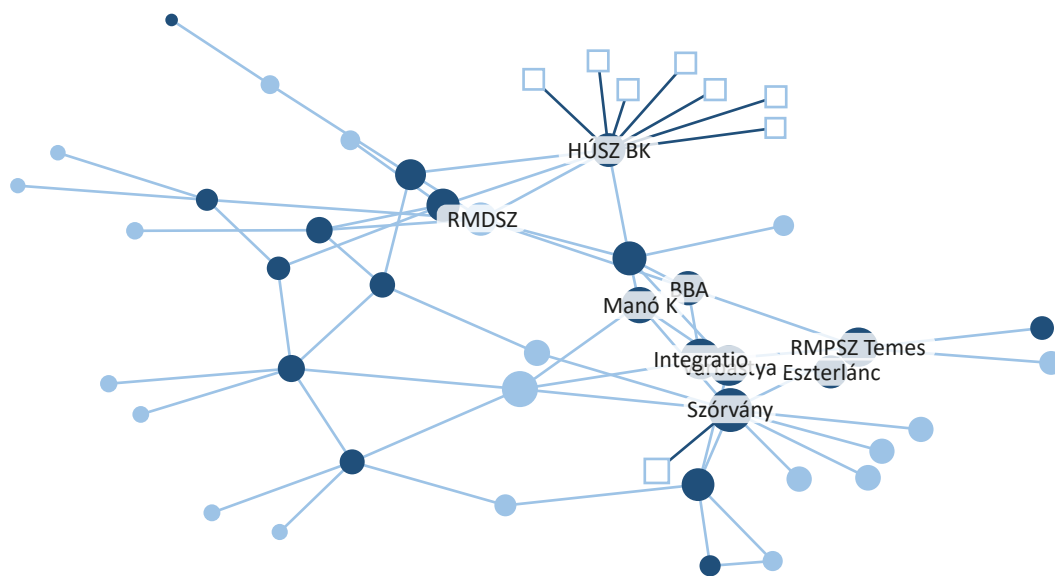

19. ábra. A temesvári szervezetek együttműködési hálózata (projektek, rendezvények)

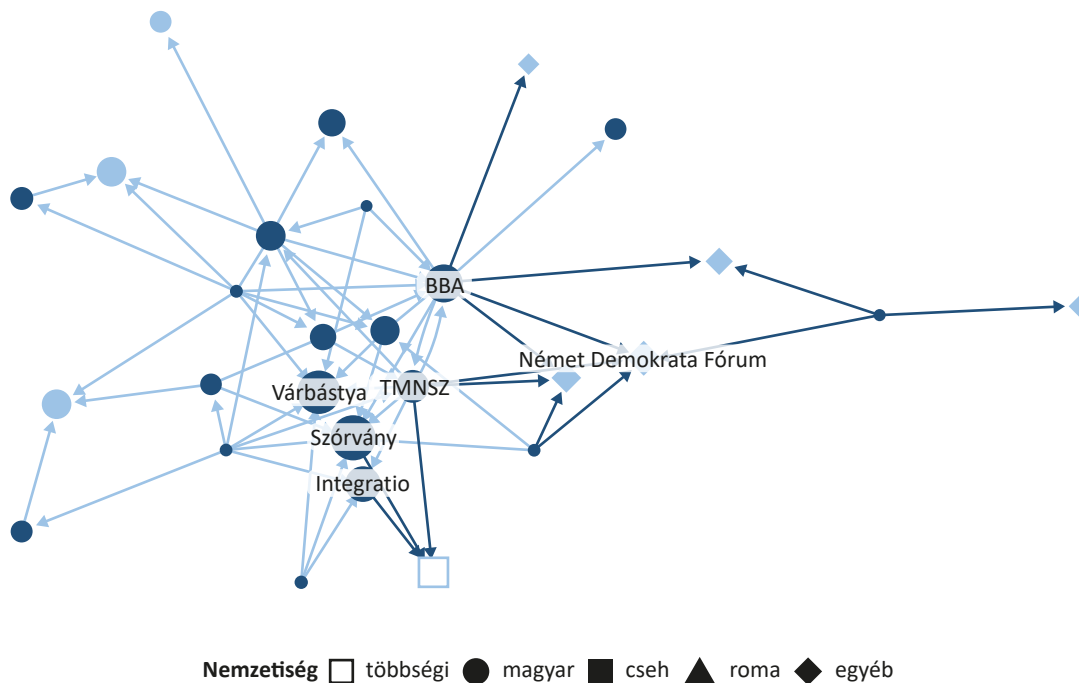
Nemzetiség □ többségi ● magyar ■ cseh ▲ roma ◆ egyéb

20. ábra. A temesvári szervezetek támogatói/támogatotti hálózata

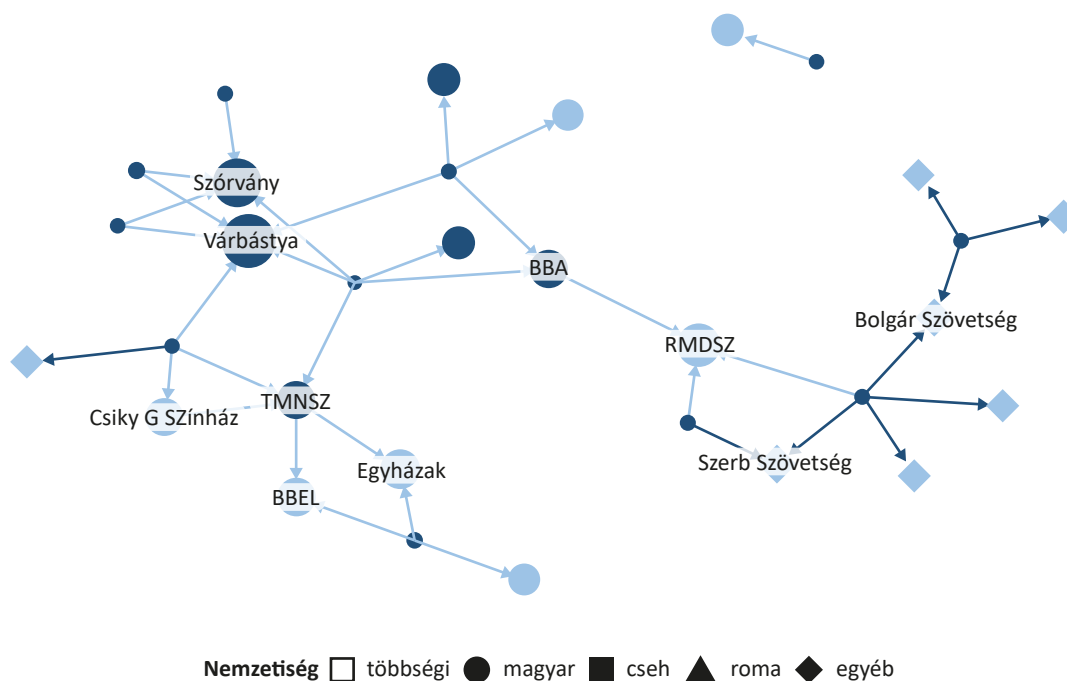

Nemzetiség □ többségi ● magyar ■ cseh ▲ roma ◆ egyéb

21. ábra. A temesvári szervezetek közös tagok révén létrejött hálózata

22. ábra. A temesvári szervezetek közötti elismertségi viszonyok

23. ábra. A temesvári szervezetek észlelt befolyása

SZÜCS JENŐ RÉGIÓELMÉLETÉNEK RECEPCIÓI A 2010-ES ÉVEKBEN

PÓCSI ORSOLYA

Összefoglalás

A tanulmány Szűcs Jenő *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című, 1980-as évek elején született, nagy hatású esszéjének történetével és aktuális értelmezési lehetőségeivel foglalkozik. Bemutatja röviden Szűcs Jenő történetírói munkásságát, kitérve a rendszerváltás előtti közéleti megnyilatkozásaira is. A történész Európa régióit leíró, definiáló rendszerének ismertetését követően a tanulmány az elmélet utóéletével kapcsolatos legfontosabb eseményeket foglalja össze. Szűcs Jenő halálának 5., 10. és 20. évfordulóit különösen alkalmasak voltak az elmélet hatásvizsgálataira, illetve felvetette aktualizálásának igényét és lehetőségeit. A régióelmélet rendszeresen felbukkant az 1990-es és 2000-es években is, amire jó lehetőséget adott például a közép-kelet-európai posztoszocialista országoknak a NATO-hoz, illetve Európai Unióhoz való csatlakozásai. A 2010-es években újra előtérbe kerültek a nemzeti identitással kapcsolatos kérdések, valamint a régiónak Európához való viszonya. Szűcs elméletének lényege (a Nyugathoz való sajátos tartozás és a mintakövetés igénye, a Kelethez – Oroszországhoz – viszonyított különbségek) új megvilágításba került, amely különböző diszciplínák művelőit készítette a régióelmélet újragondolására, „üzeneteinek” aktualizálására. A tanulmány második része négy, a 2010-es években készült átfogó elemzés bemutatását, egy-egy neves szociológus, filozófus, politikai elemző és eszmetörténész gondolatait foglalja össze, amelyeket Szűcs Jenő régióelmélete inspirált.

Kulcsszavak: Szűcs Jenő, régióelmélet, európai identitás, recepció, társadalomtudományi elemzés

Bevezetés: Szűcs Jenőről – dióhéjban

Szűcs Jenő (1928–1988) a magyar középkortörténet kiemelkedő hatású tudósa és tolmácsolója volt. Meghatározó történész munkásságának középpontjában az Árpád-házi királyok kora, illetve a késő középkori Magyarország gazdaság-, társadalom- és eszmetörténete állt. 1960-ig a Magyar Országos Levéltár, ezt követően haláláig az MTA Történettudományi Intézetének munkatársaként dolgozott, egyetemi előadásokat az ELTE történelem szakán csak 1987 szeptemberétől tarthatott. Szaktörténeti munkái, eredeti középkori forrásokat (okleveleket, krónikákat stb.) feldolgozó tanulmányai a magyar középkorkutatásban máig alapműveknek számítanak. Első nagyobb önálló kötete 1955-ben jelent meg,¹ ezt követték a levéltári és történeti szaklapokban megjelent cikkei, melyek önmagukban is impozáns képet mutatnak középkori tárgyú kutatásairól.² 1974-ben gyűjteményes kötetben publikálta korábbi, elsősorban a nemzeti történelemszemlélettel kapcsolatos tanulmányait.³

Szűcsnek az a több tanulmányában is részletesen bemutatott tézise, miszerint a középkori Magyarországon az összekapcsoló kötelék nem nemzeti (vagy legfeljebb sajátosan nemzeti) jellegű volt, hanem társadalmi és vallási összetartozástudaton épült, az identitáskutatásban meghatározó jelentőségű. A nemzettudat-vizsgálatok mellett legnagyobb hatása Szűcs Jenő 1970-es évek végén – 1980-as évek elején megfogalmazott *régióelméletének* lett, jelen dolgozat is ennek egy-egy vonatkozását kívánja bemutatni. A *Vázlat Európa három történeti régiójáról* c. tanulmány első változata szamizdat kiadásként látott napvilágot,⁴ ezt követte szakfolyóiratban való közzététele, és önálló kötetben való megjelenítése a Magvető Kiadó gondozásában.⁵ Ezenkívül régióelméletét kifejtette még egy, a Történettudományi Intézetben 1986-ban tartott előadásában, valamint egy 1983 januárjában tartott kerekasztal-beszélgetésben.⁶

Az 1980-as években gyakran publikált népszerűsítő cikkeket a magyar középkortörténetről a *História* folyóiratban (utóbbi halála után is közölt írásaiból), majd posztumusz jelent meg néhány nagyobb munkája, összegyűjtött tanulmányai,⁷ de egyes cikkeinek újraközlése a 2000-es években is folyamatosnak volt mondható.⁸

A halála előtti években közéleti aktivitása is megélénkült. Alig néhány héttel a halála előtt közszereplést is vállalt az Új Márciusi Front nevű mozgalom rendezvényén, ahol az akkor még csak sejthető demokratikus kibontakozással kapcsolatos téziseit osztotta meg hallgatóival.⁹ Meglátta a lehetőséget a demokratikus átmenetre, két okból kifolyólag:

A válság nemcsak értelmes és elemzésre képes embereket készítet arra a következtetésre, hogy a – komplex – válság meghaladására az egyetlen igazi alternatíva a gazdaság reformjával összhangban a demokrácia, nem pedig „demokratizmus” kiépítése lenne, hanem immár a hatalmi szférát is a demokrata retorikába kényszeríti. A másik, hogy a nagyobb szabású válság végre egy intelligens és energikus politikust is arra kényszerített, hogy kimondjon valamit abból: a szocializmus Kelet-Európában átsúlyozódott elveinek egybekovácsolása valamivel tarthatatlan.

A válságos gazdasági és politikai helyzetet Szűcs Jenő lehetőségként értelmezte Kelet-Közép-Európa népei számára, mert történeti kutatásaiból azt szűrte le, hogy válságokból születhetnek új, életképes struktúrák. Megosztotta pesszimizmusát is, hogy miért tartotta valószínűtlennek a lehetőség megragadását. Arról beszélt, hogy a hatalmi átrendeződést – Bibó nyomán – nem jellemezte a demokrácia iránti őszinte elköteleződés, a szabadság kiteljesedésének őszinte vágya. „Kívánságával ellentétben, de sejtése szerint”, ahogy fogalmazott, a reformpolitika „szokásos” kelet-európai megfeneklését vizionálta, de legnagyobb kétségét a társadalom tapintható szkepszisére, a civil társadalom és szerveződések kialakulatlanságára, hatalommal szembeni kiszolgáltatottságára és gyengeségére alapozta. („Ha nem keverem össze a kívánságot a valósággal, negyedéves impresszióim nem szólnak amellest, hogy az egyébként lelkesen üdvözölt egyletesdi és kvázi pártalakulások mögött formálódna valami a civil társadalomnak abból az ellenállhatatlan erejéből, ami egyebek közt egyelőre [...] megteremtené a feltételt, mely nélkül jottányit sem lehet mozdulni, vagy éppen csak egy jottányit” – mondta.)

E beszédében saját korábbi régióelméletét is szóba hozta:

Az európai régiókról szóló írásom végkicsengése, sajnos, az a lapidáris és megfoghatatlan általánosság, hogy valamilyen gyökérzete megvan a magyar történelemben és általában ebben a szerencsétlen régióban a demokráciának,

következésképpen a Kelet-Európába való (de facto bekövetkezett) elcsúszás visszafordításának a reménye. Milyen? Mennyi? Nehezen vizsgálható, és nem is az én eszközeimmel. Mindenesetre a visszafordítás eddigi kísérletei, 1956, 1968, 1980 a maguk más-más stílusával manifeszt módon bizonyították egyrészt, hogy a Közép-Kelet-Európa vagy Kelet-Közép-Európa (ahogy vesszük) valóban virtuális valóság, másrészt, hogy a valóságban nem sok helye van.

Majd úgy folytatta, hogy bár szeretné hinni, hogy a magyar társadalom determinálva van a demokráciára – ezt jó szívvél kijelenteni nem tudta. Mint hangsúlyozta, ezt a konklúzióját „*homo historicus*” minőségében fogalmazta meg, „*homo politicusként*” más vágyaknak adott volna hangot.

Figyelemre méltó továbbá, hogy ugyanezen a rendezvényen egy kérdésre adott válaszban¹⁰ Szűcs megkülönböztette a „polgári társadalom” és a „civil társadalom” jelenségeit és fogalmait. A terminológiai vitát nagyon fontosnak tartotta, mert utóbbi (vagyis a civil társadalom, az önszerveződő, öntudatos polgári attitűd) éppen a demokratikus hagyományok teljes hiánya miatt nem alakulhatott ki Magyarországon. Pedig – érvelt egyik utolsó nyilvános megnyilatkozásában Szűcs Jenő – enélkül a demokratikus átmenet nem lehet teljes, nem történhet meg a kívánatos formában. A rendszerváltó folyamat megindulása előtt elmondott skeptikus (kissé talán látnoki) gondolatait később a demokratikus jogállam működési zavarai, az országot már az 1990-es években jellemző politikai megosztottság kialakulása visszaigazolta.

Szűcs Jenő régióelméletének recepciós irányairól általában

Jelen dolgozat azt a célt tűzte ki, hogy – ha nagy vonalakban is – megpróbálja felidézni, milyen áthallásai, aktualizálás i kísérletei, vagy egyáltalán, hatásai vannak napjainkban (a 2010-es éveknek tekinthető közelmúltban) Szűcs Jenő régióelméletének. Ha könyvtárnyi szakirodalomról nem is beszélhetünk, egy nagyobb könyvespolcnyíró minden- képpen, amelynek részletes áttekintése meghaladná jelen dolgozat kereteit, ezért inkább csak kiválasztottunk néhány jelentősebb interpretációt, melyek közül négyet részletesebben, többeket pedig az illusztráció igényét ugyan meghaladó jelleggel, de rövidebben ismertetünk (ld. az *értelmezéstörténeti rész* alfejezeteit). Emellett, illetve ezt megelőzően Szűcs régióelméletének utóregzéseit általánosságban kívánjuk bemutatni.

Magát az elméletet egy-két mondatban, „*per definitionem*” jelleggel megidézni nehéz.¹¹ Ha mégis lényegi csomópontokra akarunk rámutatni Szűcs Jenő tanulmányában, illetve ahhoz kapcsolódó megnyilatkozásaiban, akkor kiindulópontként a „régio” jelenségének körülírását kell kiemelni. Szűcs fontosnak tartja, hogy a „régio” nem egy országot, annak bármikori politikai kereteit, az egységes hatalmi szerkezetbe foglalt térséget jelenti, hanem a kontinentális és az országos közötti átmenetet, azonos társadalmi attitűdökkel, a hatalom és az egyén azonos jellemzőkkel való meghatározhatóságával megfogható struktúrát. (A „szerkezet” ismét kedvelt kifejezése Szűcsnek, mindenkor hangsúlyozza az európai régiók közötti megkülönböztető, definitív elemek komplexitását.) A történeti régiót is „szerkezeti jellegzetességek rokonságaként” írja le, és részletesen levezeti, hogy miért jogos a Kelet-Európaként (vagy egyszerűen:

„a” Keletként) meghatározott Oroszország, valamint Nyugat-Európa (rövidebben, és nagyon is érthetően: „a” Nyugat) között Közép-Európáról mint önálló arculatú történeti régióról beszélni. Szűcs régióelméletében a szerkezetek alapvető jellemzője az állam és a társadalom egymáshoz való viszonyából következethető. Ennek megfelelően a térséget nem az állami dominancia mindenhatóságából következő keleti (orosz) minta jellemzi, hiszen térségünkben domináns módon jelennek meg a nyugati struktúrák, ugyanakkor azok hiányosan vagy éppen torzult formában „szervültek bele” az itteni közegbe. Szűcs tanulmányának első és utolsó mondataiban egyaránt (és esszéjében többször visszatérően) Bibó Istvánt idézte, régióelméletének egyértelműen az ő munkássága volt a forrása.¹² Aligha véletlenül: Bibót a második világháború utáni útkeresésben különösen sokat foglalkoztatták a Kelet és Nyugat közé „szorult” kis európai népek történeti problémái, abból fakadó politikai rendszerkísérleteinek tanulságai. A másik felismerhető forrásvidéke Szűcs dolgozatának az 1960-70-es években elterjedtnek, akár divatosnak is mondható, ún. centrum–periféria elméletek voltak, különösen Immanuel Wallersteiné,¹³ aki a földrajzi felfedezések következtében Nyugaton létrejött világgazdasági (majd ebből fakadóan az új politikai rendszerekkel leírható) centrumot a felfedezések konjunktúrájából geopolitikai okok miatt teljesen kimaradó perifériával, vagyis a Kelettel állította szembe. Wallerstein is beszél arról, hogy a kettő között „félperiféria” országok jöttek létre, ami lényegében megfelel Szűcs Közép-Európa-képének. (Wallerstein negyedik típusként periférián kívüli struktúrákat is megkülönböztetett.) Szűcs hangsúlyt helyezett még arra, hogy a közép-európai térségben a demokratikus társadalomszerveződés „hajszálgöckereit” kutassa, mert fontos állítása, hogy bár Közép-Európából a Nyugat (fél)perifériája alakult ki a történelem folyamán, térségünkben mégis a Nyugat kulturális, intellektuális és politikai mintakövetése iránti igény folyamatosan kimutatható, a modernizációs felzárkózási kísérletekkel együtt. Utóbbiakban Szűcs kiemelte, hogy míg Nyugaton az alulról jövő erős polgári (*citoyen*) öntudat kényszerítette ki folyamatosan az alkotmányos, illetve később a demokratikus rendszerkorrekciókat, addig térségünkben erősnek mondható a „felülről” jövő reformok katartikus történelmi pillanatokban vissza-visszatérő tradíciója. (Keleten ennek a mintakövetésnek sem történeti, sem aktuális struktúrái nem kimutathatók, ezért a Közép-Európa és Oroszország közötti különbség élesebb, mint előbbi és a Nyugat közötti.) Szűcs azt fejtegette, hogy a periféria országainak társadalomfejlődése és politikai rendszerei spontán folyamatok összességéként, alulról jövő („polgári”) kezdeményezések nyomán jöttek létre, Közép-Európában ugyanezek a folyamatok – tekintettel a mindenkor hiányzó társadalmi szerkezetek pótlására – felülről, az állam intézményrendszerének igénybevételével induló integrációs törekvések nyomán bontakoztak ki – időbeli eltéréssel. Mondhatni, Szűcs Jenő nem tett mást, mint megválaszolta az európai szellemtörténetet évszázadokon keresztül foglalkoztató, izgalmas kérdést: „Hol húzódnak Európa belső határai?”. Továbbá mindezt egy nagyívű és minden elemében dokumentált elmélet igényes kereteibe foglalta.

Szűcs Jenő régióelméletének nagyszerűségét éppen az adja, hogy történetelméleti alapú fejtegetéseit szinte minden humán- és társadalomtudomány használni és aktualizálni akarta az 1980-as évektől napjainkig. A szaktörténészeken kívül újra és újra előveszik a földrajz, a szociológia, a pszichológia, a politikatudomány és még számos diszciplína művelői, mert úgy érzik, hogy Szűcs Jenő nemcsak történetelméleti–módszertani, hanem általános értelemben vett modellt is alkotott, nemcsak történészként, hanem az egyetemes emberi gondolkodás egyéniségeként is jelentős művet hozott létre. Egy történész vagy társadalomtudós halála utáni hatásvizsgálatának kézenfekvő forrásait adják a megemlékezések vagy nekrológok. Szűcs esetében is számos ilyen született halálának 5., 10. és 20. évfordulóin, azonban ezekről is elmondható összefoglaló jelleggel, hogy nem pusztán pályatársak egykori emlékeinek felidézéséről van szó. Önmagában

mutatja a régióelméletének életképességét és fontosságát, hogy a Szűcsre vonatkozó megemlékezések egyben hatás-vizsgálati csomópontok is.

Szűcs egykori pályatársa, Engel Pál több évfordulós cikkében is „minden idők legnagyobb formátumú és hatású magyar történetírójának” minősítette Szűcsöt,¹⁴ amit persze lehet túlzásnak tartani, de Engelnek kétségtelenül igaza volt, hogy talán csak Szekfű Gyuláról volt elmondható, hogy ha a történelmi múlt bármely szegmenséről értekezett is, közben a „márol gondolkodott”. Engel méltató szavai fontosak a régióelmélet recepciója szempontjából is:

A könyv [ti. a *Vázlat Európa három történeti régiójáról*] óriási hatását mindamellett nem könnyű megmagyarázni, olvasmánynak ugyanis még iskolázott olvasó számára is szerfelett nehéz. Alighanem az intenzív eszmetörténeti stúdiumoknak tulajdonítható, hogy Szűcs hajdan oly keresetlen stílusa az idők folyamán elnehezült, mondani-valóját egyre szívesebben öltöztette bonyolult felépítésű, idegen szavakkal túlterhelt mondatokba. A kristálytiszt, logikus gondolatmenet azonban mindvégig sajátja volt, és az olvasókat nyilván ez nyűgözte le, meg a friss, újszerű történet szemlélet, aminőhöz hasonlóval évtizedek óta nem találkozhattak.

Másik egykori kollégája, méltatója, Szűcsöt „eleven klasszikusnak”, kora nagyszerű elméjének nevezte.¹⁵ A régióelmélet kilencvenes években újra aktuálissá lett kérdése készítette megemlékezésre, egyben Szűcs életművének aktuális értékelésére az egykor szintén kollégát, illetve 1986-ban pont a régióvitában vitapartnerét, Hanák Pétert is.¹⁶ Másik jó ismerője és többszöri méltatója, Gyáni Gábor történész is kiemelte,¹⁷ hogy Szűcs bár „magányos történész”, de „gondolkodó történész, kivételes formátumú intellektus volt, aki fáradhatatlanul munkálkodva egy merőben új történet szemlélet megalapozásán, az értelmiségi és politikai közbeszéd formálásában is messze kitűnt kortársai közül”. Gyáni fontosnak tartotta a régióelmélet mellett Szűcsnek a nemzeti–etnikai tudatok, identitások kialakulásával kapcsolatos téziseit, például

Létezik-e – a modern nacionalizmus tanításainak megfelelően – történelmi–nemzeti folytonosság? Szűcsnek a kérdésre adott válasza így hangzik: amit a modern nemzeti tudat a történelemről állít, és amit a történész a vétközösség fogalmán nyugvó hagyományközösség eszméjéről mond, az kölcsönösen kizárja a nemzeti folyamatosság racionális feltételezését. Nem áll fenn ugyanis genetikai kapcsolat a „nemzeti eszme” és a „barbár etnikai tudat” között, mivel az „etnikai eszmét” (a nyelv és kultúra feltételezett azonosságát és a közös leszármazás hitét) a modern nacionalizmus avatja majd csupán politikai kategóriává. Ez azt jelenti, hogy az etnikai csoport alkotja ezentúl a politikai lojalitás, a kizárólagos nemzeti hovatartozás eszmei és intézményes alapját.

Gyáni sorai már egyértelműen utalnak arra, hogy az elmúlt harminc évben szinte magától értetődően fogalmazódott meg az igény Szűcs Jenő egykori téziseinek felidézésére. A rendszerváltást követő lázas útkeresés éveiben, az Európai Unióhoz való csatlakozás időszakában, majd az euroszkepszis jelentős közvélemény- és politikaformáló attitűddé válásában természetesen adta Szűcs *Vázlat*ának aktualitását a Közép-Európa régió fogalmának újra- és újradefiniálása iránt mutatkozó igény. (Nem is beszélve a nemzeti és európai identitás felértékelődő, olykor összekapcsolódó, olykor ellentmondásos viszonyáról.)

Néhány példa az 1990-2000-es évekből

Az 1990-es években megjelentek Szűcs Jenő utolsó, posztumusz munkái (ld. erről fentebb), melyek részletes elemző, értékelő ismertetései nem nélkülözték a történész komplex – középkortörténetet meghaladó, európai kitekintésű – elveinek aktualizálását sem.¹⁸

Akár természetesnek is vehetjük, hogy a történészeket továbbra is foglalkoztatták Szűcs régióelméleti fejtegetései, például egy-egy újonnan megjelent könyv értékeléséhez vagy értelmezéséhez Szűcs Jenő *Vázlata* kínálta a kiindulópontot. Például a lengyel Bronislaw Geremek Európa-értelmezése kapcsán¹⁹ (Bibó és Hajnal István mellett) Szűcs vonatkozásában erre hívta fel a figyelmet a recenzió:

Az tűnik elsőként a szemünkbe, hogy míg a magyarországi Európa-értékelés – összehasonlító elemzések, fejlődési modellek, nagy ívű általánosítások segítségével – mindenekelőtt saját helyünket keresi kontinensünkön vagy annak szüntelenül átalakuló történeti régióin belül, Geremek ellenkező irányból, fordított pozícióból kezdi vizsgálódását: Nyugat-Európa helyét keresi a lengyel történeti kutatásban.

Klaniczay sorai egyben utalnak is arra, hogy Szűcs elmélete mennyire is alkalmas a régióelmélet mindenkori továbbgondolására. Az idézett középkortörténész másik esszéjében is elővette Szűcs („az elmúlt évtizedek egyik legkitűnőbb középkorkutatója”, „az értelmiségi ellenzék fontos alakja”) munkáját.²⁰ A *Vázlatot* így méltatta: „Ez a munka kísérlet arra, hogy a mai kelet-közép-európai civil társadalom hiányosságait a probléma középkori gyökerein keresztül vizsgálja.”

Megjelent Szűcs régióelméletének pedagógiai (pontosabban történelemtanításban felhasználható) interpretációja. Egy szerző például olyan értelemben gondolta tovább Szűcs elméletét, hogy az Európa három régiójára vonatkozó gondolat nemcsak geográfiai értelemben modellezhető, hanem a történelem – folyton újratervezést igénylő – periodizációjával kapcsolatosan is:²¹

Szűcs Jenő régióelméleti kutatásaira hagyatkozva megállapíthatjuk, hogy az európai civilizáció bölcsője és színtere három részből áll: a fejlett Nyugat-Európából, a legfejletlenebb Kelet-Európából, valamint a közbülső Közép-Európából. Ez utóbbihoz tartoznak mindazon „kompországok”, amelyek ide-oda csapódnak, melyekre a fejlett Nyugat-Európa képest gazdasági, társadalmi elmaradottság jellemző, de amelyek igényekben és gondolatokban mégis Nyugat-Európa-hoz kötődnek.

Majd feltette a kérdést: „Hogyan néz ki mindez az időben?”. S megállapította, hogy mind a marxista, mind az egyéb historiográfiai iskolák egyetértenek abban, hogy az ókorral, a középkorral és az újjal elkülöníthető periódusok alapvetően eltérő komplex (állami, társadalomszervezési, hatalompolitikai és ideológiai) modellekkel jellemezhetők.

Jellemző, hogy Szűcs Jenő elmélete megjelent az 1990-es évek *biztonságpolitikai* célzatú tervezeteiben is. A NATO-csatlakozás időszakában Magyarország – hasonlóan a többi posztszocialista közép-kelet-európai országhoz – hosszú éveken át jutott el a „Nyugathoz tartozás” újrafogalmazásához. Egy vonatkozó elemzés²² például jellemzően Szűcs felosztásával érvelt a közép-európai régió keleti (egykori Osztrák–Magyar Monarchia határához igazodó) határterületeinek megfogalmazásához. Például

Régióink helyzetét szemlélve különféle álláspontok láttak napvilágot. Szűcs Jenő a Balti- és a Földközi tenger között elterülő térséget egy keleti és egy nyugati határvonal közé helyezte, és a Nyugattól, valamint a Kelettől elválasztva (bár a Nyugat részeként) Európa harmadik régiójaként kezelte. Ez az a „Köztes Európa”, amelyet a középeurópai-ság vagyis a nyelvi-nemzeti sokszínűség-keveredés, a birodalmak közötti (német, orosz, török) helyzet, az azokkal szembeni küzdelem, a független nemzeti lét kívánalma határoz(ott) meg. Önálló arculatát az adja, hogy a nyugati struktúrát átvettük ugyan, de azt saját viszonyainkhoz igazítottuk, így azok valamilyen mértékben átformálódtak.

Ezt a szerzők élesen megkülönböztették a Huntingtonhoz köthető elmélettől, mely lényegében csak Kelet- és Nyugat-Európát különböztetett meg, ami leginkább az amerikai külpolitikai doktrínának volt megfeleltethető. „Ez az egyébként elnagyolt »képlet« azonban Magyarország számára történelmi lehetőséget nyújt ahhoz, hogy intézményes értelemben is csatlakozzon a szerencsésebb féltekéhez” – fogalmazták meg következtetésüket.

A 2000-es évekkel kapcsolatosan meg kell állapítani, hogy Szűcs munkáinak újraolvasása iránti igény általában nem csökkent. 2008-ban például a *Holmi* c. folyóirat publikálta újra egy 1987-es tanulmányát,²³ azzal a szerkesztői megjegyzéssel, hogy bár „Szűcs Jenő nem kíván »általánosságban elmélkedni az etnikai lét dimenzióiról«, de okkal feltételezhetjük, hogy a jelenkor történeti, politikai kérdései iránt mindig is, utolsó éveiben pedig különösképpen érdeklődő történész az igencsak aktuális tanulságokra való utalás szándékával is írta ezt a dolgozatát”. A szerkesztőség sajnálkozásának adott hangot, amiért az 1990-es évek végén indult, Szűcs Jenő összegyűjtött tanulmányait megjelentető sorozat elakadt, és reményének adott hangot, hogy az újraközlés „felhívna a figyelmet Szűcs Jenő gazdag életművére, és elősegítené a vállalkozás folytatását”. De jellemző, hogy a *Vázlat*nak is megjelentek újabb és újabb kiadásai,²⁴ függetlenül attól, hogy ekkor már az interneten is hozzáférhető, olvasható és idézhető volt a különböző kiadások szövege.

A Vázlat Európa három történeti régiójáról hatásai napjainkban (2010-től)

Szűcs Jenő régióelméletének újraértékelését magasabb szintre emelte a 2010-es években két, folyton újra megfogalmazódó, a tudományos vitákat és az aktuálpolitikával jellemezhető közéletet egyaránt egyre inkább „tematizáló” kérdésfelvetés: 1) *Honnan hová tartunk?* (Értve ez alatt a „mi”-t mint nemzetállami keretek közé fogott, illetve általában értelmezett nemzeti közösséget.); 2) *Hol a helyünk Európában?* (Mint földrajzi, történetileg kialakult kulturális régióban ugyanúgy, mint az Európai Unió integrációs rendszerében.). Utóbbi kérdés az egyre jobban felértékelődő nemzeti identitások „európaisággal” való viszonyának problémájára is elágazik.

Értelmezések – általában

Először is, Szűcs elmélete számos olyan tanulmánynak szolgáltatja egyik legfontosabb vagy legfontosabb hivatkozási alapját, amelyek az európai társadalomfejlődés, illetve politikai rendszerek jellemzését tekintik feladatuknak. Ilyen például Balla Péter, az egyetemi doktoranduszának 2013-as, alapvetően igényesnek mondható konferencia-előadása.²⁵

A *történettudományban* is folyamatosnak mondható Szűcs elméletének jelenléte. A 2010-es évek közepén például Romsics Ignác akadémikus is részletesen elemezte, hogy térségünkre melyik elnevezés használható pontosan: Közép-Kelet-Európa vagy Kelet-Közép-Európa?²⁶ „Szűcs elemzése és »háromosztatú« Európa-tipológiája az 1980-as évek elején legtöbb magyar olvasója számára revelációként hatott” – állapította meg Romsics, hozzátéve, hogy Szűcs elméletének „igen kedvező nemzetközi fogadtatásához azonban a tanulmány nyíltan demokratikus és szovjetellenes politikai üzenete valószínűleg legalább annyira hozzájárult, mint historiográfiai jelentősége”. Rámutatott arra, hogy Szűcs elmélete a történetpolitikai megalapozottságon túl „a régió demokratizálásának lehetőségét és egyben szükségességét” fogalmazta meg. Ilyen szempontból Szűcs nem pusztán a társadalomtudományok szempontjából alkotott jelentőset, hanem munkája párhuzamba állítható az 1980-as évek demokratikus és rendszerellenes értelmiségének munkásságával. (Romsics konkrétan a cseh Milan Kundera 1984-es *Tragedy of Central Europe* c. publicisztikáját hozta fel példaként.) A két (orosz-szovjet és német) nagyhatalom közé szorult kis közép-európai népek – Ausztria kivételével – politikai értelemben a Kelet befolyása alá kerültek, miközben kulturális értelemben továbbra is Európához (a Nyugathoz) tartoznak – vonja le a Szűcshöz nagyon is hasonló következtetést. A „hatalommegosztás nyugati hagyománya” és a „hatalom koncentrációjának keleti tradíciója” közötti őrlődés átmeneti, hibrid formációknak is teret enged.

2011-ben Vigvári András a „*Kert-Magyarország*” metaforájának kibontásához és összehasonlító elemzésbe állításához is Szűcs Jenő régióelméletét hívta segítségül.²⁷ A „kert”-fogalom esztétörténeti helyének kialakításával kapcsolatosan részletesen elemzi Szűcs elméletét, melynek konklúziójaként megállapítja, hogy „[meg]szilárdult és stabilizálódott a két szélső régió képlete, mely tovább növelte a köztes régió defenzív létét, kikényszerítve újabb lavírozási és modellalkotási kísérleteket, hogy a történet ott végződjön, ahol elkezdődött”. Végző eszmefuttatása jól illusztrálja, hogy milyen alapvetően határozta meg Szűcs elmélete a folyamatosan defenzívába kényszerülő közép-európai életérzés sajátos vonulatait:

Szűcs Jenő magyarázó, megértő esszét írt. Struktúrákat, régiókat, fejlődési pályákat konstruál, mely rendszerben szemléletesen ábrázolja a magyar pálya haladását, irányait, csomópontjait, lehetőségeit. Szemléletesen ábrázolja azokat a sajátságos történelmi termékeket, melyeket ez a köztes-európai defenzív lét realizált, és tett valóban bizonyos értelemben hungarikummá. Ezeken a hungarikumokon keresztül érthetjük meg azt a magyar zsákutca-létet, mely időről időre produkál, produkált és bizonyára fog produkálni olyan modelleket, eszméket, irányzatokat, melyek mind lokális, mind régiószinten jelen vannak, voltak és lesznek, s melyek olykor fejcsóválást, olykor dühöt, szánalmat, vagy mosolyt csálnak nyugati és keleti szomszédaink, teoretikusaink szájára.

A Szűcs Jenőre való hivatkozás már-már divatossá vált a közép-európai *regionális önállóság*, a Nyugattól megkülönböztetett fejlődés és attól eltérő, de életképesnek tartott modellkísérletek melletti érvelésekben. Példaként hozható fel

Mező Ferenc egy nemrégiben megjelent tanulmánya,²⁸ mely az államszocialista rendszerek sajátosságaként ismerteti, hogy tagadták Közép-Európa önállóságának sajátosságát, erőszakosan léptek fel a Kelet- és Nyugat-Európa közé sajátosságokat értelmezni kívánó szerzőkkel és műveikkel szemben. Mint mondja, „így érthető meg, hogy [...] Szűcs Jenő tanulmánya miért kavart vihart politikai, értelmiségi és történész körökben. Elemzésének újdonsága, hogy a túlsúlyosan kezelt gazdasági szempontok helyett komplex megközelítésre törekedett, és megállapította, hogy milyen közös fejlődési sajátosságai vannak a közép-európai nemzeteknek.”

Korábbi példa a napi politikai publicisztika világából is hozható.²⁹ A 2010-es évek elejének új, vagy második „rendszer-váltása” („rendszerátalakítása”) már felszínre hozta azt a kérdést, hogy sikeres volt-e, sikeres lehetett-e egyáltalán az államszocialista diktatúrákból a demokratikus köztársaságokba való átmenet, és a sikertelenség érzéséből a mintakövetés folytatását, vagy éppen annak feladását és új modell keresését kell következtetnünk. Az Európát megosztó demarkációs vonalak feloldódása és eltűnése talán „túl gyorsan” történt – veti fel a publicista –, a valódi előzmények nélküli átmeneteket illetően túl nagy volt az optimizmus a Nyugatot illető várakozásainkban, túl hamar gondoltuk, hogy a félperifériáról a centrumba kerültünk. Pedig a különbségek megmaradtak – írja –, csak a 2010-es évek elejéig nem mutatkoztak látványos formában, akkor azonban egyre többször törték fel az azokat elfedő burkot, mindez pedig újra Közép-Európa sajátosságait, a Nyugattól való eltéréseit hozta felszínre, akár az új (a nyugati demokráciáktól strukturálisan eltérő, azok elemeit új tartalommal megtöltő) politikai rendszerek iránti útkeresés, a még ki sem alakult civil társadalom és az állam viszonyának újratervezése formájában.

Történeti megközelítésben ebbe a sorba illeszthető Stefano Bottoni monográfiája is.³⁰ A történész hosszan elemzi a régiótörténet fogalmait, a „Kelet” és „Nyugat” mibenlétét, a régió belső határainak elméleti kereteit, a volt szovjet érdekszféra országainak egymásra utaltságát és konfliktushelyzeteit. A Nyugathoz való felzárkózás illúziókergető attitűdjét tanulságosan mutatja be, fejtegetései mögött nem nehéz felfedezni a Szűcs Jenőre visszavezethető régióelméletet.

Négy gondolkodó Szűcs-recepciója a 2010-es években

Mielőtt átadnánk a szót a Szűcs-féle régióelmélet kortárs továbbgondolását négy különböző diszciplína irányából megkísérlő és kibontó kortárs szakembernek, meg kell említeni, hogy az 1988-ban elhunyt történész aktualitását mi sem bizonyítja jobban, mint egy, a közelmúltban tartott, nagyon is tartalmas évfordulós konferencia.

A *168 Óra* hetilap szerkesztősége Szűcs Jenő születésének 90., halálának 30. évfordulójára rendezett konferenciát 2018. október 31-én Budapesten.³¹ A konferencia valóban gondolatébresztő és nagy hatású volt abból a szempontból, hogy újra ráirányította a figyelmet Szűcs munkásságára és régióelméletének aktualitásaira. Három nagyobb előadásra került sor: Gyurgyák János *Szűcs Jenő Európa-képe* címmel tartott előadást (erre ld. részletesen alább), Romsics Ignác *A Molnár Erik-féle nemzetvita és Szűcs Jenő* címmel a nemzetfogalomhoz kapcsolódó egyik legfontosabb 20. századi magyar emlékezetpolitikai diskurzusban idézte meg Szűcs szerepét és álláspontját, Zsoldos Attila pedig *A középkor fényei* címmel a középkortörténész Szűcs Jenőt állította fejtegetései középpontjába.

Ezt követően Szűcs szellemi hagyatékának aktuális üzeneteit *A rendszerváltás „elpuskázódása”*³² című kerekasztal-beszélgetésben próbálták felidézni a résztvevők: Csizmadia Ervin politológus (álláspontjáról ld. alább), Stefano Bottoni történész, Szikra Dorottya szociálpolitikus és Kovács Mónika szociálpszichológus, a moderátori teendőket Lakner Zoltán politológus (ekkor a *168 Óra* főszerkesztő-helyettese) látta el. Utóbbi konklúzióját – a konferenciáról szóló sajtóbeszámoló³³ szerint – abban lehetett megvonni, hogy az 1989-90-es rendszerváltás összességében inkább az „elpuskázott” lehetőségek közé kerül, amely azonban éppen arra figyelmeztet, hogy a következő esélyt nem szabad ilyen módon elszalasztani. (Erről Tóth Ákos, a szervező folyóirat főszerkesztője köszöntő szavaiban beszélt részletesebben.) Magáról Szűcs Jenőről teljes volt az egyetértés abban a tekintetben, hogy ha a 60 évesen elhunyt Szűcs történelmi életműve a félbemaradtság vagy a töredezettség benyomását is kelti az utókorban, de „nagy hatású történelmi munkái és nyilvános szerepléseken elmondott gondolatai élő üzenetek a mai magyar és az európai társadalmak elemzőinek, ahogy – ha figyelnének rá – tankönyvként lennének használhatók a hazai politikai elit tagjainak is, álljanak a mostani kormányoldalon avagy az ellenzék térfelén”. Szűcs életműve önértékelésre, önreflexióra sarkall – ez minden előadásból és referátumból kiderült. A kerekasztalnál Kovács Mónika például arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyar emlékezetpolitikai gondolkodást jellemző „negatív önbeteljesítő pesszimizmus” tetten érhető a rendszerváltás óta eltelt évtizedekben, talán egyedül az EU-hoz való 2004-es csatlakozás tekinthető a lelkekben is rezonáló sikernek. Stefano Bottoni ezt a gondolatot továbbfűzve hívta fel arra a figyelmet, hogy az EU-csatlakozás kapcsán a magyar politikai elit elszalasztotta a kínákozó lehetőséget, a széles körű nemzeti (ellenzéket és kormányoldalt összefogó) lehetőséget, márpedig „új projekt” azóta nem mutatkozik a magyar közéletben. Szikra Dorottya ennek kapcsán a hatalom és a társadalom közötti párbeszéd hiányára hívta fel a figyelmet, a rendszerváltás utáni kormányok közös hibájaként mutatva fel a „felülről” hozott szociálpolitikai reformok hiányát. Több hozzászólás érintette a társadalom gondolkodásából hiányzó demokratikus attitűdök hiányát (Csizmadia Ervin), a Nyugat fölényességének megmaradó jellegzetessége – mint válságjelenség – a kelet-európai posztoszocialista országok felett (Stefano Bottoni), a múlttól való konszenzus elmaradását és a mélyülő bizalmatlanságot (Kovács Mónika). Szűcs Jenő régiófelfogásának messze ágazó tanulságai is szóba kerültek, például a roma közösség integrációja és a Nyugatra vándorló fiatal generációk, melyek háttérében a Szűcs által megrajzolt regionális különbségek továbbélése és erősödése tapintható ki. A konferencia – éppen Szűcs hagyatékának megidézésével – azonban nemcsak az „elpuskázott rendszerváltásról”, hanem a tanulságok levonásán keresztül az újrakezdés esélyeiről szóló optimizmus lehetőségéről is szólt.

A szociológus

Dupcsik Csaba szociológus, az MTA Társadalomkutató Központjának munkatársa még 2011-ben egy konferencia-előadásában,³⁴ majd annak tanulmányfoglalt változatában³⁵ foglalkozott azzal, mit is jelentett Szűcs régióelmélete a szociológia tudománya számára.

Fejtegetéseinek személyes kiindulópontja sem elhanyagolható: azon generáció képviselője, mely a rendszerváltás időszakában lépett tudományos kutatói pályára, indulásában, a társadalomtudományok újrapozicionálódásában Szűcs Jenő (és még néhány pályatársa) óriási hatással volt a rendszerváltás után színre lépő értelmiség számos csoportja számára. Szűcs Jenő fontos szerző, nem egyszerűsíthető le elmélete arra a szintre, hogy „a térség a Nyugat része és kész”. Dupcsik

így foglalta össze Szűcs elméletének sarokpontjait: „1) az európai szocio-regionális határok kérdése; 2) a »nyugati társadalmi modell« sajátosságai; 3) a mintaátvétel problémája; ezen belül különösen 3a.) az *image-making activity* a nemzeti és a »nemzeti« identitás konstrukciójának példáján keresztül.” Felhívta a figyelmet arra, hogy Szűcs nem a »Nyugathoz tartozás« kliséjét használta, hanem azt, hogy a térség „az utolsó ezer év túlnyomó részében a Nyugathoz viszonyította magát, összehasonlíthatatlanul nagyobb figyelmet fordított a Nyugatra, s több mindent vett át onnan, mint az összes többi, akár határos régióból is”.

Társadalomtudományi szempontból a közösségi szabadságjogok és autonómiák megfogalmazása tekinthető olyan „nyugatos” elemnek, mely régióink sajátosságait kiemelve az állam feletti társadalmi kontroll alternatíváját jeleníthette meg – mutatott rá. A kelet-európai (Szűcsnél: orosz) modell ezen szabadságjogok és autonómiák elfojtásában ragadható meg, a „társadalom államosítására” irányuló, meg-megújuló igény formájában. Dupcsik is felvetette a Huntington-paradigmát, és meggyőzően érvelt Szűcs Jenő elméletének különbözősége mellett, ismertetve a nyugati társadalmi minták átvételének folyamatát, azok sajátosságait.

Dupcsik azonban nemcsak méltatta, de elemezte is Szűcs társadalomfelfogását, konklúziójában a történész nemzet-koncepcióját is értékelve:

A mai konstruktivista megközelítések nézőpontjából azonban szokatlan lehet, egyrészt, hogy Szűcs megpendíti az érem másik oldalát is: nevezetesen, hogy a modern nemzet – bármennyire konstrukció is –, bizonyos mértékben mégiscsak épített a rendi nemzeti előzményekre is. Másrészt – és ez Szűcs elemzésének legeredetibb gondolata, még napjainkból visszatekintve is – kimutatta, hogy a rendi nemzet(tudat) bizonyos mértékben éppúgy konstrukció eredménye, mint a modern nemzeti identitás; ráadásul mindkét konstrukció hasznosított korabeli nyugati mintákat is.

A filozófus

Az eredetileg közgazdász, de a filozófia tudományát is magas szinten művelő Losoncz Alpár, az Újvidéki Egyetem oktatója egy 2016-ban megjelent tanulmánykötetben publikált dolgozatában foglalkozott részletesen Szűcs Jenő régió-elméletének aktuális kérdéseivel.³⁶

Sokfelé elágazó kérdéskomplexumban próbálta meg mintegy három évtized távlatából kritika alá vonni Szűcs elméletét: „Vajon Közép-Európát csak egy történetfilozófiai diskurzus keretein belül lehet megragadni? Vajon Közép-Európát csak egy normatív módon artikulált beszédmód keretén lehetséges tárgyá tenni? Hogyan lehetséges egy geopolitikai, geökonómiai különbséget, mint Közép-Európa történelmi létezését megragadni egy történetfilozófiai vonatkozásokat is tartalmazó diskurzussal? Vajon Közép-Európa valamiféle decentralizáló ellensúlyt képez az európai központosításhoz képest?” Losoncz válaszaiban felvetette, hogy a „veszteségtudat pecsétje” is rákerült már a régióra, amittől az elméletet sem lehet elvonatkoztatni. Felhívja a figyelmet ugyanakkor arra (bevonva a Szűcs-recepció hátterébe Habermas filozófiáját is), hogy a „közép-európaiság” kialakulása nemcsak veszteséget, hanem nyereséget is jelenthet: „Veszteséget jelent a letérés

ténye a normatív alátámasztható útról, de nyereség lehet a heteronóm viszonylatokba belebonyolódó Kelet-Európával szembeni distancia megerősítése, azaz a közép-európai identitás afirmációja.” Részletesen végigveszi a fontosabb, Szűcsre is ható, vagy az ő munkásságának továbbgondolásába illeszthető filozófiai irányzatot, például a strukturalizmust, Európa régióit az államszerkezet felől megközelítve, vagy a rezponzivitást mint a történelmi kihívásokra adott válaszreakciók elméletét.

„A struktúra a meghaladás felől nyer értelmezést, a szerkezet a meghaladás perspektívájában nyer értelmet” – vonja le egyik következtetését, amelyhez hozzáteszi Szűcs nyomán, hogy Nyugat-Európában a kumulatív változások mindenkor strukturális reformot eredményeztek. A versengő struktúrák elméletét részletesen kidolgozza Losoncz, melyet Szűcs Jenő gondolataiból tudott – sikeresen – levezetni. A címben jelzett kritikai olvasatot például annak nyomán fogalmazza meg, hogy Szűcs ugyan ütközteti a szélsőséges példákat (vagyis a Keletet és a Nyugatot), miközben kiszűri a logikusan fellépő interferenciákat, és nem vonta be elemzésébe Wallerstein elméletét a kellő mélységben. Szűcs régióelméletének jellemzésekor érdekesen mutat rá arra, hogy Közép-Európa-modelljét alapvetően heterogén, a viszonyításhoz választott Nyugat-Európát alapvetően homogén jellegű struktúrának látta. A Kosselleckre visszavezethető „ellenfogalom”-jellegű elmélet állítható párhuzamba Szűccsel – mondja Losoncz, „amely a politikai jellegű elhatárolódásokat hivatott megpecsételni”. Az ellentétpárokban való gondolkodás logikus és felépített rendszer – mutatott rá. Szűcs nyomán kitér a „modernizáció” 1970-es ’80-as években divatos fogalmát, hiszen az államszocializmus sajátos modernizációt eredményezett – nem oldotta fel a regionális struktúrák között meglévő különbségeket, de új dimenzióba helyezte azokat.

Szűcs Jenő régióelméletét szinte teljesen elemeire bontó fejtegetésének végén úgy véli, hogy Nyugat és Kelet *Vázlat*-ban megfogalmazott szembeállítására szükség van (enélkül Közép-Európa sajátosságainak markáns kontúrokkal való megrajzolása nem lehetséges), ugyanakkor veszélyeket is hordoz. Losoncz három ilyen tényezőre hívta fel a figyelmet:

- 1) A két szélső „entitás” homogenizációja leegyszerűsítő megközelítés, „csak hogy ezáltal elsikkadhat pontosan azon dimenzió taglalása, amely Szűcs érvelésének súlypontját képezte, nevezetesen a struktúra, amely a modernitásban nemcsak funkcionális jellegű, de konfliktus-terhelt, agonisztikus jellegű szocio-ökonómiai jelentéseket foglal magában”.
- 2) Szűcs elméletének eredménye valamiféle „kulturális földrajz” lesz, amelyet Losoncz „a térdifferenciáció és a kulturális determinációk elegyének” nevez. Ez pedig visszanyúl Hegel elméletének földrajzi alapjaira, a közös európai identitást feltételező, a strukturális különbségeket azon belül feltételező és kereső attitűdhez. (A szerző szerint fontos, hogy a térbeli folyamatok történetileg változó struktúrákhoz kapcsolódnak, azok révén értelmezhetők.)
- 3) Szűcs nyomán – mondja a szerző – nehézkes a „reflektált univerzalizmushoz” való eljutás, pedig mint mondja, „amely nélkül aligha ragadható meg Európa belső gyűrődése, beleértve Közép-Európa létrejöttét sem, és nem tehetők tárgygyá olyan kulturális determinációkon túlmutató aspektusok, mint, példának okáért, az ökológia,

amely tetten érhető »Nyugaton« és »Keleten« egyaránt”. Márpedig az univerzalizmus nem veti el a sajátosságokat, viszont „reflexív distanciát tart vele szemben”.

Esszéje utolsó részében a régióelmélet nacionalizmushoz való viszonyát taglalja. A kilencvenes években a nacionalizmus felértékelődésének voltunk tanúi, amely a Szűcs-féle közép-európaiság kereteinek gyengülése irányába hatott. Azáltal, hogy Közép-Európa a vasfüggöny lebontása után újra közvetlen kapcsolatba került Európa magrégiójával, logikusan erősítette fel a belső védekezési, elhárítási mechanizmusokat. Számos aktuális szerzőt ütköztet Szűcs elméletével és utóéletével, végül arra irányítja a figyelmet, hogy Közép-Európa a 20. század végén is „mozgásban volt”, eltűntek például „a modernitás ütemét felpörgető zsidók”, a Habsburg birodalmi bürokrácia végképp feloldódott, „az autonómiájára büszke polgár képe elhalványult a kapitalizmus túlereje okán, az áhított multikulturalizmus szubsztrátuma elapadófélben van, például a kisebbségek csökkenő száma miatt”. Közép-Európában nincs helye „abszolutizált kulturális logikának” – mondja Losonc, éppen azért, mert sajátos dialektikák továbbra is érvényesülnek, például „a munkamegosztás mechanizmusai, a világgazdaság kényszermechanizmusai, a tőkés modernizáció újabb fejezetei, a központ és a periféria viszonylatrendszere, a lakosság mozgásformái, a kereszteződő kulturális kötődések, valamint a szolidaritás és az emancipáció sajátos dialektikája”.

A politikai elemző

A Méltányosság Politikaelemző Központ vezetője, a Miskolci Egyetem oktatója, Csizmadia Ervin gyakran szólal meg igényes formában, az aktuálpolitikai események mögötti mélyebb összefüggéseket keresve és elemezve. A 2010-es évek európai politikai történéseinek elemzésekor több alkalommal is érdekes, újszerű megközelítésben vette elő Szűcs Jenő régióelméletét. A 2010-es évek közepének eseményei (elsősorban az Európai Unió brexit kapcsán megfogalmazódó válságjelenségei és a migrációs krízis) felszínre hozták azt a tételt, miszerint a „Nyugathoz való felzárkózás” ismét sikertelen volt, Közép-Kelet-Európa országai megpróbálták ugyan a teljes mértékben Nyugat-Európához való csatlakozást, ehelyett azonban újra a kontinens belső határvonalainak újbóli kirajzolódása figyelhető meg.

Már 2017 elején ennek a témának szentelte egy napilapban megjelent elemzését.³⁷ Szűcs Jenő értelmiségi körökben divatos esszéje felmutatta a régióváltás lehetőségét – jelölte meg a szerző, miért tekintette nagyszerű könyvnek a régióelméletet a múlt dimenzióiból szemlélő történést. „Aztán a rendszerváltás elsodorta Szűcs Jenő művét, s jöttek helyette »új időknek új dalai«, legfőképp azok a tranzitológiai művek, amelyek Kelet-Közép-Európa sikeres demokratizálódásának dalát zengték. És persze igazuk is volt, hiszen a diktatúrából a demokráciába való átmenet végső soron sikerült” – írja Csizmadia, s úgy érzi, hogy a 2010-es években be kell látnunk, hogy a regionális eltérések alapkérdései megmaradtak. A nyugati fejlődés és annak közép-európai eltérései arra készítetnek, hogy újra elővegyük Szűcs munkáját. A nyugati fejlődés sajátossága, hogy spontán folyamatok eredményeként, dezintegratív módon jött létre és vált erőssé, felülről nem befolyásolhatóan. Az „állami képleteket” „társadalmi struktúrák” helyettesítik – szögezi le Csizmadia is a Szűcs-teória lényeges elemét, rámutatva, hogy például a magyar történelmi fejlődésben a nyugati jellegzetességek számos szerkezeti eleme kiépült, azonban összességében attól eltérő, sajátos mintát felvázolva. S mivel a nyugati vívmányok teljes körű

megjelenítése térségünkben nem lehetett sikeres, ennek oka elsősorban a társadalomszerveződés eltérő mintájában jelölhető meg.

Megjelenése idején a Szűcs-könyv legfőbb üzenete az volt, hogy Közép-Európa lemaradása a Nyugathoz képest tény, de a hátrány be is hozható – véli Csizmadia, s mindezt összeveti azzal a székszisszel, ami napjainkra kétségtelenül körülveszi a rendszerváltás tényét és módját, s felerősíti a leszakadottság, a Nyugattól való távolság megmaradásának, sőt növekedésének vízióját. Csizmadia két diagnózist vázol fel: 1. 1989/'90 felerősítette a mintakövetés igényét, napjainkban azonban ellenkező törekvés bontakozik ki, különösen a magyar politikai rendszer az, amely elutasítja a nyugat egyszerű követésének tézisét, és inkább mintaadóvá kíván válni. 2. Újra elő kell venni a régebbi – geopolitikai indíttatású – elméleteket, elsősorban Szűcs „képzeletmozdító könyvét”, amely nagyon is „segít megértenünk mai nyomorúságaink mélyebb okait”.

E téziseit Csizmadia Ervin részletesebb elemzésben is kibontotta 2018-ban,³⁸ Szűcs Jenő elméletét inkább történetpolitikai fejtegetéseinek egyik illusztrációjaként méltatva. De Csizmadia ebben az írásában már elővette a magyar emlékezetpolitika csomópontjait (például Szekfű Gyula *Három nemzedékét*), és egységes koncepcióba foglalta a nyugattól eltérő, történelemformáló struktúrák évszázadait. Csizmadia világosan vonja le mindebből a következtetéseit a közép-európai (a szerző csak magyar vonatkozásokról beszél) és a nyugati struktúrák közötti különbségek természetrajzáról:

Nem is abban van különbség a nyugat-európai és a magyar fejlődés között, hogy a nyugat-európai a folyamatosságra, míg a magyar törésekre épülne. Hanem abban, hogy Nyugat-Európában rengeteg forradalmi jellegű átalakulással biztosítják a folytonosságot, míg Magyarországon ezt a forradalmi (és [...] a nem forradalmi) átalakulások elmaradása jelenti. A nyugat-európai történeti folytonosság lényege, hogy mindig léteznek és dominálnak az autonóm módon cselekvő és változásokat akaró társadalmi csoportok, míg ilyen csoportok Magyarországon egyszerűen nincsenek. [...] A két minta különbözőségének oka tehát a nagy társadalmi csoportok cselekvő aktivitásában rejlik.

A már említett Szűcs-konferenciára készülve Csizmadia újrafogalmazta a régióelmélettel kapcsolatos téziseit a korábbi napilapelemzésnél részletesebb formában.³⁹ Ismertette a *Vázlat Európa három történeti régiójáról* egyedülállóan innovatív, már-már az értelmiség „bibliájaként” betöltött szerepét, valamint azt, hogy Szűcs kiindulópontja akár egyszerűnek is minősíthető: „kik ők (a Nyugat), kik vagyunk mi (magyarok, közép-európaiak) és kik nem vagyunk (vagyis a Kelet, Oroszország)”. Csizmadia szemében Szűcs esszéjében nemcsak a nyugatosodás reális lehetősége volt érdekes, hanem annak kifejtése is, hogy mi is maga a Nyugat. Ennek kapcsán megismételte a 2017-es cikkében foglaltakat az organikusan szerveződő, időben hosszan kiépülő, „felülről” nem irányítható nyugati struktúrákról, melyek megkülönböztethetők a térségünkben honos rendszerektől, melyek „tagolatlan összevontsággal, alig másfél évszázad folyamán és egymással párhuzamosan vázolódtak fel”. Csizmadia ezúttal nem elégedett meg az alapos történetpolitikai alapú politikatudományi elemzéssel, nagyon is húsbavágó, szenzitív problémával ütköztette a régióelméletet: „A migráció újra megkérdi: kik

vagyunk és kik a Nyugat?”. A 2015-ben Európára zúduló menekülthullám, valamint általában a migráció jelensége elemi erővel robbantotta felszínre a Nyugat és a közép-európai térség különbségeit, a Szűcs által Európába rajzolt törésvonal jogosságát és elevenségét. E ponton a szerző számára nagyon is aktualizálható a régióelmélet: a nyugati és a közép-európai – nagyon is eltérő – válaszok a migrációra előhozták az állami beavatkozást inkább hárító, nyugati organikus modell és a közép-európai „felülről való” társadalomszervezés iránti igény közötti különbséget. Mindkét régió a másiktól várja, hogy ismerje el önnön megoldását üdvöztőnek, és pont Szűcs könyve segíthet megérteni a Nyugat gondolkodásának mozgatórugóit. Csizmadia továbbá érthetőnek tartja, hogy e regionális törésvonal miatt pont a 2010-es évek közepén „robbant”, miért épp ekkor vált újra ennyire aktuálissá a Szűcs-féle régióelmélet. Mert – mondja – „a bevándorlás által okozott népmozgás ezerszer erősebb kihívás, mint a demokratikus intézmények átvétele volt 1990-ben”. Akkor harmonizálhatónak tűntek az itteni viszonyok a Nyugattal, 2015-ben azonban épp a Nyugat újabb dezintegrációjának lehettünk tanúi, s „egy nyugati ember számára szinte magától értetődő (hogy az alulról jövő »teremtő káosz«) pozitív lehet, az egy átlagos magyar számára korántsem evidencia”. Önmagunk és a Nyugat jobb megértése, e kapcsolat újraértelmezése, és közösségének hangsúlyozása a legégetőbb feladatunk – jelölte ki konklúzióként az elemző, melyhez Szűcs Jenő nyújtja a leginkább használható kiindulópontot.

Csizmadia Ervin legutóbb megjelent terjedelmes tanulmánya⁴⁰ sokkal igényesebb formában és tágabb értelmezési keretben foglalkozik az európai identitás kérdésével, az Európa-téma megjelenésével és interpretációival a hazai, illetve nemzetközi politikai közbeszédben. A már említett tézist bontotta ki részletesebb formában, miszerint az 1990-es években a magyar politikai elitet a mintakövetés, a 2010-es években a mintaformálás attitűdjével lehet jellemezni a Nyugathoz való viszony tekintetében. Csizmadia Ervin maga úgy jelölte meg tanulmányának aktuális háttérét, miszerint a magyar politikai fejlődés példáját egyedinek minősíti, továbbá: „Az a véleményem, hogy a többszöri kétharmados Orbán-rendszert nem érthetjük meg egy általános, mondjuk régió-centrikus demokráciaelmélet felől.” Szűcs Jenő alapvetése ismét jól kirajzolódik Csizmadia – korábban említett publikációinál jóval nagyobb távlatokat megrajzoló – tanulmányában. Amikor Szűcs *Vázlata* megjelent – írja (emellett hivatkozva Kulcsár Kálmán *A magyar szociológia történetiszemlélete. Gondolatok a külső minta jelentőségéről* c. 1984-es munkájára is) –, a magyar politikatudomány éppen csak akkoriban kezdett önállósodni, vagyis a politológia reflexiói jórészt a rendszerváltást követő új dimenziókban fogalmazódtak meg. (A „nemzetközi kapcsolatok” szakértői viszont aktívak voltak, rendszerint a mintakövetés mellett sorakoztatták fel érveiket.) Csizmadia szerint a 2000-es években a magyar politikában kirajzolódó és markánsná váló megosztottság ellenére az európaiság és az Európa-ellenesség nem szükségszerűen szemben álló jelenségek. Szűcs Jenő régióelmélete munkájának azon a pontján kerül elő ismét, amikor a nyugati és a magyarországi fejlődés eltérő jellegzetességeiről és ütemezéséről írt: „Szűcs persze nem használja az általam használt mintakövető vagy mintaformáló kategóriákat, s nem mond olyat, hogy a mintakövetéssel önmagában probléma lenne. Ugyanakkor rámutat: az itthon adaptált nyugati minta mindig a nyugatinál sokkal rövidebb idő alatt, sokkal sűrítettebben jelent meg.” A politológus számára éppen ez az elem a figyelemre méltó: az eredetileg organikusan építkező nyugati vívmányok sokkal rövidebb idő alatt, nem több fázisban, hanem összetorlódott formában vagy éppen párhuzamosan épültek ki Magyarországon.

A politikai eszmetörténész

A magyar eszmetörténeti irodalom ismert monográfusa, Gyurgyák János a 2010-es években részletesen elemezte a kontinens értelmiségét több mint egy évszázada foglalkoztató kérdést, vagyis azt, hogy véget ér-e az európai kontinens dominanciája a világban, beszélhetünk-e az európai kultúra és civilizáció válságáról, esetleg haldoklásáról.⁴¹ Gyurgyák korábbi – a magyar fajvédőkről, a magyar nemzeteszme történetéről stb. – írott monográfiái után az „európaiság” jelenségét próbálta körüljárni, feltenni és megválaszolni a közös gyökerekkel, értékekkel kapcsolatosan gyakran megfogalmazódó, napjainkban nagyon is aktuális kérdéseit. Az európai népek együttélésének, konfliktusainak és kibéküléseinek történeti dimenzióiban a föderációs elképzelések kivitelezhetősége érdekli, a demokrácia értelmezései és megvalósulásai, a nagyhatalmakból és kis népekből álló kontinens jövőjével kapcsolatos töprengések.

E monográfiájában is értelemszerűen újra és újra visszatér a régióelmélethez, de az említett 2018. októberi Szűcs-konferencián külön előadást is szentelt a *Vázlat* által felvetett kérdéseknek és magának Szűcs Jenőnek.⁴² Előadásának alaptézisét így vázolta fel: „Szűcs Európa-képének felvázolásán, pusztá reprodukálásán túl sokkal jobban izgat gondolatok forrásvidékének feltárása, kritikus értelmezése, elképzeléseinek összehasonlítása más gondolkodók megközelítéseivel. Legfőképp azonban az a kérdés foglalkoztat, hogy mi maradt, maradt-e egyáltalán valami mára ebből az egykor ugyancsak jelentős és nagyhatású koncepcióból?”. Mielőtt erre tért volna, nagyívű előadásban próbálta Szűcs Jenőt a magyar historiográfiában elhelyezni, a különféle irányzatok és attitűdök között úgy vélte, egyedülálló személyiség és historikus volt. Azokhoz (azon kevesekhez) állt közel, akik képesek voltak a teoretikus történelemszemléletre, valóban új és használható elméletek kidolgozására, elmagyarázására, alátámasztására. Gyurgyák kételkedik abban a Szűcs Jenővel kapcsolatosan gyakori (fentebb is említett) minősítésben, miszerint akármiről írt a múlttal kapcsolatosan, mindig a jelenben gondolkodott. Inkább így fogalmazott:

Az igazi nagy történészeket kétségkívül mindig egyként érdeklik a feldolgozásra váró múlt megoldatlan problémái, valamint a jelen kihívásai és kérdésfeltevésai. S éppen ez a kettősség teremti meg azt a termékeny feszültséget, amely nélkül nincs nagy történeti mű. A nagyság tehát éppen ebben áll, fenntartani a kényes egyensúlyt a kettő között, s elkerülni a két legnagyobb csapdát, ami egyáltalán egy történészre leselkedhet, azaz a történeti múlt aktualizálását, s csupán illusztrációként való felhasználását, illetve elválasztani a múltat a jelentől, mintha a múlt önmagában objektív módon feltárható lenne.

A Szűcsöt foglalkoztató kérdések közül részletesen mutatta be Gyurgyák a „hol a helyünk Európában?” kérdésre adott válaszait. Három körülményre igyekezett felhívni a figyelmet:

- 1) Szűcs jól ismerte kora nyugat-európai szakirodalmát és forrásanyagát, az Európa-elméleteket, azokat kiválóan értelmezte és kereste bennük a Magyarországgal kapcsolatos kérdéseket. Mindent ismert, de senkitől nem befolyásoltatva, autonóm módon gondolkodott.

- 2) Szűcs nem írt önálló Európa-monográfiát, híres esszéjének címébe nem véletlenül illesztette a „vázlat” kifejezést. Vagyis több elszórt utalásból kell megalkotnunk a nagy történész Európa-felfogását, nemcsak a *Vázlat* alapján.⁴³
- 3) Szűcs Európa-képe gyakran leegyszerűsítve jelenik meg, Gyurgyák arra hívja fel a figyelmet, hogy több rétege is van.

Szűcs igenis nóvumot alkotott régióelméletével – mondja –, hiszen a többi nagy Európa-elemző a kontinens egészét átfogó normatív válaszokra törekedett. Szűcs ezzel szemben konglomerátumként jellemzi kontinensünket, a két szélső minta közé illesztve a nagyjából a középkori cseh, lengyel és magyar királyságokkal leírható területet, mely nyugatias strukturális elemekkel és a mintakövetés igényével jellemezhető. Gyurgyák ugyanakkor hangsúlyozza, hogy hiába fordult egykorúan az elmúlt harminc évben a régióelmülethez sok különböző diszciplínát művelő szakember, Szűcs megmaradt munkája egészében történetírónak:

Szűcs bár újkori és legújabb kori politikai érdeklődéssel is megáldott vagy megvert gondolkodó volt, mindenekelőtt azonban középkori történész, így a *Vázlat* is elsősorban századokon keresztül ható és mély strukturális vonulatokat feltáró igazi történeti mű, s nem politológiai esszé, s még kevésbé politikai röpirat vagy pamflet. S hogy Szűcsnek mennyire igaza volt a régió hosszútávon ható, strukturális gazdasági-társadalmi mélyszerkezetet illetően, nos, ahhoz elég egyetlen pillantást vetni a régió országaira, de mindenekelőtt Magyarország mai politikai és társadalmi térképére, valamint eszmei és mentalitásbeli állapotára. Következésképpen itt az idő leszámolni azzal az illúzióval, hogy a régió, s benne Magyarország rövidtávon, egy esetlegesen bekövetkező politikai változással, pláne egy vezértárással azonnal és gyökeresen megváltoztatható lenne.

Ugyanakkor nem vitatja Szűcs Jenő nagyon is aktualizálható és aktualizálódó elméleti konstrukcióit, például amikor a rendszerváltás előtt skeptikus volt a magyarországi civil társadalom erősségét és tartósságát illetően. Üzenetét így foglalja össze:

A civil társadalom létezésének azon túl, hogy fontos feladatokat vesz át az államtól, nem az az értelme, s ezt Szűcs jól látta, hogy részesedjen a hatalomból, hanem az, hogy képes legyen a hatalom sokoldalú ellenőrzésére. Ettől az áhított céltól ma már fényévekre kerültünk, amikor is a politikai hatalom még a civil társadalom gyenge csíráit is megfojtani igyekszik. S még valami, amit Szűcs nem említ: erős és stabil intézmények, s az ott dolgozók nem szolgai-jobbágyi meghunyászkodása, hanem a közérdeket előtérbe helyező, autonóm gondolkodása és mentalitása. Egy szó, mint száz, ma már aligha lehet kétséges, hogy ezt a kivételes, talán soha vissza nem térő alkalmat is sikerült elpuskázunk, s csupán a felelősséget oszthatjuk szét [...].

Szűcs régióelméletéből Gyurgyák kiemelte még a nyugati térséget jellemző dinamizmust, ami térségünkötől alapvetően megkülönböztette azt. Mi maradt mára Szűcs koncepciójából? – tette fel végül a kérdést az előadó, úgy vélt, hogy a nagy történész Európa-képe két ablakot nyitott ki. Az egyik, miszerint ki kell mondani: „Szűcs Jenő Európa-koncepciója egyike volt a leginkább magyarázó erővel bíró elképzeléseknek, és az is maradt!”. Spengler, Geremek, Braudel, Bibó

sorában van a helye, folyton provokáló elmélete pedig nemcsak időtállóan bizonyult, hanem az is marad: „Szűcs Jenő elképzelését akkor is idézni fogják, s azt akkor is vitatni fogják, amikor egyes részletkérdésekben a történettudomány már egészen más álláspontra helyezkedett.” A másik nagy tanulság Gyurgyák szerint, hogy amennyiben elfogadjuk, hogy a Nyugat fejlettebb, de legalábbis más a régiókhöz képest, akkor utolérhetjük-e egyáltalán valaha. Nem lehet, hogy a mintakövetés igénye és kényszere pusztán illúzió? „S mi történik, ha szemünk láttára elillan az európai csoda, s megszűnik a kumulatív felhalmozás, vagy nem szűnik meg, csak a jövőben nem eredményez struktúraváltást, ahogy azt Szűcs Jenő a múltban kimutatta. Ezekre a kérdésekre Szűcs elképzelése természetesen nem ad választ, de hozzájárulhat ahhoz, hogy koncepciójának továbbgondolásával, ezekre a nyugtalanító kérdésekre is választ kapjunk, feltéve, ha elkötelezettségünk, kitartásunk és logikánk legalább olyan erős, mint egykor Szűcs Jenőé volt” – mondta összegzésül Gyurgyák János, számon kérve még a magyar értelmiség különböző irányzataitól a sokszínűség és az egymás iránti megértés igényét.

Jegyzetek

¹ Szűcs J. (1955). *Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon*. Budapest: Magyar Tudományos Akadémia Történettudományi Intézete / Művelt Nép.

² Néhány jellemző cím Szűcs Jenő középkortörténeti tanulmányaiból: A ferences obszervancia és az 1514. évi parasztháború. Egy kódex tanúsága. *Levéltári Közlemények*, 1972(2), 213–263.; Ferences ellenzéki áramlat a magyar parasztháború és reformáció hátterében. *Irodalomtörténeti Közlemények*, 1974(4), 409–435.; A kereszténység belső politikuma a XIII. század derekán. IV. Béla és az egyház. *Történelmi Szemle*, 1978(1), 158–174.; Nép és ország a korai középkorban. *Világtörténet*, 1979(1), 5–24.; Megosztott parasztság – egységesülő jobbágyság. A paraszti társadalom átalakulása a 13. században. I–II. *Századok*, 1981(1), 3–65. és 1981(2), 263–319.; Háztartás és család a 13. századi Magyarország szolgai állapotú parasztnépességében. *Történelmi Szemle*, 1983(1), 136–157.; A gabona árforradalma a 13. században. *Történelmi Szemle*, 1984(1–2), 5–72.; Szlavóniai báni dénárok Erdélyben. Kereskedelem-történet a pénztörténet tükrében, 1318–1336. *Századok*, 1986(3), 591–640.; (Teljességre törekvő bibliográfia: Szűcs Jenő [1928–1988] műveinek bibliográfiája. *Történelmi Szemle*, 1993(3–4), 199–204.

³ Szűcs J. (1974). *Nemzet és történelem. Tanulmányok*. 2. kiadás (1984). Budapest: Gondolat Kiadó. Az itt összegyűjtött munkáinak címei: *A nemzet historikuma és a történetiszemlélet nemzeti látószöge. Hozzászólás egy vitához.*; „Nemzetiség” és „nemzeti öntudat” a középkorban. Szempontok egy egységes fogalmi nyelv kialakításához.; *A magyar szellem-történet nemzet-koncepciójának tipológiájához*; „Gentilizmus”. *A barbár etnikai tudat kérdése*. (Vázlat); *István király Intelmei – István király állama*; *Lovagság, kereszténység, irodalom*. (A magyar irodalomtörténet I. kötetéről); *Társadalomelmélet, politikai teória és történetiszemlélet Kézai Gesta Hungarorumában*. (*A nacionalizmus középkori genezisének elméleti alapjai*); *Nép és nemzet a középkor végén*; *Dózsa parasztháborújának ideológiája*.

⁴ Szűcs J. (1980). Vázlat Európa három történeti régiójáról. In Bence Gy. és mtsai. (szerk.), *Bibó emlékkönyv*. Budapest. Ennek rendszerváltás utáni újrakiadását a Századvég kivitelezte: Szűcs Jenő (1991). Vázlat Európa három történeti régiójáról. In Réz P. és mtsai. (szerk.), *Bibó emlékkönyv*. 1. kötet (pp.161–218). Budapest – Bern: Századvég.

⁵ Szűcs J.: Vázlat Európa három történeti régiójáról. *Történelmi Szemle*, 1981(3), 313–359. (Jelen munkához ezt a változatot használtuk.); Szűcs J. (1983). *Vázlat Európa három történeti régiójáról*. Budapest: Gyorsuló idő. Már az 1980-as évek elején megjelent angol fordításban, azóta számos nyelvre lefordították.

⁶ Szűcs J. (1986). Magyarország regionális helye Európában. A középkor. In Szűcs J., Hanák P., *Európa régiói a történelemben*. (Előadások a Történettudományi Intézetben) (pp.3–13). Budapest.; valamint az említett beszélgetés publikált változata: Helyünk Európában. Hanák Péter, Lackó Miklós és Szűcs Jenő beszélgetése. *Jelenkor*, 1993(5), 445–449. Utóbbiakban Szűcs egy-egy kérdésben pontosította csak a régióelméletét, például abban a vonatkozásban, hogy a Nyugat, a Kelet és Közép-Európa mellett jogosultnak nevezte a kontinens déli és északi területeinek sajátosságait is regionális mintaként értelmezni.

- ⁷ Szűcs J. (1993). *Az utolsó Árpádok*. Sajtó alá rend., bev. és jegyz.: Engel P. Bp., (História könyvtár. Monográfiák.); Uő: *A magyar nemzeti tudat kialakulása. Tanulmányok*. In Zimonyi I. (1997) (szerk.). Budapest: Osiris.
- ⁸ Ld. pl. Szűcs J. (1993). Sárospatak kezdetei és a pataki uradalom. *Történelmi Szemle*, 1993(1–2), 1–58.; Uő: Egy vitairatról. (Sebestyén László: Kézai Simon védelmében.) *BUKSz*, 2003(4), 307–311.; Uő: Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. *Holmi*, 2008(11), 1399–1411.; Uő: A középkori Magyarország benépesedése. *BBC History*, 2013(10), 62–68. stb.
- ⁹ Ld. Lázár I. (szerk.) (1989). Új Márciusi Front, 1988. Dokumentumok, cikkek, interjúk. Az 1988. november 5-i vitanap (pp.208–213). Budapest: Mozgó Világ.
- ¹⁰ Uo. pp.280–281.
- ¹¹ *A Vázlat Európa három történelmi régiójáról* című tanulmányának egyik legrészletesebb, legalaposabb ismertetéseként, feldolgozásaként, háttérrelként az alábbi tanulmányt használtuk: Tóth G. (2002). Az elmélet szerkezete és a szerkezet elmélete. Szűcs Jenő középkor-képéről. *Korall*, 2002(9), 137–154.
- ¹² Főleg: Bibó I. (1946). A kelet-európai kisállamok nyomorúsága. In Vida I. (szerk.), *Bibó István válogatott tanulmányai II.* (kiad. éve: 1986. pp.185–266). Budapest: Magvető.
- ¹³ Magyarul: Wallerstein, I. (1983). *A modern világgazdasági rendszer kialakulása. A tőkés mezőgazdaság és az európai világgazdaság eredete a XVI. században*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- ¹⁴ Ld. pl. Engel P. (1993). Vázlat Szűcs Jenőről. *Holmi*, 1993(6), 833–837.; Engel P. (1998. július 13.). „Inkább a Nyugathoz tartozunk. Ma lenne hetvenéves Szűcs Jenő történése”. *Népszabadság*, 1998. július 13., p.9.
- ¹⁵ Komoróczy G. (1993). Szűcs Jenő egyetem nélküli tanár. *Holmi*, 1993(6), 838–840.
- ¹⁶ Hanák P. (1995). Az imaginárius régió valósága. Emlékezés Szűcs Jenőre. *Mozgó Világ*, 1995(2), 71–77.
- ¹⁷ Gyáni G. (2008). Szűcs Jenő emlékezete. *Népszabadság*, 2008. július 12., p.7., illetve részletesebb formában: Gyáni G. (2018). Szűcs Jenő, a magányos történetíró. In Gyáni G. (szerk.), *Nemzeti vagy transznacionális történelem* (pp.188–212). Budapest: Pesti Kalligram.
- ¹⁸ Ld. erre például a *BUKSz* 1994. évi 3. számának *Tiszteletkőr* rovatában Szűcs *Az utolsó Árpádok* c. kötetéről írt recenzióit az alábbi történészeknek: Klaniczay Gábor, Laszlovszky József, Petrovics István, Zsoldos Attila, Pimát Antal, Gyimesi Sándor, Rugási Gyula. Összeállította: Szécsényi Endre (pp.321–339). Klaniczay Gábor cikkére a következő számban Bojtár Endre írt kritikát, amire a megszólított válaszolt is: *BUKSz*, 1994(4), 401–403.
- ¹⁹ Klaniczay G. (1997). Európa közös gyökerei. Gondolatok Bronislaw Geremek új könyve kapcsán. In: *Rubicon*, 1997(5–6). http://www.rubicon.hu/magyar/oldalak/europa_kozos_gyokerei_gondolatok_bronislaw_geremek_uj_konyve_kapcsan (Letöltve: 2021. február 18.)
- ²⁰ Klaniczay G. (2003). Találjuk ki a középkori Közép-Európát! Vagy fedezzük fel újra? *Beszélő*, 2003(8), 32–40.
- ²¹ Albert G. (1997). A történelemtanítás civilizáció- és recepcióelméleti vonatkozásairól. *Iskolakultúra*, 1997(4), 110–114.
- ²² Munkácsi J., Morován J. (1998. május 9.). „Biztonságpolitikánk a geopolitika tükrében”. *Napi Magyarország*, 1998. május 9., p.7.
- ²³ Szűcs J. (1987). Két történelmi példa az etnikai csoportok életképességéről. *Holmi*, 2008(11) 1399–1410. Eredetileg megjelent: In *Magyarságtudat. A Magyarságtudat Csoport évkönyve*: 1987. (főszerk.: Juhász Gy.) Budapest.
- ²⁴ Szűcs J. (2006). Vázlat Európa három történelmi régiójáról. In Domokos Mátyás (szerk.), *A magyar esszé antológiája. Sorskérdések*. I. köt. (pp.31–80). Budapest: Osiris.
- ²⁵ Balla P. (2013). „A kelet-európai kisállamok nyomorúsága”. *A régió sajátos fejlődési modelljeinek gyökerei. Esszé. Kézirat. Térnyitás konferencia*.
- ²⁶ Romsics I. (2016). Közép- és/vagy Kelet-Európa? Egy definíciós vita, és ami mögötte van. *Korunk*, 2016(7), 74–89.
- ²⁷ Vigvári A. (2011). Köztes-Európa kertjei: lokalitást szorgalmazó modellek a hazai társadalomleírás hagyományában. In Ambrus M. és mtsai. (szerk.), *Kötetlen. Az ELTE Társadalomtudományi Szakkollégium tanulmánykötete* (pp.11–29). Budapest., ld. még: *Kritika*, 2011(11–12), 19–22.

- ²⁸ Mező F. (2018). Közép-Európa mint Európa megmentője. *Hitel*, 2018(5). 637–647.
- ²⁹ Lenkei G. (2013). „Az utolsó kitörési pont. Bibó István, Szűcs Jenő és az alulról szerveződő társadalom esélyei”. *Magyar Narancs*, 2013(4). <https://magyarnarancs.hu/publicisztika/lenkei-gabor-bibo-istvan-szucs-jeno-az-utolso-kitoresi-pont-83344?pageId=2> (Letöltve: 2021. február 18.)
- ³⁰ Bottoni, S. (2014). *A várva várt Nyugat. Kelet-Európa története 1944-től napjainkig*. Magyar Történelmi Emlékek. Értekezések. Budapest: MTA Bölcsészettudományi Központ Történettudományi Intézet.
- ³¹ A programra ld. pl. *A jelen történésze: Szűcs Jenő*. Konferencia. *ujkor.hu*, 2018. október 31. <https://ujkor.hu/esemeny/jelen-tortene-sze-szucs-jeno-konferencia> (Letöltve: 2021. február 18.)
- ³² A kerekasztal-beszélgetés címválasztását az indokolta, hogy Szűcs konklúzióként idézte Bibó István gondolatát: „Következik valami a történelemből? Sok minden következik, noha olyanformán, ahogy Bibó István összegezte: »Nem hiszek a történelemben százszázalékos szükségszerűségekben, hanem hiszek bizonyos nagy vonalakon belül több-kevesebb lehetőségben, melyet lehet elpuskázni és lehet szerencsés vágányokra irányítani.«” (Szűcs, 1981, p.355)
- ³³ Ld. pl. Gulyás E. (2018. november 1.). „Demokrácia csak ott van, ahol van közös terv a jövőre”. *Népszava*, 2018. november 1., p.4. https://nepszava.hu/3013783_demokracia-csak-ott-van-ahol-van-kozos-terv-a-jovore (Letöltve: 2021. február 18.)
- ³⁴ *Társadalomtörténet – elméleti történet*. Emlékezés Némedi Dénes tiszteletére, ELTE Társadalomtudományi Kar, 2011. október 28.
- ³⁵ Dupcsik Cs. (2012). Szűcs Jenő régióelmélete szociológus szemmel, napjainkból visszatekintve. *socio.hu*, 2012(2), 12–19.
- ³⁶ Losoncz A. (2016). Közép-Európa az európai hármasszerkezetben. Szűcs Jenő Közép-Európájának kritikai olvasata. In Mester B. (szerk.), *Régiók, határok, identitások. (Kelet-)Közép-Európa a (magyar) filozófiatörténetben* (pp.65–82). Budapest: Gondolat Kiadó.
- ³⁷ Csizmadia E. (2017. január 16.). „Él-e ma a régióelmélet?” *Magyar Nemzet*, 2017. január 16., p.8. <https://magyarnemzet.hu/archivum/velemen-archivum/el-e-ma-a-regioelmelet-3893790/> (Letöltve: 2021. február 18.) (Kommentárjára ld. Szerető Szabolcs: Staféta: *Magyar Nemzet*, 2017. január 21., p30.)
- ³⁸ Csizmadia E. (2018). A nyugati és a magyar fejlődés. Jelenünkről történeti-összehasonlító nézőpontból. *Méltányosság Politikai Elemző Műhely*, 2018.
- ³⁹ Csizmadia E. (2018. október 30.). „Szűcs Jenő, a Nyugat-értő magyar”. *24.hu*, 2018. október 30. <https://24.hu/poszt-itt/2018/10/30/csizmadia-ervin-nyugat-kelet-szucs-jeno/> (Letöltve: 2021. február 18.)
- ⁴⁰ Csizmadia E. (2019). Mit kezdjünk Európával? A hazai politikai elitek mintakövetési és mintaformálási stratégiája. *Metszetek*, 2019(8), 110–133. http://metszetek.unideb.hu/files/metszetek_201904_08.pdf (Letöltve: 2021. február 18.)
- ⁴¹ Gyurgyák J. (2018). *Európa alkonya?* Budapest: Osiris.
- ⁴² Gyurgyák J. (2018. november 1.). „Szűcs Jenő Európa-képe”. *168 Óra*, 2018. november 1. <https://168.hu/tudas/gyurgyak-janos-szucs-jeno-europa-kepe-158455> (Letöltve: 2021. február 18.)
- ⁴³ Ld. erről a 6. sz. jegyz.-ben idézetteket.

A DIVIDED SOCIETY: EXPLORING NEW POLITICAL FRACTURES IN HUNGARY¹

ADAM STEFKOVICS

Abstract

Several studies have shown that the Hungarian society is one of the most politically polarised in Europe. The fact that people are strongly divided along political views has long urged Hungarian scholars to find explanations of the nature of political fractures. One of the most supported findings is that political polarization occurs primarily around the Left–Right pole in Hungary. Nevertheless, after 10 years of Fidesz–KDNP governance, several signs indicate that a growing divide emerges between pro-government and anti-government voters, and that the Left–Right pole does not entirely correspond with this fracture. The aim of this study was to explore what factors lie behind the fracture between pro-government and anti-government voters. The effect of five explanatory factor-groups on party preferences was examined. We used data from a representative sample of 20,000 adult Hungarians using face-to-face interviews. The results of the regression analysis show that the most important explanatory dimensions are ideological values and values related to globalisation, while socio-cultural factors, general values and informational factors proved to be weak determinants. The Left–Right pole is still the strongest predictor of pro- vs. anti-government attitudes, but concerns over migration, national identity, residence and education are also strong determinants. The findings suggest that, similarly to other Western-European countries, the importance of the individual's relationship with globalisation is increasing regarding political choices in Hungary.

Keywords: political fractures, political attitudes, party preferences, globalisation

Introduction

The investigation of political fractures has a long tradition in Hungary. This special attention can be attributed to the fact that both the Hungarian political landscape and political attitudes have gone through a comprehensive change over the last three decades. After the system change in 1989 a “multi-actor” party system established with characteristic parties (Tóka, 2005). This diverse structure soon transformed into a “two block system” during the 2000s (Soós, 2012), with barely any transition between the two sides (Angelusz – Tardos, 2011; Kmetty, 2015). In parallel, a significant ideological polarisation occurred (Vegetti, 2019), primarily around the Left–Right pole. The appearance of the far-right Jobbik restructured

¹ A modified Hungarian version of this study is under publication. Makay M., Stefkovics Á. (2021). Mi oszt meg minket? Politikai törésvonalak vizsgálata Magyarországon. In D. Kollár, P. Pillók (Ed.), *Értékelve: Társadalmi útikalauz stopposoknak*. Budapest: Századvég.

the two block system by underlining the *Moderate-Radical* fracture. Nevertheless, in the last couple of years, a bipolar and strongly divided system has again appeared, which we believe to be fundamentally different from the one of the 2000s.

As a consequence of the results of the last three parliamentary elections, the Hungarian opposition is highly fragmented and has been weakened significantly, whilst Fidesz–KDNP is strong and united. This created a unique situation in the elections of 2018 and 2019: for tactical reasons, the opposition parties, despite their strong ideological differences, started to cooperate. This has not so far appeared to be completely successful, but government change as a goal did seem to unify opposition voters to some extent. Several signs indicate that, in the present situation, the *pro-government–anti-government* distinction describes the above mentioned divide more effectively compared to the traditional Left–Right pole. In other words, it is suggested that fractures underlying the Left–Right pole have faded in this new set-up.

Even so, the *pro-government–anti-government* distinction implies only a political preference. The main research question of this study is what factors lie behind the fracture between the supporters of the government and those who want to replace it, or there are other relevant fractures in voters' attitudes. The effect of five explanatory factor-groups will be examined. Previous literature provided several lines of evidence about the effect of *socio-cultural factors* (1) and *ideological values* (2). This study provides further data about the effect of *general values* (3), *global–local values* (4) and *informational factors* (5) on party preferences.

Short historical review

Political fractures divide societies into strong, deep-rooted and long-standing conflict-groups (Kmetty, 2015; Lipset – Rokkan, 1967; Tóka, 2005). Polarisation emerging along these fractures is a natural process. Nevertheless, radical cases of polarisation are often considered as negative processes (Patkós, 2018; Tóka, 2005). Lack of partisanship questions the legitimacy of democratic elections, while excessive polarisation limits the chance of transition and debate between groups.

The three decades since the system change in Hungary was characterized by the transformation of political fractures and the strengthening of political polarization. One of such transformations was the fading into the background of traditional class cleavage factors and the strengthening of value- and ideology-related choices (Enyedi – Tardos, 2018). After the system change, several parties were formed and a multi-dimensional structure emerged (Tóka, 2005). In the 90s parties had a relatively well-defined character. MSZP represented the socialist traditions, Fidesz the young and democrats, FGKP the countryside, KDNP religious groups and SZDSZ the urban intellectuals. These vague characteristics played an important role in the identity formation of the parties and appeared in their programmes. Although class-based policymaking was stronger in other countries (Enyedi – Tardos, 2018), there were signs of it in Hungary in the 90s.

The multidimensional structure of the 90s proved short-lived, as it gradually transformed to a bipolar system after the 1998 parliamentary elections. The party system was broken into a Fidesz and an MSZP block, the latter integrating the liberals (Enyedi et al., 2014; Körösnéyi, 2012). The structure became much more polarised; by 2006, transition

between the two block was diluted (Karácsony 2006; Körösenyi 2012). In parallel, the inner integrity of the two blocks strengthened. Studies reported an increase in party affiliation (Róbert – Papp, 2012) and homogenisation of personal networks (growing political homophily [Angelusz – Tardos, 2011; Kmetty 2015]). The divide into two blocks changed the nature of the existing political fractures: instead of addressing certain social groups, parties started to define themselves along political ideologies (ideological polarisation, [Enyedi et al., 2014; Vegetti, 2019]). Enyedi and Tardos (2018) evaluated the millennium as an *ideological turn*.

All of the previous studies suggested that the Left–Right pole has been the most significant fracture over the last three decades in Hungary (Angelusz – Tardos, 2011; Kmetty, 2014, 2015; Körösenyi, 2012; Tóka, 2005). The results of the 2019 poll by Századvég conducted in 28 European countries showed that 91 percent of the Hungarians could position themselves on a Leftist–Rightist scale. Higher rates were only found in Spain and Sweden (92%).² Besides that, liberal–conservative, believer–secular, nationalist–internationalist ideological pairs became key elements of political identity.³

The stable two-block system of the 2000s ended with the appearance of Jobbik the centrist LMP (Kmetty, 2015; Soós, 2012). After the 2010 parliamentary elections, the opposition was divided into a left and a radical right side. The appearance of Jobbik in particular resulted in a significant ideological realignment. Supporters of Jobbik identified themselves more on the moderate–radical pole than the traditional Left–Right axis (Kmetty, 2015). By 2014, Jobbik had become the second strongest party and the left was weakened. Although ideological and value changes are not discussed in detail in this paper, it is important to mention that a significant shift to the right/centre-right could be seen in the 2010s (Enyedi et al., 2014; Fábián, 2012). As a result, according to the above-mentioned EU-wide survey, in 2019 the proportion of leftist voters was lower in only two countries (Latvia 8%, Estonia 11%) than in Hungary (14%).⁴

The three-dimensional structure however, began to transform in the late 2010s to a new kind of two block system. First, it was partly due to the general weakening the “re-branding” of Jobbik as Fidesz captured more of the conservative vote. Starting from 2013, Jobbik started to moderate its self-image and attempted to re-position itself as a ‘people’s party’ (Pirro – Róna, 2019). Previous research has shown that Jobbik’s shift resulted in Jobbik’s voters becoming more leftist, it becoming more acceptable for other parties’ voters and radicalism losing popularity (Enyedi – Tardos, 2018; Molnár – Róna, 2017). The above altogether suggested that the moderate–radical fracture had weakened. Another reason behind the division into two blocks is a rather strategic political issue. The last elections of 2018 and 2019 showed that the only realistic chance for the opposition parties to beat Viktor Orbán’s 10 years’ governance is to unite. Although, these strategies have not so far appeared to be completely successful, there is a strong pressure from opposition voters for further unions. This tendency hinders opposition parties in creating a strong identity and results in the strengthening of the pro-government–anti-government divide. This is line with the findings of Patkós (2018). Although, on the European scale, partisanship is strong in Hungary, the largest divide is observed between pro-government and opposition voters.

² Source: Századvég project28 (2019). <https://project28.eu/> The scale was a three-point scale.

³ For further details see: Enyedi – Tardos (2018).

⁴ Source: Századvég project28 (2019). <https://project28.eu/>

Nevertheless, the question arose whether there are factors that hold opposition voters together other than the common political will. Recent research suggests a stronger explanatory power of socio-cultural variables. These involve generational factors, age, residence and material factors (Enyedi – Tardos, 2018; Knutsen, 2011). Vida (2014) and Vida and Kovalcsik (2018) also highlighted the growing importance of Capital-provincial, urban-rural relations, besides the effect of education, occupation and ethnicity. It is assumed that nowadays Left-Right choices play a less important role in one's relationship with the government. First, the Orbán-government successfully includes certain topics on the agenda and in the public discourse that do not strongly divide the Left and the Right. Research shows that, for instance, Leftists and Rightists in Hungary are both concerned about illegal migration (Barna – Koltai, 2019, p.53), and both support the protection of families.⁵ Moreover, some opposition parties do not identify themselves on the Left-Right pole (e.g. Momentum Movement or Jobbik).

Observed dimensions

1. *Socio-cultural factors*

Socio-demographic (structural) variables and religiosity are considered as socio-cultural factors in this analysis. A strong effect of such variables on political choices indicates the importance of class-based partisanship (Lipset – Rokkan, 1967). The effect of socio-cultural factors has been examined in various studies since the system change; see recent work by Enyedi and Tardos (2018) for a review. This study examined 12 socio-cultural factors (see Table 1).

2. *General values*

We included several variables measuring respondents' general values. Although previous studies (e.g. World Values Survey, Hungarian Youth studies) found that general values are weak determinants of party preferences, we considered including these factors to be worthwhile. Values such as religious faith, family, freedom and belonging to a nation are important elements of Hungarian parties' identity and the public discourse.

3. *Ideological factors*

Besides socio-cultural factors, ideological fractures are the most frequently examined elements in Hungarian political sociology. As our historical review showed, these factors have had the strongest impact on the political attitudes of Hungarian voters so far, with the dominant position of the Left-Right scale. We included the four standard variables in our analysis.

⁵ Source: Századvég project28 (2019). Retrieved from <https://project28.eu/>.

4. Global–local factors

Studies investigating the role of values and attitudes related to globalisation in party preferences are lacking in the Hungarian literature (Vida, 2014). The effect of globalisation on political attitudes was strongly emphasised after the Brexit referendum in the UK in 2016. Several studies concluded that, regarding the issues of the UK leaving the EU, British society was broken into *losers and winners from globalisation* (Clarke et al., 2017; Goodwin – Heath, 2016; Hobolt, 2016). The underclass, poorer and older people with low level of education, holding anti-establishment, anti-migration and anti-multiculturalism attitudes, were overrepresented among the supporters of Brexit. On the contrary, anti-Brexit voters were younger people living in cities with higher level of education and weaker national identity. The underlying tension of Brexit reflects similar tendencies in many other countries, such as the US and Hungary. First, many disputes have taken place between the leadership of the EU and the Orbán government over the last 10 years. Second, migration has been a key element of Fidesz–KDNP’s communication since 2015 (Bíró – Nagy, 2018), similarly to the emphasis on the cultural and economic dangers of globalisation, the importance of nation states’ sovereignty, “introspection” and prioritizing local values. In other words, the global–local relationship is an important element of Fidesz’s identity. We build on the work of Tu et al. (2012) and Makri et al. (2019). We adapted their set of questions to Hungary and added questions on identity and illegal migration.

5. Informational factors

As Vida (2014) argued earlier, in the age of globalised information societies, special attention should be paid to media consumption and digitalization when measuring political attitudes. Several authors claimed that informational factors lay behind political polarisation (Boxell et al., 2017; Sunstein, 2018). Fears about filter-bubbles and echo-chambers and how these digital biases affect people’s political knowledge and attitudes have risen as social media spread around the globe (Spohr, 2017). With this short introduction we simply aimed to emphasize that informational factors and political choices can be related. We included questions on digital capital, media consumption, internet- and social media use.

Table 1: The five dimensions and the observed variables

1. Socio–cultural factors	
Settlement type	Region
Gender	Education
Age	Family status
Economic status	Size of household (members)
Religiosity	Social class
Income group	

2. General values ('The importance of...')	
...religious faith	...family
...belonging to the nation	...freedom
...creativity	...self-fulfilment
...getting to know new places and cultures, travelling	
3. Ideological values	
Liberal–Conservative	Leftist–Rightist
Moderate–Radical	Conventional–Modern
4. Global–local factors	
Thinking in nations / Thinking in humanity	I identify myself as a global citizen
I respect my local traditions	I care about knowing global events
Buying Hungarian products is important for me	Concerns about illegal migration in Hungary
Hungarian vs. European identity	
5. Informational factors	
Digital capital (smartphone, laptop, PC, Tablet)	Frequency of internet use
Most important political news source (TV, radio, print media, internet, social media)	Frequency of social media use

Data and methods

Our analysis draws on the data of Századvég Foundation. 20,000 adults aged 18 or older were interviewed by face-to-face data collection (CAPI) in August 2019. The sample was iteratively weighted and representative of adult Hungarian society based on the attributes of gender, age group, education level and region type. The maximum sampling error at the 95 percent level of confidence was plus or minus 0.7 percentage points.

First, a multinomial logistic regression was performed to analyse the general explanatory power of the five dimensions on party preferences. Then, to predict the effect of the individual variables, a hierarchical binomial logistic regression was used. For the multinomial regression, the dependent variable was party preferences with the whole list of parties, while the dependent variable for the hierarchical model was a Fidesz–KDNP vs. opposition parties binomial variable. In our model, undecided respondents and those who refused to answer party preferences questions were left out of the analysis.

Results

The results of the multinomial logistic regression (see Table 2) show that ideological values explain the most of the respondents’ party preferences (20.33%). Global–local factors also account for a significant part of the dependent variable’s variance (18.27%). Compared to the above two dimensions, socio-cultural factors (4.57%), general values (2.59%) and informational factors (2.15%) seem to play a marginal role in party preferences. It can also be observed that the explanatory power is rather weak both per dimension and in total. This suggests that other, unmeasured variables would be needed to get a more in-depth understanding of the party choices of Hungarian voters.

Table 2: Explanatory power of multinomial logistic regression models on party preferences

	$R^2_{LA}^6$ – Fidesz–KDNP vs. opposition parties
Socio–cultural factors	4.57%
General values	2.59%
Ideological values	20.33%
Global–local factors	18.27%
Informational factors	2.15%
Total	28.30%

Source: Századvég (2019)

Table 3 shows the results of the hierarchical binomial logistic regression. Five models were fitted in order to capture the additional explanatory power of each dimension of factors. Here, we summarize the results of the final model (Model 5). Although socio-cultural factors do not account for much variance, several variables affect political choices. Residence and education are the most important socio–cultural predictors. People in smaller towns in the eastern part of the country and people with lower level of education are more likely to vote for the governing parties. Similarly, economic activity and the number of children positively correlates with support for Fidesz–KDNP. Marital status also tends to determine party choices, but its direction is not clear from the results of the regression. Income has a weak positive effect on support for Fidesz–KDNP and interestingly, age, negatively correlates with the government’s support which contradicts some previous studies. Nevertheless, the categorical age variable did not affect party preferences. Another surprising result is that religiosity does not seem to determine pro-government–anti-government attitudes.

None of the variables on the general values dimension influence party preferences, meaning that the importance of religious faith, family, national feelings, freedom, creativity, self-fulfilment, getting to know new places and cultures

⁶ R^2_{LA} shows the explained variance in the proportion of the total variance, contrary to other R^2 measures reported in SPSS. Formula: $(-2LL0 - (-2LL1 - 2k)) / -2LL0$, where LL0 is the log-likelihood value of the empty model, LL1 is the log-likelihood value of the adjusted model, and k is the number of independent variables (Kmetty, 2015; Székelyi – Barna, 2002).

or travelling does not affect choices between Fidesz–KDNP and the opposition. On the contrary, ideological factors appeared to be the most important determinants. Rightists and those who consider themselves as rather radical tend to support the government in greater numbers. Nevertheless, as opposed to the findings of earlier studies, the effect of values such as liberal–conservative or conventional–modern are marginal. Regarding global–local factors, concerns over illegal migration have a strong impact on attitudes towards the government. Moreover, those who consider themselves Hungarian rather than European are more supportive of the government, while more “cosmopolitan” respondents would vote for opposition parties. Finally, the impact of informational factors is marginal. Although those who obtain information from newspapers and those with high level of digital capital are more likely to be opposition voters, internet and social media use have no effect on such political choices.

Table 3: Hierarchical binomial logistic regression on party preferences (Fidesz–KDNP vs. opposition parties)

(0 = Fidesz–KDNP, 1 = Opposition parties)

Variables		Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5
Socio-cultural factors	Constant	−0.348	−0.919**	−1.16**	0.936*	1.136*
	Age	0.016***	0.019***	0.013***	0.015***	0.015***
	Capital (reference: town, village)	0.063	0.098	0.082	0.117	0.127
	County seat	0.285**	0.255**	0.548***	0.523***	0.478***
	Other city	0.211**	0.211**	0.329***	0.404***	0.382***
	Central Hungary	0.514***	0.48***	0.746***	0.829***	0.822***
	Central Transdanubia	0.517***	0.54***	0.79***	0.92***	1.001***
	Western Transdanubia	0.366**	0.349*	0.472**	0.391*	0.405*
	Gender	−0.027	−0.001	−0.088	−0.059	−0.055
	Max. elementary education (reference: diploma)	−0.148	−0.119	−0.183	−0.19	−0.08
	Vocational school	0.003	0.015	0.151	0.243*	0.346**
	Secondary grammar school	0.381***	0.388***	0.417***	0.424***	0.465***
	Works full-time	−0.445***	−0.432***	−0.374***	−0.459***	−0.45***
	Pensioner	−0.225	−0.227	−0.016	−0.199	−0.205
	Single	0.406***	0.392***	0.488***	0.55***	0.547***
	Married	0.192	0.221*	0.324**	0.342**	0.333**
	Registered partnership	0.274***	0.25*	0.359**	0.438***	0.435***
	Divorced	0.269*	0.272*	0.335*	0.34*	0.353*
	Widowed	0.016	0.031	−0.052	0.075	0.116
	Religious (church)	−0.607***	−0.274*	−0.03	0.008	−0.062
	Religious in his/her own way	−0.524***	−0.333***	−0.145	−0.145	−0.161
	Non-religious	0.181	0.139	0.175	0.097	0.081
	Household size	−0.017	−0.017	−0.025	0.001	−0.01
	Income group	−0.032	−0.029	−0.033	−0.071*	−0.075**

Variables		Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5
	Social class	−0.153**	−0.178**	−0.134*	−0.08	−0.12
	Number of children	−0.133***	−0.139***	−0.102**	−0.161***	−0.173***
General values (“The importance of...”)	...religious faith		−0.224***	−0.161**	−0.069	−0.056
	...family		0.027	0.059	0.039	0.072
	...belonging to the nation		−0.282***	−0.203**	−0.058	−0.038
	...freedom		0.097	0.103	0.126	0.135
	...creativity		−0.052	−0.058	−0.009	−0.009
	...self-fulfilment		−0.039	−0.049	0.029	0.04
Ideological values	Liberal–Conservative			−0.12**	−0.047	−0.052
	Leftist–Rightist			−1.156***	−1.057***	−1.062***
	Moderate–Radical			0.228***	0.212***	0.231***
	Conventional–Modern			0.081*	−0.035	−0.054
Global–local values	Thinking in nations/Thinking in humanity				0.055**	0.05*
	I identify myself as a global citizen				0.12***	0.116***
	I respect my local traditions				−0.099*	−0.092**
	I care about knowing global events				−0.115***	−0.109***
	Buying Hungarian products is important for me				−0.091*	−0.097*
	Hungarian vs. European identity				0.472***	0.446**
	Concerns about illegal migration in Hungary				−0.716***	−0.724***
Informational factors	Acquires information mainly from TV					−0.139
	Acquires information mainly from radio					−0.022
	Acquires information mainly from newspaper					0.362***
	Acquires information mainly from internet					−0.041
	Acquires information mainly from social media					−0.177*
	Frequency of internet use					0.04
	Frequency of social media use					−0.049
	Digital capital (smartphone, laptop, PC, Tablet)					0.186***
−2LL		7407	7303	5964	5505	5467
Cox&Snell R ²		6.8%	8.4%	27.6%	33.2%	33.6%
Nagelkerke R ²		9.1%	11.3%	37%	44.5%	45.1%

Note: * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$

Significant effects on strict significance levels in several models are highlighted.

Source: Századvég (2019)

To get a more detailed picture of the *size* of these effects, the Wald statistics of the “top” variables are presented in Table 4. The Left–Right pole and concerns about illegal migration have the strongest influence on party preferences,

with more than 10 times higher Wald-statistics compared to other factors. Besides these, the moderate–radical values, residence, education and the number of children appeared to be the most relevant predictors of choice between the governing and opposition parties.

Table 4: Wald-statistics of Model 5. of the hierarchical binomial logistic regression on party preferences (Fidesz–KDNP vs. opposition parties)

Variables	B	S.E.	Wald
Leftist–Rightist	–1.062	0.04	703.51
Concerns about illegal migration in Hungary	–0.724	0.04	324.121
Moderate–Radical	0.231	0.037	38.757
Central Transdanubia	1.001	0.173	33.509
Southern Transdanubia	0.935	0.165	32.177
Central Hungary	0.822	0.156	27.791
Secondary grammar school (reference: diploma)	0.465	0.096	23.268
Northern-Hungary	0.723	0.157	21.302
County set (reference: town, village)	0.478	0.105	20.712
Number of children	–0.173	0.04	18.8

Source: Századvég (2019)

Although we did not find significant multicollinearity in our models, the question may arise to what extent do independent variables correlate with each other. It may occur that several independent variables ‘share’ the same explained variance due to collinearity. As the interaction terms of the logistic regression are quite hard to interpret (Bartus et al., 2019), we show instead the pairwise Pearson correlation coefficients between the relevant ideological and value variables. Table 5 shows that these correlations between the independent variables tend to be weak (lower than .03). The Left–Right pole weakly correlates with concerns over illegal migration ($r = 0.259, p < 0.001$), with the moderate–radical pole ($r = 0.19, p < 0.001$) and with national vs. European identity ($r = 0.134, p < 0.001$). There is also a moderate to weak relationship between variables related to globalization. Hence, cosmopolitans are more likely to say they care about knowing global events ($r = 0.481, p < 0.001$), and respondents with strong national identity oppose illegal migration to a greater extent ($r = 0.215, p < 0.001$). All in all, these coefficients suggest that the important ideological independent variables do not overlap to a great extent.

Table 5: Pearson correlation coefficients between the relevant ideological and value variables

	Thinking in nations/ Thinking in humanity	<i>I identify myself as a global citizen</i>	<i>I care about knowing global events</i>	Hungarian vs. European identity	Concerns about illegal migration in Hungary	Leftist– Rightist	Moderate– Radical
Thinking in nations/Thinking in humanity		0.119***	0.061***	0.14***	−0.084***	−0.051***	0.028***
<i>I identify myself as a global citizen</i>	0.119***		0.481***	0.193***	−0.068***	0.061***	0.084***
<i>I care about knowing global events</i>	0.061***	0.481***		0.076***	−0.024**	0.082***	0.11***
Hungarian vs. European identity	0.14***	0.193***	0.076***		−0.215***	−0.134***	0.038***
Concerns about illegal migration in Hungary	−0.084***	−0.068***	−0.024**	−0.215***		0.259***	0.016*
Leftist–Rightist	−0.051***	0.061***	0.082***	−0.134***	0.259***		0.19***
Moderate–Radical	0.028***	0.084***	0.11***	0.038***	0.016*	0.19***	

Note: * $p < 0.05$; ** $p < 0.01$; *** $p < 0.001$

Source: Századvég (2019)

Summary

The aim of this study was to examine political fractures in Hungary. It was assumed that, after the recent years' elections, a new, strongly divided two block system began to emerge. Nonetheless, contrary to the bipolar, Left vs. Right structure of the 2000s, we suspected that the most important conflicts is emerging nowadays. along the pro-government–anti-government fracture The goal of this analysis was to discover what factors explain the divide between those who support the government and those who oppose it.

The results have shown that ideological factors have the strongest influence on party preferences in Hungary, with the Left–Right pole in first place. It is hard to estimate how the explanatory power of the Left–Right pole has changed over time but, compared to the analysis by Kmetty (2015), we detected a far lower explained variance.⁷ We further observed the fading of liberal–conservative divide, replaced by the importance of national identity. The moderate–radical pole is still an important explanatory ideological pair. As was drawn up by the socio-cultural effects, a typical Fidesz–KDNP voter lives in the countryside in Eastern-Hungary, is a full-time worker, has a lower educational level and has children. Opposition voters tend to be the exact opposite. These are in line with the findings of previous studies. Our results

⁷ However, Kmetty (2015) did not use the same set of questions.

have also shown that pro-government voters are characterised by strong anti-migration attitudes and strong national identity, while opposition voters tend to have cosmopolitan attitudes.

This picture reflects the findings of the British researchers after the Brexit-referendum in several points. With this, we do not suggest that Fidesz–KDNP voters or Hungarians would be Eurosceptic. In fact, according to the *project28* of Századvég, Hungary is one of the most pro-EU countries in the Union. Nor do we suggest that Hungarian society would have split into *losers* and *winners* from globalization. Nevertheless, issues and values related to the global–local divide are important explanatory factors in determining political fractures in Hungary. Some observed informational factors further support this finding. Although informational factors account for only a small portion of the variance, it turned out that those who lack digital capital are more supportive of the government. In other words, people who seem to be less successful in connecting to the digitalized global networks are more likely to close in and share Fidesz–KDNP’s patriotic views.

This study provided further evidence to understand political fractures in Hungary. This was the first study that aimed to compare the explanatory power of a large set of variables of different dimensions, also involving previously unexplored ones. However, there is room for future research. Measures of attitudes related to globalization would have to be improved, as validated measures are lacking. Another key direction for future research would be to explore the “unexplained variance”. Explained variance did not exceed 25 percent in any of the regressions, despite the large set of observed factors. Qualitative exploratory approaches are advisable to gain a more in-depth understanding of these political fractures.

References

- Angelusz, R., Tardos, R. (2011). Régi és új törésvonalak, polarizáció, divergenciaspirál. In R. Tardos, Zs. Enyedi, A. Szabó, (Eds.), *Részvétel, képviselet, politikai változás* (pp.347–382). Budapest: Demokrácia Kutatások Magyar Központja Alapítvány.
- Barna, I., Koltai, J. (2019). Attitude Changes towards Immigrants in the Turbulent Years of the ‘Migrant Crisis’ and Anti-Immigrant Campaign in Hungary. *East-European Journal of Society and Politics*, 5(1), 48–70.
- Bartus, T., Kisfalusi, D., Koltai, J. (2019). Logisztikus regressziós együtthatók összehasonlítása. *Statisztikai Szemle*, 97(3), 221–240.
- Boxell, L., Gentzkow, M., Shapiro, J. M. (2017). *Is the internet causing political polarization? Evidence from demographics*. Cambridge, MA: National Bureau of Economic Research.
- Clarke, H. D., Goodwin, M., Whiteley, P. (2017). Why Britain voted for Brexit: An individual-level analysis of the 2016 referendum vote. *Parliamentary Affairs*, 70(3), 439–464.
- Enyedi, Zs., Benoit, K. (2011). Kritikus választás 2010. A magyar pártrendszer átrendeződése a bal-jobb dimenzióban. In Zs. Enyedi, A. Szabó, R. Tardos (Eds.), *Új képlet. Választások Magyarországon* (pp.17–42). Budapest: DKMKA.

- Enyedi, Zs., Fábián, Z., Tardos, R. (2014). Pártok és szavazók 2002–2014. In TÁRKI, *Társadalmi Riport*, 13(1), 532–557.
- Enyedi, Zs., Tardos, R. (2018). A magyar választók társadalmi beágyazottsága és ideológiai tagoltsága. In B. Böcskei, A. Szabó (Eds.), *Várakozások és valóságok. Parlamenti választás 2018* (pp.43–75). Budapest: Napvilág Kiadó – MTA TK PTI.
- Fábián, Z. (2012). Vonzások és választások: Politikai-ideológiai csoportok Magyarországon. In Szivós, P., Tóth, I. Gy. (szerk.), *Egyenlőtlenség és polarizálódás a magyar társadalomban. TÁRKI Monitor Jelentések*. Budapest: TÁRKI.
- Goodwin, M. J., Heath, O. (2016). Brexit vote explained: Poverty, low skills and lack of opportunities. (Joseph Rowntree Foundation Web article) Retrieved from <https://www.jrf.org.uk/report/brexit-vote-explained-poverty-low-skills-and-lack-opportunities>.
- Hobolt, S. B. (2016). The Brexit vote: A divided nation, a divided continent. *Journal of European Public Policy*, 23(9), 1259–1277.
- Karácsony, G. (2006). Árkok és légvárak. A választói viselkedés stabilizálódása Magyarországon. In G. Karácsony (Ed.), *Parlamenti Választás 2006. Elemzések és adatok* (pp.59–103). Budapest.
- Kmetty, Z. (2014). *Diskurzusok, nexusok és politikai részvétel: A politikai hálózatok és a politikai diskurzus szerepe a részvételben és a tömbösödésben*. Doktori Disszertáció. Budapest: ELTE TÁTK.
- Kmetty, Z. (2015). Ideológiai és kapcsolathálózati törésvonalak a társadalmi-politikai térben a 2014-es országgyűlési választások előtt. *Studies in Political Science* 2015/1, 8–34.
- Kmetty, Z. (2019). A narancs árnyalatai. In Z. Kmetty (Ed.), *Mások vagy ugyanolyanok?* Szeged – Budapest: Belvedere Meridionale – MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont Politikatudományi Intézet. ISBN 9786156060099
- Knutsen, O. (2011). Strukturális hatások, társadalmi koalíciók és pártválasztás Magyarországon. In R. Tardos, Zs. Enyedi, A. Szabó. (Eds.), *Részvétel, Képviselés, Politikai Változás* (pp.119–158). Budapest: DKMKA.
- Körösényi, A. (2012). A politikai polarizáció és következményei a demokratikus elszámoltatásra. Magyar politika, 1990–2010. In Zs. Boda, A. Körösényi (Eds.), *Van irány? Trendek a magyar politikában* (p.284–309). Budapest: MTA TK PTI – ÚMK.
- Lipset, S. M., Rokkan, S. (1967). *Cleavage structures, party systems, and voter alignments: An introduction*. New York: The Free Press.
- Makri, K., Papadas, K. K., Schlegelmilch, B. B. (2019). Global-local consumer identities as drivers of global digital brand usage. *International Marketing Review*, 36(5), 702–725.
- Molnár, C., Róna, D. (2017). Radikális változás? – A Jobbik néppártosodása. In Zs. Boda, A. Szabó. (Eds.), *Trendek a magyar politikában – A Fidesz és a többiek: Pártok, mozgalmak, politikák* (pp.168–196). Budapest: Napvilág Kiadó.
- Patkós, V. (2018). Pártos szavazók győzelme. A pártosság és a politikai megosztottság mintázatai a 2018. évi országgyűlési választás idején. In B. Böcskei, A. Szabó (Eds.), *Várakozások és valóságok. Parlamenti választás 2018* (pp.102–126). Budapest: Napvilág Kiadó; MTA TK PTI.
- Pirro, A. L., Róna, D. (2019). Far-right activism in Hungary: youth participation in Jobbik and its network. *European Societies*, 21(4), 603–626.

- Róbert, P., Papp, Z. (2012). Kritikus választás? Pártos elkötelezettség és szavazói viselkedés a 2010-es országgyűlési választáson. In Boda, Zs., Körösenyi, A. (Eds.), *Van irány? Trendek a magyar politikában* (pp.41–64). Budapest: MTA TK PTI – ÚMK.
- Soós, G. (2012). Kétflokkrendszer Magyarországon. In Zs. Boda, A. Körösenyi (Eds.), *Van irány? Trendek a magyar politikában* (pp.14–40). Budapest: MTA TK PTI – ÚMK.
- Spohr, D. (2017). Fake news and ideological polarization: Filter bubbles and selective exposure on social media. *Business Information Review*, 34(3), 150–160.
- Sunstein, C. R. (2018). *# Republic: Divided democracy in the age of social media*. Oxford: Princeton University Press.
- Székelyi, M., Barna, I. (2002). *Túlélőkészlet az SPSS-hez. Többváltozós elemzési technikákról társadalomkutatók számára*. Budapest: Typotex.
- Tóka, G. (2005). A magyarországi politikai tagoltság nemzetközi összehasonlításban. In R. Angelusz, R. Tardos (Eds.), *Törések, hálók, hidak. Választói magatartás és politikai tagolódás Magyarországon* (pp.243–322). Budapest: DKMKA.
- Tu, L., Khare, A., Zhang, Y. (2012). A short 8-item scale for measuring consumers' local–global identity. *International Journal of Research in Marketing*, 29(1), 35–42.
- Vegetti, F. (2019). The political nature of ideological polarization: The case of Hungary. *The ANNALS of the American Academy of Political and Social Science*, 681(1), 78–96.
- Vida, G. (2014). Politikai törésvonalak a magyar társadalomban a 2014-es országgyűlési választások alapján. In VII. *Magyar Földrajzi Konferencia kiadványa* (pp.568–574). Miskolc-Lillafüred: Miskolci Egyetem Földrajz Intézete.
- Vida, G., Kovalcsik, T. (2018). Magyarország választási földrajzi sajátosságai a 2014-es és a 2018-as parlamenti választások tükrében. *Modern Geográfia*, 2018/4, 15–30.

COHESION OR SEPARATENESS – THE CASE OF HUNGARIAN JEWS IN ISRAEL

RÁCHEL SURÁNYI

Abstract

"If I hear someone speaking Hungarian, I tend to cross the street" - this was the general reaction of my interviewees when I asked them how they relate to their co-ethnics in Israel. This result coincides with the fact that the majority of my interviewees did/do not attend Hungarian events in Israel either *"because I was looking for a relationship with pure Israelis"*. However, there is also a movement of solidarity: many of them volunteer and organise events for the community. This paper presents the main findings regarding the different attitudes Hungarian Jews hold towards other Hungarians who live in Israel. This aspect is a very important one in an individual's integration process, as Erik H. Cohen (2011) pointed it out in his theory – following J. W. Berry (2001). I applied both their works and developed them further in my research. The findings are based on qualitative research using a triangulation of methods.

Keywords: integration, Israel, solidarity, diaspora, Hungarian Jews

Introduction

While conducting research on the integration and identification of Hungarians Jews in Israel, one of the first things I found was that they are not in solidarity with each other. The word "divisive" is often associated with Hungarians, or at least that is how they perceive it. I searched for some information on how Hungarians behave in other countries and I found an article confirming this finding titled *"Why Hungarians do not stick together abroad"* (Gyulai, 2015, March 21). This is what Miklós Buk (1950) claims as well when similar results were found regarding the survivor generation in Israel, who, unlike other European immigrants (including Hungarian speakers from surrounding countries), could not gather and organise themselves. Because the point of departure for my research was J. W. Berry's integration theory (2001) and its enhancement by Erik H. Cohen, according to which the role of co-ethnics is important, I delved into this question in more detail: how do Hungarians relate to their co-ethnics? Are they solidary or divisive? This paper summarizes the findings regarding these questions.

Methodology

Being exploratory research (no one to date has studied the new Hungarian immigrants in Israel who arrived post-1989), I chose to use qualitative methods. The research was carried out in several waves. In the end, I had 78 personal interviews

with two subgroups,⁸ I conducted over 30 expert interviews (see *Appendix 1*) with people who have a good overview of the Hungarian Jewish community in Israel due to their job (e.g. the Hungarian ambassador in Israel, someone who is working for the Jewish Agency etc.), interest (e.g. volunteering in the community) or high level of activity (e.g. writes for one of the Israeli-Hungarian newspapers); I also undertook some online research and participatory observation in Israel for three months.

This paper starts off with a general overview of Hungarians in Israel, which is followed by the presentation of their community life. At the end, I show the point of view of the individuals.

How many?⁹

This introductory chapter presents the main statistics on the Hungarian community in Israel. First the migrant stock is presented, which is followed by the migrant flow.

Hungarians in Israel – migrant stock

To know the exact number of “Hungarians” is problematic. The first question is “who are the Hungarians,” as it can include Hungarian speakers from territories that no longer belong to present-day Hungary but who identify themselves as ethnic Hungarians. The second question deals with the immigrant being: who belongs to a migrant group? Can we regard second- and third-generation immigrants as Hungarian? The third question is about self-identification. Can we count people of Hungarian origin who have lived in Israel for almost their whole life and do not identify themselves as Hungarians (see Surányi, forthcoming)? These issues should be kept in mind when I write about the “Hungarian community”¹⁰ in Israel.

Regarding the migrant stock, according to the national census, the Hungarian-born migrant population in Israel was 12,030 in 2008 and 9,516 in 2015 (Israeli Central Bureau of Statistics, CBS). This decrease can mostly be explained by the age cohorts (and low immigration level, see below). Based on the 2008 national census, the majority (57%) of immigrants born in Hungary are above 70 and an additional 28% are between 55 and 69. They are mostly the generation who came to Israel before, during or right after the Holocaust, or in 1956 during and soon after Hungarian

⁸ The two subgroups are 1) those (51) who lived in Israel at the time of the interview and 2) those (27) who lived in Hungary or in a third country. In this paper I only use the quotes of the former group.

⁹ The main sources I use are the CBS and the data of the Jewish Agency (received via email). The data of the CBS are derived from national censuses and further estimates and are used mostly for the migrant stock, while the data from the Jewish Agency are based on their own database (as the organisation deals directly with immigration to Israel) and is utilised for the migrant flow.

¹⁰ As discussed below, they cannot be regarded a community, hence the quotation marks.

Revolution. Together with their descendants, this figure reaches as much as a couple of tens of thousands.¹¹ The Hungarian-speaking community (including second and third generation as well as Hungarians from neighbouring territories) is therefore much bigger.

Aliyah statistics (migrant flow)

Emigration to Israel/Palestine started earlier but our data goes back to 1919. Between WWI and 1961, approximately 31,000 to 33,000 Jews left from Hungary (for more details, see Appendix 2), which was followed by a rather quiet period. Emigration started rising when the socialist regime collapsed. Between 1989 and 2016, approximately 3,800 Hungarians made *Aliyah*. The two periods can be divided into several waves but, due to limited space, I will not delve into this. However, it is important to highlight that emigration from Hungary to Israel/Palestine was relatively low throughout the whole century compared to other Eastern European countries.

“Not everyone hates each other”¹²

Online activity

The main sources of this chapter are the expert interviews and my observations (both offline and online). Looking at the websites and social media forums,¹³ which I undertook as part of the media analysis, I found that Israeli-Hungarian Facebook groups and pages grow like mushrooms, but the memberships highly overlap. There are a few Facebook groups which focus their activities on sharing ads, suggestions and useful information; some others are strictly for entertainment and again some aim at informing about Israel. At first sight it is normal to have so many groups and pages but some of the interviews testified against it. One group of expert interviewees claim that Hungarians are divisive, and it is their national trait, while others believe that this is human nature and not specific to Hungarians. The arguments of the former are manifold: apart from their reference to the multiple groups, many mentioned the intolerant tone of conversations on these platforms. Furthermore, the interviewees themselves often claim that they prefer to avoid meeting other Hungarians than face them.

The counterarguments are as follows: other ethnic groups might also have several Facebook groups. Regarding the style of debating, as some of them pointed out, comments can also be offensive on other media, such as YouTube or elsewhere, regardless of nationality. Additionally, some of them believe it is only the act of a couple of people and does not characterise everyone. Lastly, division is a natural process, as Expert19, an initiator said: “*Hungarians are so few,*

¹¹ There are 59,800 Israelis whose father was born in Hungary, the Czech Republic or Slovakia. There is no separate data available either on only the Hungarians, or on the whole second generation (including those whose mother was born in Hungary).

¹² Expert29, online media

¹³ An (incomplete) summary of them can be found here: Shiri (2013, May 3; 2013, July 19).

it's like a class. Of course, there are cliques.” Being divisive is a subjective matter that can hardly be concluded. However, to show the separateness of the community, I present the story of yet another division.

The rivalry over the oldest Hungarian-Israeli newspaper (Békefi – Fejes, 2016, January 20) reflects on the Israeli-Hungarian revival through the media. *Új Kelet* was founded in Transylvania in 1918 and thirty years later it was relaunched in Israel by Ernő Marton as an independent journal (Olosz, 2015). With the decrease in the Hungarian-speaking population (those who arrived from Hungarian-speaking territories), and with the assimilation of their descendants (see Surányi, forthcoming), its popularity significantly decreased. In 2010, when Erős-Hajdu Szilvia took over the chief editor position, there were about 200 weekly and 40 to 50 daily subscribers. At the end of 2015, when the owner decided to stop the newspaper, a fight broke out over the ownership among new *olim*. The owner (of Moroccan origin) eventually agreed to give away the paper to a group that was committed to renewing it with the leadership of Kristóf Steiner. In the meantime, another group of *olim hadashim* launched and bought the copy-right of the name “Új Kelet,” thinking that the printed newspaper would cease to exist. Hence, as of today there is an online platform running under the name ujkelet.live and there is a printed bi-monthly newspaper called *Új Kelet*, the two of which are not connected (to the extent that some do not want to write for the online platform because it is too rightist, while others consider the printed version too leftist). “*The group who worked under Szilvi divided like the Red Sea: half went to the right, half went to the left*”, joked Expert29 (online media) referring to this political division. As Expert31 (online and offline media) concluded, “*This [in Israel] is where I feel what the Hungarian mentality means: two Hungarians, three opinions*”. (Although this saying is often used for Jews [as well].) He is one of the few people who writes for both and claims that he is hated for that. Of course, others, who are involved in neither, see the future of these media in a much more pessimistic light. They do not have a future unless they unite, as one concluded.

The two *Új Kelets* are not the only Israeli-Hungarian news outlets. *Izraelinfo*, which was launched in 2016, became as popular as the other online news service. The contributors all work on a voluntary basis and part of the team overlaps with that of the printed *Új Kelet*. Furthermore, one can order the printed newspaper through *izraelinfo*’s website. The editor’s motivation is mostly to present Israel from a different point of view. This was emphasised in several platforms (e.g. Shiri, 28 March 2016), and in more expert interviews: Expert26 (online media) said, “*mostly the right wing’s voice was loud until now*”. Or, as Expert15 (initiator) expressed himself, they would like to “*inform about Israel this way, not like the mainstream¹⁴ does*”. Another important aspect is the lack of language knowledge: those who do not read Hebrew and/or English that well can now read the Israel-related news in their native language.

From the online world, it can be concluded that Hungarians do separate rather than unite, which could be a natural process in the case of bigger communities. The question is, to what extent can we consider Hungarians as a big community?

¹⁴ As Israel is currently led by a right-wing government, the majority of Hungarians also supports them – as the experts claimed. The quote refers to this phenomenon.

“Just because they are Hungarians, I am not going to be friends with them”¹⁵ – offline events

The expression of community is surely not adequate (however, for the sake of simplicity, I use this term). What is more typical of Hungarians is to be in smaller groups. *“Their activity is exhausted by commenting on each other’s post rather than having communal activities. If it was a community, they would post group photos about their gatherings. But I don’t see that”*, Expert22 (offline media) said. Even though there are several events, *“the same 30 to 80 people attend them, like in Hungary”*, as someone from the embassy explained. The events he referred to cover a wide range. From what I learnt, there are both formal and informal gatherings (see a summary in Appendix 3). Those which are organized by the embassy belong to the former group. A goulash party is organised every year in the autumn. In 2016, 150 to 200 people attended, representing all age groups, every corner of Israel and different professions. Some are motivated to come so that they can speak Hungarian, and some are coming to meet their acquaintances who they would not see otherwise because of the long distance. The only group that is not present are religious people, because it is held on Saturdays.

The other main embassy event is the Hungarian Days – but this mostly targets Israelis. *“It is to rip off Israelis with salami”*, said Expert22 (offline media), cynically. Hungarian Days, held in Tel Aviv, received up to 50,000 visitors in 2015 (Shiri, 2016, May 5), therefore it can be true that the main aim is not to organise an event for Hungarians but rather to make Israelis acquainted with Hungarian culture.

The other main official organisation that is known by many is the *Hitachdut Oleh Hungaria* (HOH). Established in 1920, its original main goal was to support newcomers in different ways in their integration processes. As time passed, its character went through tremendous changes. While at the beginning of its activities it indeed helped the *olim* by looking for suitable jobs for them, organising excursions, helping in administrative chores, etc., by now it focuses on the Holocaust-survivor generation. HOH is perceived as the main organisation helping Hungarian immigrants, and because it does not fulfil the role expected of it, HOH reflects badly on other organisations as well. In other words, many Hungarians do not want to hear about Hungarian organisations because they immediately associate them with HOH. Furthermore, HOH also has several branches within Israel and the ones from Tel Aviv and Jerusalem do not speak to each other, according to the experts. This is yet another example of separateness.

Of the non-official initiatives (without serious infrastructure behind them), there are a few worth mentioning to show the diversity and the separateness. There was a cultural club (*Moadon Hungary*), which started in 2011. It invited the Hungarian philosopher Ágnes Heller and other prominent people, such as the multiple chess champions, the Polgár sisters. However, as the club attracted Hungarians from various generations, everyone had different needs, as one of the organisers recalled. For example, the so-called Leisure Centre (*Szabadidő központ*) grew out of this initiative. The organisers’ idea was to gather Hungarians through various sorts of activities, such as yoga, Hebrew teaching, one-day excursions, movie screening and suitable ones for children. Their motivation was to keep the Hungarian culture alive.

¹⁵ Expert29, offline media

Unfortunately, cultural things only interested eight to ten people and the largest event attracted seventy people, when it held a pancake competition. *“It’s the easiest to gather people with food”*, said one of them, smiling. They claim that even the goulash party originated from them. They did it on a more communal level: everyone brought food and they cooked together, as opposed to the official goulash party, which is pre-organised. Their dream was to make a living out of it, or at least to make it profitable but after two years they gave up due to lack of interest.

Another group that also grew out of *Moadon* is *The Bohemians*. It has an offline event occasionally, (according to some it is once or twice a year; according to others, it is every season). One of the initiators said that they *“became too loud for this group and they scolded us for not being serious [...] so we created the ‘Israeli Bohemian’s table society’, a Facebook company”*. According to him, they are bigger than the original group. The participants at their offline events come from all over the country, but they also struggle with their number, which is 70 at most.

A similar initiative to *Moadon* is the *Drory Israeli-Hungarian Library*, which is organised by the owner of ujkelet.live. It started as a book club in her own flat and then she turned it into a philosophical association. The goal is to maintain or create international cultural relations between the two countries and to initiate intellectual discussions. There are about 30 to 40 participants, which is not considered bad because, as the initiator noted semi-ironically, *“even in Bálint Ház¹⁶ there are not more people than this, although there are more Hungarian Jews there than in Israel”*.

There are also events for the elderly generation, such as the *B’nai Brith* which takes place every second week in the north and the Herzl Day at the *Museum of Hungarian-Speaking Jewry* also mostly attracts *olim* from earlier waves. This institution is not only a museum, but also organises events and participates in academic/scientific cooperation. However, as it is in the north (in the city of Sefad), it is less known by the public.

Nevertheless, all the above activities are typical of only a certain group of Hungarians who live in Israel. Some completely stay away from all these groups and offline activities, as we will see from the personal interviews. One reason is age and the other is the goal of the event. Those not mentioned in this chapter are: excursions and food-parties, informal gatherings of a circle of friends. The next section analyses some of these.

Is there solidarity among Hungarians?

In his article, Sándor Silló (2017, January 3) wrote about his experience: first he – based on the preconception of Hungarians (i.e. how they do not help each other) – assumed that his project would fail and then he describes how it turned into a great project with the help of other Hungarians who decided to support him. In this short section I want to highlight some of these initiatives which show that Hungarians can also show solidarity and not only divisiveness.

¹⁶ JCC – Jewish Community Centre in Budapest.

There are communities in Petah Tikva, Ashdod and Ashkelon where the “veterans” help the new immigrants. According to an expert, it is not typical: because of the lack of volunteering experience in Hungary. An account of the Hungarians in Petah Tikva:

And people pay attention to each other and this is important. Today in Petah Tikva, those Hungarians who didn't turn their backs on the Hungarian community, so those who cut all their relations, apart from them, if someone falls down, they will help him stand up. There is no one left alone. I think it is important. This is one of the most important things that we've reached. I made Aliyah fifteen years ago, I couldn't say this back then. (Expert20, initiator)

Another Hungarian group of veterans are the “young wives of Modi'in” (*Modiini menyecské*) referring to a group of friends who hold informal parties and help newcomers as well. It started with establishing an informal kindergarten, where their children could practice Hungarian with each other (every second weekend). The members mostly had (non-Hungarian speaking) Israeli husbands and so the goal was to maintain the language.

There is also an organization (*Choma*), which has historical roots. It incorporates three organisations aimed at helping Hungarian-speaking *olim* in different ways. The new *Choma* provides information and services for newcomers (arriving from Hungarian-speaking territories) that help them in their resettlement and integration processes. Its services include financial aid, organising excursions to show Israel's sights and to maintain a website where they can look for Hungarian specialists in different fields.

Based on the expert interviews, I found that one of the issues of being solidary (or the lack of it) is the attitude of Hungarians towards volunteering, i.e. investing time and energy. This can be viewed as one part of Hungarian mentality which comes from the generally low civic participation (Simonovits et al., 2016). Another explanatory factor can be their high expectations. According to Expert20 (initiator), “*this community wants to get, not to give*”.

Conclusion

The concluding question is whether there is a spike in the life of the “Hungarian community” or it is only because of the wider accessibility of online tools. Similarly to the role of the *Új Kelet* in the fifties, social media and other initiatives might be the outcome of a sudden rise in newcomers, which was, of course, made easier by technological developments. However, during the last twenty-five years, the number of Hungarians has not changed significantly and yet the range of activities that are available today are much more diverse than it was fifteen or twenty years ago.

Regarding the number of participants and their background, it is hard to categorise the population. There is an overlap between participants. According to the experts, the main division lines are age, religiosity, date of *Aliyah*, country/region of origin, residence, the way of experiencing Hungarian identity and political views. For example, there is a huge gap between the Holocaust-survivor generation and newcomers, religious and secular lifestyles, and it is obvious that

youngsters would rather party together and the elder generation with their own. Based on the type of events, there are cultural events, official events and, within informal gatherings, there are parties as well as food-related meetings. The next part analyses the community from the interviewees' point of view.

From the individual perspective

Integration depends a lot on how permeable the border is between the minority and the majority, or in other words: the extent to which the society is open or closed (Eriksen, 2007). One of the indicators is the immigrants' social networks: whether they have friends from the majority society or rather from their co-ethnics (both in the country of origin and country of residence).

A bit fewer than half of the interviewees have only Hungarian and/or immigrant friends and the rest are in contact with locals. The most decisive points in findings friends are through children, to share a common language or cultural background. The importance in having Hungarian friends lies in the common cultural background and the past. Interviewees also tend to make friends with other immigrants because of the galut (diaspora) mentality, which cannot be understood by the locals. What makes it easier to become friends with Israeli Jews is to serve in the army and to know Hebrew. Friends (or rather priorities) change with age, which is related to one's course of life. Therefore, once immigrants have children, they might start looking for their co-ethnics so that their descendants can practice the language. The next section focuses on the relationships and stereotypes among Hungarians.

"If I hear Hungarians, I tend to cross the street."¹⁷

This quote represents the general attitude towards their co-ethnics, which is another important aspect of social network and it is especially important in the light of E. H. Cohen's (2011) theory. Half of the sample choose not to attend any events at all, and a few others gave up on them. These tendencies are supported by the experts, among whom there are organisers (they know the number of participants). The reasons for going or not going are independent of the date of *Aliyah* and length of stay. The general reaction to Hungarian events was that they are not worth attending.

The personal reasons for not going varied. Some do not go because they spend their time with Hungarians anyway, and there can be found those who are simply not interested in being a proud Hungarian. People have different views on what these events are about, which can be because of their diverse nature: as in many cases they referred to Hungarian events in general, it is difficult to differentiate which organization they meant, but those most often mentioned were those of the HOH and the embassy. Some knew about the *Drory Library* and other smaller initiatives as well. The activities of the HOH focus on the Holocaust survivors, but many interviewees believed it was intended to help

¹⁷ Interviewee8, male, 19yrs at *Aliyah*, *oleh*

newcomers as well. Therefore, several interviewees expressed their disappointment: *“There is a so-called Hitachdut Oleh Hungaria thingy that organises every kind of things. At the beginning we went to their Chanukah parties, but they were somewhat for elderly people.”* (Interviewee17)

Many interviewees reported on the terrible nature of these events. Interviewee42, who spends time with Hungarian friends occasionally but mostly lives an international life, said that whenever she joined one of the events, *“it turned into a catastrophe”*. So *“these occasions are only good for you to understand why you don’t live in Hungary”*, she said, laughing. Interviewee20 went further by saying that *“I rather cut my veins than go to their party”* to see their *“sour faces”*. He does not understand why people come to Israel and complain. They should *“go home then if they don’t like it”*. However, he is also an international immigrant: he has lived in Israel for five years and is still in his thirties, which might be why he is not fully integrated. For religious interviewees, however, one of the reasons for not going was that most of the embassy’s events have offered non-kosher meals. Interviewee29 reported that she feels unwelcome as a *“religious kibbutz inhabitant”*. Furthermore, they are held on holy days, when it is not allowed to travel (or before Shabbat starts, hence they would not return home on time). Distance in general was also often an issue. We cannot find patterns either among those who go to events. For some, the main reason to participate is to be with childhood friends.

Another way to understand their attitude is by listening to their opinions, which came up spontaneously. Several interviewees talked about Hungarians in Israel in a negative way. They are mostly either organisers (or initiators) of these meetings or those who said they went but do not want to go anymore, which means that they had first-hand negative experiences. The rest usually received their information indirectly. Some of the arguments that came up in the interviews were that some people are taking advantage of others and are envious of their position:

With the Hungarians the problem is that – and it is everywhere like this: “not a Hungarian, again”. Unfortunately. Because if a Hungarian calls you, he wants something. He definitely doesn’t call to have a coffee with you but for you to get him a job, flat, give him money and then why do you work if he doesn’t? (Interviewee44, male, 29yrs at Aliyah, oleh)

Interviewee19 simply said he knows *“enough about Hungarians to avoid them.”* He added: *“There are many bad stories, so I don’t even want to talk about it. No. In Israel, be an Israeli.”* These elements are part of the mentality, and some believe that the pattern of not uniting emerges from that. Interviewee33, who is actively involved in *The Bohemians* group, said that unfortunately, out of “Hungarian-ness” the “Hungarian community” is dividing, “not solidary” like the Russians, he said. He called it the *Ungarische Wirthschaft*, showing the nose being stuck-up. Apparently, his group (the Bohemians) is also the result of such a separation (see above).

Apart from having different tastes, such as being interested in dirty jokes, *The Bohemians* also attract Hungarian-speaking immigrants from Transylvania, which is, according to him, not welcome by some members. And in general, Interviewee33 comes back to the question of scolding each other:

Take a look at those Facebook pages I told you about. There it perfectly reflects. Somebody asks which shop I have to go to buy this kind of curd cheese dumpling, and the other one picks a quarrel with you for putting three spoons of sugar and not two in the curd cheese dumpling and calls him stupid and (laughs). It is not about this, people. We should be solidary.

From his description, similar themes occur to those raised by experts, namely the division along country of origin and the type of event. Regarding the latter, there are interviewees who would be interested only in cultural events.

The following excerpt summarises the main points that came up in relation to the official Hungarian organisations that represent the “Hungarian community”:

All the Hungarians events that I went to, everybody was grandmother’s age. You’ve mentioned the embassy? It’s in Tel Aviv, right? That is not on my way. Once I went to a- when I divorced, I had serious financial problems and I went to the Hitachdut Oleh Hungaria and they gave me seventy shekels. (laughs) / So at that point I thought this is not exactly the place where they will help me. (laughing) So that’s the situation. (Interviewee12, male, 21yrs at Aliyah, oleh)

The problem therefore is age (which is only true for the HOH), the distance and the lack of help. Avoiding Hungarians can serve a purpose; namely, to assimilate.

Having seen their attitude towards their co-ethnics, the answers varied when they were asked what their reaction is if they meet Hungarians on the street: some would cross the street (to avoid them), but some are happy. The antipathy is “*rather towards the country than the people*”, Interviewee35 said. And there were a few interviewees who even offer help to immigrants, because, according to Interviewee15, the “*Hungarians here don’t keep together, and they are the least solidary nation compared to other people*”. He is happy to assist other newcomers with translation, for example, but in general he is against the idea of gathering based only on the common language.

Interviewee34, who has no chance to go to events or meet many Hungarians, was very excited to bump into Hungarians, she said she “*was happy to hear the Hungarian language*”. She enjoyed being able to understand what they were speaking about. The reason is that she lives isolated, does not keep in touch with her family on a regular basis, and therefore hardly hears Hungarian words.

Criticising Hungarians is one side of the coin. When it comes to friendships, the answers change immediately. “*Being Hungarian is not enough for me to become friends. But if we are friends, it is not a problem.*” This comes from Interviewee9, who is assimilated and minimises his connections with his co-ethnics. Or as Interviewee5 cynically put it while laughing: “*I assume you don’t like everybody in Hungary either and this is the same here.*” In general, the main filter for making friends is personality. As Interviewee24 summarised it, “*I decide whether I want to hang out with that person or not depending on what type of personality he has. For me, this is much more important than the identity or which country you are coming from or anything.*” However, when he was asked whether there are Hungarians at his workplace, he said “*no, and I won’t even hire them.*” (He is a manager who decides whom they hire.)

Final Conclusion

All in all, the general view of other Hungarians and certain organisations are rather negative. The main arguments are the perpetuation of the bad Hungarian mentality in several aspects, and that it is easier to integrate if one has local friends. For some, participation is impossible due to the religious rules or the large distances. No one opposes becoming friends with Hungarians, but it is not a priority. And since many of them prefer to avoid these gatherings, friendships are usually on a one-to-one basis (although small groups of friends can also be found). It seems from the quotes that many Hungarians are not willing to (or cannot) give up their Hungarian mentality and behave in the same way. There seems to be a tension between those who want to keep the Hungarian community together and those who think one should be an Israeli in Israel (as the saying goes, “when in Rome, do as the Romans do”), and so they try to force themselves to be friends only with locals. Only some interviewees seem to believe that this is not an “all-or-nothing” situation, but that one can have both.

Bibliography

- Békefi, J., Fejes, I. (2016, January 20). Izraelben az emberek nagyon komoly **érzelmi** viszonyt **ápolnak** Magyarországgal [People living in Israel cherish serious emotional relations with Hungary]. *Szombat*. Retrieved from: <http://www.szombat.org/politika/kulpolitika/izraelben-az-emberek-nagyon-komoly-erzelmi-viszonyt-apolnak-magyarorszaggal>
- Berry, J. W. (2001). A Psychology of Immigration. *Journal of Social Issues*, 57(2), 615–631.
- Buk, M. (1950, May 12). Megszervezhető-e a magyar jishuv Izraelben [Can the Hungarian Yishuv be organised?]. *Új Kelet*, 1950, p.6.
- Central Bureau of Statistics. (2010). *Statistical Abstract of Israel 2010* (Table 4.4: ‘Immigrants by Period of Immigration, Country of Birth and Last Country of Residence’). Retrieved from: <https://www.cbs.gov.il/en/publications/Pages/2010/Immigration-Statistical-Abstract-of-Israel-2010-No.61.aspx>
- Cohen, E. H. (2011). Impact of the Group of Co-migrants on Strategies of Acculturation: Towards an Expansion of the Berry Model. *International Migration*, 49(4), 1–22. doi: 10.1111/j.1468-2435.2009.00589.x
- Eriksen, T. H. (2007). Complexity in social and cultural integration: Some analytical dimensions. *Ethnic and Racial Studies*, 30(6), 1055–1069. doi: 10.1080/01419870701599481
- Gyulai, B. (2015, March 21) 5 ok, amiért nem tartanak össze a külföldön élő magyarok [5 reasons why Hungarians living abroad do not stick together]. *Velvet*. Retrieved from: https://velvet.hu/elet/2015/03/21/5_ok_amiert_nem_tartanak_ossze_a_kulfoldon_elo_magyarok/
- Karády, V. (2002). *Túlélők és újrakezdők* [Survivors and Restarters]. Budapest: Múlt és Jövő Kiadó.
- MTI. (2014, December 2). Az együttműködés segítésére [For the help of cooperation]. *Ma.hu*. Retrieved from: http://www.ma.hu/tudomany/233012/Magyarizraeli_tudos_tarsasag_alakult_Izraelben
- Olosz, L. (2015). A Magyar ajkú zsidóság helye az izraeli társadalomban [The situation of the Hungarian speaking Jewry in Israeli society]. In C. Fedinek (Ed.), *Határhelyzetek VIII. Terek, intézmények, átmenetek* [Borderlines VIII. Spaces, Institutions, Transitions] (pp.138–159). Budapest: Balassi Intézet Márton Áron Szakkolégium.

- Politzer, K. M. (2016, October 15). Az én Izraelem így csinálná – válasz Dr. Nagy Andornak migránsügyben [My Israel would do it this way – answer to Dr. Andor Nagy regarding the migration issue]. *Izraelinfo*. Retrieved from: <http://izraelinfo.com/2016/10/15/az-en-izraelem-igy-csinalna-valasz-dr-nagy-andornak-migransugyben/>
- Shiri, Zs. (2013, May 3). Izraeli magyarok: pezsgés minden vonalon [Israeli Hungarians: sparkling in every field]. *Szombat*. Retrieved from: <http://www.szombat.org/politika/izraeli-magyarok-pezsge-s-minden-vonalon>
- Shiri, Zs. (2013, July 17). Pezsgés az izraeli magyar szcénán [Sparkling in the Israeli Hungarian scene]. *Szombat*. Retrieved from: <http://www.szombat.org/politika/pezsge-s-az-izraeli-magyar-szcenan>
- Shiri, Zs. (2016, March 28). Elég volt [Enough]. *Ujkelet.live*. Retrieved from: <https://ujkelet.live/2016/03/28/eleg-volt/>
- Shiri, Zs. (2016, May 5). Magyar napokat rendeznek Tel Avivban [Hungarian Days are being organised in Tel Aviv]. *Szombat*. Retrieved from: <http://www.szombat.org/hirek-lapszemle/magyar-napokat-rendeznek-tel-avivban>
- Silló, S. (2017, January 3). A zsidók titka és a krumpliföld [The secret of the Jews and the potato field]. *Izraelinfo*. Retrieved from: <https://izraelinfo.com/2017/01/03/a-zsidok-titka-es-a-krumplifold/>
- Simonovits, B. et al. (2016). *The Social Aspects of the 2015 Migration Crisis in Hungary*. Budapest: TÁRKI.
- Surányi, R. (forthcoming). The generation of “igen-migen”: Integration of Hungarian émigrés (1939–1957) in Israel and their children.

Appendices

Appendix 1: The socio-demographics of the expert interviewees

ID	Type of expert	Gender	Age	Residence	Length of stay in Israel
1	Official organization	Female	40s	Hungary	3–5 years
2	Official organization	Male	40s	Israel	Israeli-born
3	Official organization	Female	30s	Israel	5–10 years
4	Official organization	Female	40s	Israel	5–10 years
5	Official organization	Female	30s	Israel	1–2 years
6	Official organization	Female	40s	Hungary	3–5 years
7	Official organization	Male	50s	Israel	3–5 years
8	Official organization	Male	50s	Hungary	3–5 years
9	Official organization	Female	30s	Hungary	1–2 years
10	Official organization	Male	60s	Israel	Israeli-born
11	Official organization	Female	60s	Israel	10+ years
12	Official organization	Male	90s	Israel	Israeli-born
13	Initiative	Female	70s	Israel	10+ years
14	Initiative	Female	20s	Israel	5–10 years
15	Initiative	Male	60s	Israel	10+ years
16	Initiative, online media*	Female	40s	Israel	5–10 years

ID	Type of expert	Gender	Age	Residence	Length of stay in Israel
17	Initiative	Male	60s	Israel	5–10 years
18	Initiative	Male	40s	Israel	5–10 years
19	Initiative	Female	30s	Israel	10+ years
20	Initiative	Male	40s	Israel	10+ years
21	Online/offline media	Female	40s	Israel	10+ years
22	Online/offline media	Female	30s	Israel	5–10 years
23	Online/offline media	Male	40s	Israel	10+ years
24	Online/offline media	Female	30s	Israel	5–10 years
25	Online/offline media	Female	50s	Israel	10+ years
26	Online/offline media, initiator	Female	40s	Israel	10+ years
27	Online/offline media	Male	70s	Israel	10+ years
28	Online/offline media	Male	60s	Israel	10+ years
29	Online/offline media	Female	30s	Israel	5–10 years
30	Online/offline media	Female	70s	Israel	10+ years
31	Online/offline media, initiator	Male	60s	Israel	1–2 years
32	Online/offline media	Male	60s	Israel	3–5 years
33	Online/offline media	Female	30s	Israel	years

*In case of multiple roles, the more important is the first

Appendix 2: The estimated numbers of Jewish immigrants from Hungary to Israel (1919–1961)

	State of Israel, Facts and Figures	Stark's estimations (based on Israeli data)	Statistics of Israel 4.4	Karády – Kende – Kovács – Sanders – Várdy (1984)
1919–1939	4629	5982	10342	6576
1939–1945				
1946–1948. 05. 15.	3691	5700		5700
1948. 05. 15–1948. 12. 31	10307		14324	
1949		6844		6844
1950–1951	4063	4855		4017
1952–1955			9819	838
1956–1957	9020	8229		8229
1958–1960				751
1961				245
Total	31,710	31,610	34,485	33,200

Sources: The first two columns are taken from Karády (2002, p.132); the third column is from the CBS website and the last column is Karády – Kende – Kovács – Sanders – Várdy (1984).

Appendix 3: Summary of Hungarian organizations, initiatives and online/offline media in Israel

Official organizations/institutions	Initiatives, informal events	Online/Offline media
Hungarian Embassy in Israel	Moadon Hungary	Új Kelet
Jewish Agency	Leisure Centre	ujkelet.live
HOH	The Bohemians	izraelinfo
Museum of the Hungarian-speaking Jewry	The Drory Library	
Choma Olim	Young Wives of Modi'in	
	B'nai B'rith	

ÉRTÉKSZINTEK A MODERNIZÁLÓDÓ EGYIPTOMBAN

WOLLNER MÁRTA

Összefoglalás

Jelen dolgozat az arab társadalom kettős, virtuális (modern nemzetállami) és reális (tradíciók által vezetett) terében megjelenő párhuzamos értékstruktúráinak néhány elemét kívánja bemutatni. Érvényesnek érezzük Tüske László szakmai állásfoglalását, mely szerint: „Az írás a politikai teológia állásfoglalása, az irodalmi ábrázolás tanulságai és a mindennapi rítus gyakorlatának egymásra tükrözésével járja körül az értékrendszer módosulásának problémáját.”¹ Három egymáshoz kapcsolható értékszint elemzésével kísérletet teszek arra, hogy megtalálja az értékek felkutatásához szükséges lehetséges kiindulópontokat, melyek a későbbi szociológiai értékelemzés bázisául szolgálhatnak.

1. szint: *Elvi értékek deklarációja:* a hivatalos állami iszlám intézményrendszer, a politikai teológia, az Azhar „iszlám értékekre vonatkozó” deklarációja.

2. szint: *Az értékek konfliktusa:* a *Jakubián Ház* című regény, az értékválság, a modernizációs krízis különféle elemeinek, a társadalomban gyűlő feszültségek társadalmi vetületeinek összefoglaló tablója. Pillanatfelvétel az anómia jelenségeiről az átmeneti társadalomban. Az élethelyzetek és a karakterek konfliktusai a „reális” és „virtuális” tér összesütközéseinek szimbólumai.

3. szint: *A muszlim értékgenesis mélyrétegei:* a „rituális tisztaság” (*vudú, safa, tahára*), mely a konkrét tisztálkodást és a spirituális tisztaságrelációt is hordozza. Egy lehetséges horizontot nyithat meg, az iszlám társadalom mélyén húzódó értékek és a reális tér komplex rétegeinek feltárására. Az értékharok objektív, leginkább kiéleződő területe: a női körülmetélés (*khifád*) és a becsületcselekmények. Itt ütközik legélesebben a modernizáció – állami büntetőszankciók –, valamint a tradíciók egyre visszaszoruló, de még mindig élő társadalmi gyakorlata, azaz a „virtuális” és „reális” tér. Ezért ezeket példaként említem.

Az arab szavak átírásához a magyar helyesírás szabályait használó átírási rendszert alkalmazom.

Kulcsszavak: iszlám, értékek, kettős társadalmi tér, értékkonfliktusok, tradicionális társadalom, modernitás, rituális tisztaság

Bevezetés

Az egyiptomi társadalmat kettős társadalmi/politikai tér jellemzi. Ebben határozódnak meg az értékek. A *virtuális tér* a modern nemzetállami struktúrát jelenti: szekuláris kormányzatot, modern állami és társadalmi intézményrendszereket. Virtuális, mert jelen van és működik, ám hatóköre addig terjed, amíg a reális tér mechanizmusai ezt lehetővé teszik.

A *reális tér* a társadalom hagyományos működési elvein alapuló elemeit jelöli, a valódi döntéshozatal terét. Személyközpontúság, csoportszolidaritás, hagyománytisztelet és hierarchia jellemzi. Ez a muszlim társadalom összetett, komplex rendszere, melyet az „iszlám” mint rendezőelv dominál. A modernizációs folyamatok hatására a virtuális tér folyamatos kihívások elé állítja a reális teret, adaptációra és válaszokra kényszeríti, melyben kiéleződnek az értékkonfliktusok.

Az Azhar helye, szerepe a társadalomban

Az Azhar mecset és egyetemi központ, a szunnita iszlám ortodoxia kiemelt tekintéllyel bíró vallásjogi intézménye, igényt tart a szunnita iszlámon belül a „*mértékadó körök*”, azaz a tekintéllyel bíró vallási értelmiség, a *vallástudósok (ulemá)* és *vallásjogtudósok (fukahá)* kiemelt szerepkörére.

Ma kettős szerepet tölt be: egyrészt egyetemi oktatási intézmény, másrészt megtartotta régi hagyományos feladatkörét a muszlim vallásjog (*saría*) jogiskolái (*madzáhib*) közötti és azokon belüli jogértelmezések és állásfoglalások őreként. Az Azhar a mértékadó körök véleményének interpellálásaként, vallásjogi ajánlásokat (*fatva*)² ad ki. A kormányzathoz való viszonya kettős:

Az Azhar miközben elkötelezett a rezsim mellett, de vallástudósai révén fent tudta tartani az önállóság, és az önálló véleményalkotás jogát. (...) a hetvenes évek óta kétfrontos harcra kényszerül. Egyfelől elméleti vitát kellett folytatnia a szélsőséges iszlamista szervezetekkel, másfelől pedig a szekuláris kritikai értelmiséggel szemben kellett védelmeznie az iszlám alapvető értékeit.³

A 20. század második felében a kormányzatnak való alárendelődés jellemezte, aminek eszköze a vallási alapítványok (*aukáf*) állami ellenőrzése.⁴

Az Azhar kormányzatot kiszolgáló szerepével szemben fogalmazták meg – a 20. század második felében, a különféle iszlamista mozgalmak – Egyiptomban különösen a Muszlim Testvérek, az Azhar álláspontjával ellenkező, nagy társadalmi legitimációra szert tevő, *saját iszlamista ideológiáikat*. A kihívással szemben az Azhar kettős választ adott: 1) egyrészt hangsúlyozta hagyományos *ulemá és fukahá* vallásjogi kompetenciáját szemben a modern iszlamista ideológusok más – nem vallásjogi – értelmiségi hátterével; 2) másrészt saját álláspontjának szélesebb társadalmi legitimációja érdekében hangsúlyozni kezdte a kormányzattól való függetlenedési szándékát, melyben önmagát középre (*vaszat*) helyezi, és ezzel a hatalmi hegemonia és társadalmi legitimitás közötti egyensúly őreként határozza meg. E szerepében új dimenziót nyit:

immár a „virtuális” és „reális” tér közötti közvetítő szereplőként, törekvése a politikai tér hagyományos „reális térének” megnyitása a „virtuális tér” irányába.⁵

A vallásértelmezések közötti individuális választás az iszlamista szélsőségek esetében is a modernitás jele. Az iszlamizmus vallási frazeológián – a sajátját kizárólagosnak tartó vallásértelmezésen – épülő modern politikai ideológia, mely tagadja a hagyományos muszlim vallási értelmiség (*ulemá és fukahá*) jogértelmezési primátusát, és helyébe saját (különbféle fokozatokban szélsőséges) vallási és vallásjogi interpretációját állítja. Az iszlámban nincs intézményesített vallási hierarchia, a különféle versengő interpretációk egymásmellettsége történeti elem. Ezt sikerrel használja fel a fundamentalizmus az Azhar intézményesülési törekvéseivel szemben.

Az Azhar értékdeklarációja⁶

Az Azhar az arab tavasz után is jelentős szereplő az új közmegegyezés rendszerében. Az alábbi kategóriák a mérsékelt, modern iszlám interpretációját és a „*muszlim demokrácia*” értékeit tükrözik, melyeket az Azhar a 2011 júniusában kiadott *Azhar dokumentumban*⁷ fektetett le.

Az Azhar értékdeklarációja értékutatási szempontból releváns kiindulópontot ad arra, hogy az Azhar, a vallástudó értelmiség – hivatalos politikai teológia – mit tekint és milyen sorrendben az *iszlám és egyetemes humanista értékeknek*. Ezen deklaráció nem a szociológiai értelemben vett érték kategóriákat hordozza, de alkalmas elvi állásfoglalásnak, *első értékszintnek*.

A deklaráció egy értéklista, az Azhar „extrémizmus”⁸ elleni kampányának része.⁹ Az arab változatban „*az Azhar állásfoglalása*” szerepel.¹⁰ Az Azhar nyíltan vállalja fontos társadalmi témák tárgyalását, és az iszlám szélsőséges (*mutatarrif*) vallásértelmezéssel szemben *önmagát a mérsékelt (mu’atadil) vagy a fent említett közép- (vaszat)* értelmezés mellett kötelezi el. Konfrontálódik a szélsőségekkel, és az iszlám értékeit védi a szekuláris értelmiséggel szemben, a *tradíció és modernitás harmonizációját* tűzi ki célul, az elvek szintjén.¹¹

Ezeket az értékeket összevetve az Azhar dokumentum¹² muszlim demokráciát hirdető elemeivel, számos párhuzamot találunk. Jellemzi az univerzalitásra való törekvés, az iszlámban benne foglalt immanens értékeket *egyetemes humanista értékek*ként fogalmazzák meg. Az egyetemes – emberi jogokkal és nemzetközi normákkal összecsengő – értékek *iszlámmal való harmonizálásával* teremthető meg egy új társadalmi konszenzus. Hasonló folyamat látható, mint a 20. század egyéb kívülről érkező eszméáramlataival. Meggyökeresedni csak az és addig tud, ami levezethető „*az iszlámból*”,¹³ jelen esetben a hivatalos politikai teológia vallásértelmezéséből. A deklarált értékeket a klasszikus koráni idézettel és magyarázatokkal (*tafszírokkal*) támasztják alá, ezzel bizonyítva, az adott „*érték*” muszlim beágyazottságát.¹⁴

1. táblázat. Az Al-Azhar által deklarált emberi értékek¹⁵

Nr.	Érték	Value	Arabic transcript	ی ب ع
1.	Adakozás	Charity	Al-ataa	ءاطع ال
2.	Erény	Virtue	Al-afa	ةفع ال
3.	Jó Beszéd	Good Speech	Al-kilma al-Tajjiba	ةبی ط ل ةم ل ک ل ا
4.	Tolerancia	Tolerance	Al-taszámih	ح م س ت ل ا
5.	A szomszédok szeretete	Love for the Neighbourhood	Hobb al-dzsavár	را و ج ل ا ب ح
6.	Tudomány (szeretete)	Knowledge	Al-ilm	م ل ع ل ا
7.	Szülők iránti tisztelet	Kindness to parents	Birr al-váldín	ن ی د ل ا و ل ر ب
8.	Tudásvágy	Knowledge	Al-'ulm	م ل ع ل ا
9.	Idősek Tisztelete	Respect to elders	Ihtirám al-kerím	م ی ر ک ل ا م ا ر ت ح ا
10.	Békés Együttélés	Coexistence	Al-ta'aís	ش ی ع ت ل ا
11.	Állatok iránti irgalom	Showing Mercy to Animals	El-rahma bi-l-hajaván	ةم ح ل ا
12.	Családi kötelék	Upholding ties of Kinship	Szilat al-rahimi	ن ا و ی ح ل ا ب
13.	Párbeszéd értéke	Value of Dialogue	Kimat al-hivár	م ح ل ا ة ل ص
14.	Haza védelme	Patriotism	Hobb al-vatan	را و ح ل ا ة م ی ق
15.	Haza Felvirágoztatása	Patriotism	Hobb al-vatan	ن ط و ل ا ب ح
16.	Boldogság értéke	Value of Happiness	Kíma al -sza'áda	ن ط و ل ا ب ح
17.	Emberi méltóság	Dignity of Man	Karámat al-inszání	ة د ا ع س ل ا ة م ی ق
18.	Hazugság (kerülése)	Truth ¹⁶	Al-kizb	ی ن ا س ن ا ل ا ة م ا ر ک
19.	Szeretet	Love	Al-hobb	ب ذ ک ل ا ¹⁷
20.	Együttműködés	Cooperation	Al-ta'avun	ب ح ل ا
21.	Nők tisztelete	Respect of Woman	Ihtirám el-maráa	ن و ا ع ت ل ا
				ة ا ر م ل ا م ا ر ت ح ا

A fenti felsorolás értékkategóriái a kívánt társadalmi cselekvést fejezik ki, már modern cél- vagy eszközérték-kategóriaként is értelmezhetők.¹⁸

Fontos a kifejezések szemantikai háttere, melyek tartalmilag akár egymásnak ellentmondó levezetéseket is eredményezhetnek.¹⁹ A forrás²⁰ minden kategória mellé magyarázatot rendel. Külön elemzést igényelnek az arab kategóriák jelentéskörei, beágyazottságuk az iszlám kulturális térbe és az *azharita* értelmezési keretbe.

Az értékeket a liberális, a mérsékelt és a szalafi fundamentalista iszlám különféleképpen értelmezi, ezért szociológiai értelemben nem definiálhatók *értékeknek*, de tekinthetők a modern értékekre mutató kiindulópontnak. Az iszlám különféle értelmezései közötti individuális *választhatóság* már modern értékluralizmusra utal. Alátámasztva ezzel az iszlámizmus modern politikaiideológia-jellegét, mely a vallási frazeológiát és saját kizárólagos vallásértelmezéseit eszméinek alátámasztására használja fel.²¹ Az Azhar ezzel az ideológiával veszi fel a harcot.

A cél- és eszközértékek struktúrái a tradicionális társadalom kollektív értékrendszerének a modernitás kihívásaira adott igazodási kényszerének hatását tükrözik, melyek kikezdik, majd lebontják a neopatrimoniális struktúrát. A jelenség a polgárosodás megindulására utal.

Az Azhar értékei mögött, különösen az *erény* (*al-afaa*) kategóriában ott a rituális tisztaság szakrális és ősi rendszere.

Értékválság és társadalmi anómia a *Jakubián Ház* című regényben

A *Jakubián Ház* Ala el-Aszuáni²² az identitásválság problémáira reflektáló regénye, az átmeneti társadalom értékkonfliktusainak tablója.

Az európai stílusban épült Jakubián ház a kialakuló, fejlődésben megrekedt osztálytársadalom, deformált társadalmi rétegződés fordított szimbóluma. Az épület tetején az alsó osztály, az urbanizációs folyamatok által vidékről a nagyvárosba áramló megélhetési munkavállalók laknak, az alsó szintjein az elit.

A kialakuló, de a reális tér zárványai közt bukácsoló középosztály konfliktusai adják a regény dinamikáját. A történet pillanatfelvétel az Arab Tavasz kitörése előtti egyiptomi társadalom mélyén húzódó feszültségekről,²³ akut problémáiról. Kirajzolódnak a kettős tér egymásra csúszó értékdinamikái, a tradicionális társadalmat kikezdő modernizációs folyamatok kihívásai, a modern és a tradicionális értékek konfliktusai, melyek a karakterek történeteiben jelennek meg.

- Zeki el-Desúki, Basa, a dekadens arisztokrata

„Nézzék inkább az országot, amilyen lett, az épületeket, melyek szebbek voltak, mint az épületek Európában. Ott találod a semmirekellőket a tetőn, kik átkozva söpörnek ki minket a talapzatból.”²⁴

Kulcsszavai a nyugati modernizációba és fejlődésbe vetett hit, csalódottság és a nőikkel való viszonyai. Az idősödő *play-boy* karakterének ellentmondása, aki a nyugatias modernizáció innovátora lehetett volna, ám a tradicionális rendből eredő előjogainak köszönhetette privilégiumait. A nyugatias modernizáció kudarcát nehezen dolgozza fel. Pontosan látja a társadalomban húzódó problémákat, de nincs rá válasza. Karaktere magában hordozhatná az új technokrata elit társadalom formáló lehetőségét, de nem vállalja fel ezt a szerepet. Modernsége nem mutat túl az élvhajhászon.

Értékválságra adott válasza: *dekadencia* és *hedonizmus*.

Társadalmi konfliktusok: nyugatosodásban és a hagyományokban való kétoldalú csalódottság.

Értékek: nyugatos modernitásban való hit és csalódás, hedonizmus.

Értékek ütközése: leszármazás (*nasab*) szerinti privilegizált státusz vs. autonómia, önmegvalósítás, lázadás.

- Taha el-Sázli, a „Terrorista”

„Mi nem akarjuk a hazánkat (ummat) demokratikusnak, nyugatias racionalistának, vagy szocialistának, mi a közösségünket iszlám ummának akarjuk.”²⁵

Kulcsszavai a dolgozó lányhoz való viszony, rendőrakadémián való kudarc, társadalmi igazságosság keresése, radikalizálódás, alattvaló helyett állampolgár-attitűd.

A reális tér szerkezete a mobilizáció hiányát az „alattvalók alkalmatlanságával” igazolja. Egy gyermekkorban megalázott, méltánytalanságokat elszenvedett fiú bosszúból biztosan visszaél a kezébe engedett autoritással. „Ezért portások és mosóemberek fiai nem lehetnek rendőrök.”²⁶ Taha, a tiszta lelkű fiatalember szükségszerűen bukott hős.

Vigaszt az iszlamista ideológiában talál, mely igaznak tűnő, ám inadekvát válaszai a terroristakiképző-táborba, majd a halálba viszik őt.

Értékválságra adott válasza: *iszlamizmus, radikalizáció.*

Társadalmi konfliktusok: az emberi méltóság (*karáma*), egyenlő bánásmód (*adála*), mobilizáció hiánya, radikalizáció, társadalmi egyenlőtlenségek, melyekben megtaláljuk az Arab Tavasz jelszavait.

Megjelenik az iszlám fundamentalizmus válaszkísérleteinek csapdája, melyek bár illenek a társadalom mélyén húzódó értékeibe, valódi válaszokat nem adnak.

Értékek: iszlám, hagyománytisztelet és modern individuális attitűd.

Értékek ütközése: alattvaló vs. állampolgár, modernizáció vs. iszlamizmus (mely maga is a modernizáció szülötte).

- Buszajna el Sajjed, a dolgozó nő

„Egyiptom kegyetlen népével, és nem a gyűlölet miatt akar mindenki elmenni innen. Nem gyűlölik, csak nem bírják elviselni kegyetlenségét.”²⁷

Kulcsszavai: női munkavállalás nehézségei, szexuális zaklatások, áldozathibáztatás.

A lány karakterének fontos elemei a Táhával való kudarcos és a Basával való boldog szerelmi viszonya. Apja halála miatt, kényszerből vállal munkát. A reális tér szabályai szerint ez már veszélyeztetheti „jó hírét”, kitéve őt a zaklatásnak. A virtuális térben ez függetlenséget, modern emancipált státuszt is jelenthetne. Vívódik, hogy kihasználja-e szépségét „bukott nőként”, vagy küzdjön függetlenségéért.

Értékválságra adott válasza: *elvágyódás.*

Társadalmi konfliktusok: női munkavállalás, kiszolgáltatottság, a modern és tradicionális értékek nők helyzete körüli kiéleződése.

Értékek: modern női emancipáció, önmegvalósítás, függetlenség, de nem tud kiszakadni a reális tér normarendszeréből.

Értékütközés: jó házasság révén való mobilizáció vs. emancipált, független dolgozó nő.

- Hatem Rashed, a homoszexuális francia lapszerkesztő, és barátja, Abdou, a sorkatona

„Tudod te mi az igazán tiltott dolog, amihez semmi kétség sem fér: a házasságtörés. Amikor valaki, másnak a feleségével hál, és összezavarja a leszármazást. Azonban, ha egy férfi szeret egy másik férfit, azzal mi probléma van? Mi nem esünk teherbe.”²⁸

Kulcsszavai: homoszexualitás, homofóbia, szexuális frusztráció, szexualitáshoz kapcsolódó tabuk: gyermekabúzus, családon belüli erőszak, unokatestvér-házasság, homoszexualitás, hajlam vagy szükségletkielégítés.

Értékválságra adott válasza: *átkeretezés* – isten büntetése helyett, *racionalizáció*.

Történetükben megjelenő további szálak az *unokatestvér-házasság*, ami még ma is nagyon gyakori forma (biztosítja a család nőtagjainak és a családi becsület védelmét, az összetartást²⁹), megjelenik a *családon belüli erőszak*³⁰, az *elfojtott szexuális frusztráció*,³¹ melynek oka a biológiai és társadalmi érettség közötti távolság, a házasság megterhelő anyagi vonzata; megjelenik a *gyermekabúzus*,³² az áldozathibáztatás.

A történet tragikus véget ér: a katonát utoléri „*Isten büntetése*”, meghal a kisfia, az újságíró a következő szeretője megöli, és kirabolja. Ebben a történetben a tradicionális értékrendszer vonatkozásában helyre állt a társadalmi rend. Modern értékek szerint az újságíró maga is áldozat, hiszen homoszexualitása egy gyerekkori abúzus következménye. Ez a maximum, ami a szexuális kisebbségek helyzetével kapcsolatban itt felvethető, a társadalom homofób reflexei kirajzolódnak.

Társadalmi konfliktusok: szexuális frusztrációk, homoszexualitás, házassági és családon belüli viszonyok.

Értékek: modern urbánus értékrend vs. rurális konzervatív világ ütközése, lelki konfliktusok.

Értékütközés: „Isten büntetése” vs. szexuális kisebbség emancipációja.

- Hagg Muhammad Azzam, autó- (és drog)kereskedő

„A majomnak való tánc saját szabályait követi, nincs abban semmi különös, ha a majom a másik majomnak így táncol.”³³

Kulcsszavai: poligámia, korrupció, a rendszerben sikeres mobilizációs út, pragmatikus vallásosság.

Értékválságra adott válasza: Taha, a terrorista fiú *antitézise*, ő *boldogul*.

Második feleségnek elvesz egy szép, fiatal, vallásos özvegyet, akit bezár, és eltilt kisfiától. Azzam a szokásjogot csak elvileg tarja be, a gyakorlatban nem. Szelektíven alkalmazza az iszlám jogot,³⁴ ami kiváltja a nő férfi rokonságának nemtetszését.³⁵ Érdekei szerint ugrál a reális és virtuális tér normái között.

Karakterén keresztül megismerjük az állami korrupció valóságát, működését, látjuk a politikai elit cinizmusát és a korrupciós háló kiterjedt zsarolási potenciálját. A cipőfényezőből autó- és drogkereskedelem által lett milliomos nem írhatja felül hátrányait, de pénzzel és kapcsolatokkal (amíg megfizeti az árát) legitimálhatja magát, beléphet az elitbe. Számára van társadalmi mobilizáció.

Értékek: a reális és a virtuális tér között lavírozó karakter. Szelektíven válogatja a számára hasznos elemeket, kihasználva és kiválóan érte az anómiákat. Az Arab Tavaszt megelőző „rendszer” szimbóluma.

Társadalmi konfliktusok: állami korrupció, társadalmi gyakorlatban jelenlévő vallásosság, poligámia, „sikeres” társadalmi mobilizáció.

Értékkonfliktus: nincs.

A karakterek társadalmi problémákra reflektálnak: értékválságot, identitásválságot mutatnak.

Minden karakter ad valamilyen választ, mint az elvándorlás, hedonizmus, átkeretezés, haszonlesés. Ezek mind individuális jellegűek, nem hordoznak kollektív válaszkísérletet. Egyedül az iszlamista perspektíva fogalmaz meg egyáltalán valamilyen kollektív, de retrográd perspektívát. Eddig még nem tudott valódi, életképes alternatívát kínálni a modernizációs krízis kihívásaira. Ez magyarázza az autoriter katonai diktatúrák mint egyetlen működő formák ciklikus újrendeződését, a modern és a tradicionális értékek mind a társadalmon, mind a karakterek személyiségén belüli ütközését. Párhuzamos struktúrák egymásra csúsznak, és felborítják a társadalmi mintázatokat. A modernizáció elemei torzulnak, a nyugatos életmintákból a társadalom mély rétegei felé a negatív, az elrettentő elemek jelennek meg. Ezek a modernizáció életsíkjaikról eleve kiszorult tömegeket a retradicionálizáció reflexei felé fordítják, az egyetlen a térségben alulról építkező ideológia, a társadalmi beágyazottsággal rendelkező és egyáltalán valamilyen válaszkísérlettel próbálkozó iszlamizmus felé.

Az arab társadalom, melyet Simon Róbert *hiány- vagy mozaiktársadalom*ként jellemez, fontos kötőeleme a törzsi hagyományokra épülő „irracionalis csoportszolidaritás” (*aszabijja*).³⁶ Az iszlám társadalma magába olvasztotta és szinkretizálta a korábbi törzsi szokásjogot (*’urf*), mely később már az iszlám hagyományaiként terjedt tovább. Ezekben a hagyományokban a preislám archaikus törzsiség mély lenyomatokat hordó elemeire bukkanunk, melyekkel szemben az iszlám ugyan innovátorként kívánt fellépni, a törzsiség kemény szerkezete ezt meggátolta, és szintetizálásukat az iszlám fennmaradásának zálogává tette. Simon Róbert elemzésében rámutat a fejlődésparadoxonra, mely már az iszlám korai századaiban megjelent, és végig is húzódik az iszlám évszázadain. A birodalmi struktúra és a muszlim államiság egyrészt alapjainak tekinti, másrészt azonban dinamikájában mégis folyamatosan kikezdi az *aszabijja* archaikus rendszerét. Ezért hosszú távon ugyan felszámolja, de a társadalmi szokásrendszerekben mégis konzerválja azok archaikus elemeit. A csoportszolidaritás a premodern társadalomban a túlélés biztosítója, de az értékkváltást megnehezíti.³⁷ Ez a feszültség jellemzi a modernizációs krízist és a „kettős tér” szerkezetét. A mozaiktársadalom kötőanyaga maga az iszlám. Egyfelől a társadalom nehezen – vagy egyáltalán nem – választható le a vallásról, másrészt viszont az állam (a hegemonia birtokosa) nem ágyazódik szervesen a társadalomba, abban csupán a mozaik egyik eleme, ezért viszonylag könnyen szekularizálható.

Az értékkonfliktusok egyrészt rámutatnak a társadalmi anómiákra, a vallástörvény (*sari’a*), a hagyományok (*adát va takálid*), a szokásjog (*’urf*) és a modern individuális, autonómiára, emancipációra törekvő értékek között feszülő ellentétre, másrészt bemutatják a modernizációs hatások erejét és a társadalom minden ellenállás ellenére való gyökeres változásának menetét. Az urbanizáció, modernizáció és globalizáció kikezdi a hagyományos társadalom szövetét, a társadalom saját identitásba való kapaszkodása a válságból való kiútkeresés egyik alternatívája.

Rituális tisztaság elemei – a muszlim értékrendszer mélyrétegei

A mélyen húzódó, a kulturális örökség alapjait szabályzó értékek megközelítéséhez a *rituális tisztaság* fogalma adhat támpontot.

A „*rituális tisztaság*” az iszlámban szakrális szimbólumrendszer, a kultúra képződésének egyik meghatározó eleme, az örökké ismétlődő mitikus idő része, ciklikusan újratерemtődik, megerősítve a rítust végző személy és a „*szent*”, a transzcendens világ kapcsolatát. Az iszlámban a „*szent*” elé járulás csak ebben a tiszta állapotban lehetséges. Geertz szerint

A vallásos hitben és gyakorlatban egy csoport ethosza úgy válik intellektuálisan elfogadhatóvá, hogy egy olyan életmódot képvisel, amely megfelelően alkalmazkodik a világkép által leírt dolgok tényleges helyzetéhez, egy világkép pedig úgy válik érzelmileg meggyőzővé, ha a dolgok valóságos helyzetének olyan képeként mutatják be, amely különösen jól rendezett módon illeszkedik az adott életmódhoz. (...) Ezáltal a morális és esztétikai preferenciák objektívvé, a „józan ész” megkérdőjelezhetetlen elemeivé válnak.³⁸

Ezeket az érzelmeket a szakrális világkép empirikus bizonyítékként sorolja fel. A vallásos szimbólumok egyeztetik össze az adott életstílust és a metafizikát, ahol egyik a másiktól nyeri autoritását.³⁹

A kultúra szimbólumokban megtestesülő jelentések történetileg közvetített mintái, szimbolikus formákban kifejezett öröklött koncepciók rendszere, amelyek segítségével az emberek kommunikálnak egymással, állandósítják, és fejlesztik az élettel kapcsolatos tudásukat és attitűdjeiket. (...) A szakrális szimbólumok szintetizálják egy nép ethoszát – életük minőségét, jellegét és színezetét, morális és esztétikai stílusát és módját.⁴⁰

A *rituális tisztaság* elemei a geertzi vallásos szimbólumoknak feleltethetők meg, melyek magukban hordozzák a kultúra genezisének alkotórészeit.

Számos viselkedési elem preislám eredetre vezethető vissza, az iszlám szinkretizált korábbi elemeket. Egy ősi szakrális elem-készlet, a társadalom szövetén végighúzódo kulturális mintázat, mely az iszlám által nyer kontinuitást. Némely eleme kimutatható azon tagoknál is, akik a modernitás és szekularizáció talaján állónak vallják magukat, és még az iszlám kulturális terében nevelkedett más vallási kisebbségek esetében is megjelenhet.

A *tisztaság* (*tahára*) fogalma szakrális tartalommal bír, és kardinális értékkepző szerepe van. Ősi, alapvető jelentőségű vallási tartalmú fogalom. Őrzi primordiális minőségét, és biztosítja, hogy az iszlám által létrehozott társadalmi szövet megfelelően a vallás által meghatározott szakrális tartalomnak. Megjelennek a beavatási rítusok, amik meghatározzák a nemi identitást és a felnőtt státuszt, és az ősök tisztelete, mely megalapozza az idősek tekintélyét.

A *tahára* elemeit az egyének az inkulturalizáció során sajátítják el, pozitív konnotációt tulajdonítanak nekik, hiányuk – a *tisztátalanság* – ellenérzést vált ki, általános fontosságuk terén társadalmi konszenzus van.

A konkrét esetek és gyakorlatok viszonylatában az iszlám hagyományainak megfelelően viszont már jelentős eltérések figyelhetők meg. Ezen variációk hol több, hol kevesebb ütközéssel, de egymás mellett párhuzamosan élnek. E pluralizmus jelenik meg *madhabok* eltérő jogértelmezési gyakorlatában, a jogalkalmazás differenciáiban, a saját közösségek által vallási autoritással felruházott vallási vezetők gyakorlatában.

Konkrét példaként említhetők az ima előtti rituális mosdás (*ghuszl* és *vudú*) végrehajtásának részletei, a jogalkalmazásban a *hudúd* büntetések bizonyítási eljárásainak elemei, a becsületcselekmények különféle fokozatai vagy a női körülmetélés háromféle típusa.

A rituális tisztaság két kategóriában figyelhető meg:

- 1) Személyi higiéniához kapcsolódó szokások: ima előtti mosdás (*ghuszl* és *vudú*), balkéz tilalma, férfi körülmetélés, menstruációfóbia, kutyafóbia, disznóhús tilalma, ramadán havi böjt (új ruha, tiszta lakás).
- 2) Társadalmi tisztaság fogalmához kapcsolódó szokások: csoportszolidaritás (csoporttagok egymásért való felelősségvállalása), becsület védelméhez és a szégyen elkerüléséhez kapcsolódó szokások: becsületcselekmények, vérbosszú, nők társadalmi szerepeihez kapcsolódó szokások (védelemellátás hangsúlyozásától, a becsületvédelemért hozott preventív elemekig: elzárás, viseletek, női körülmetélés).

A spirituális tisztaság köré rendeződő szokások testi és lelki, fizikai és spirituális elemei megjelennek mindkét fenti kategóriában, mindkét kategóriának fontos részei. A szúfizmus rítusaiban a megtisztulás kiemelt spirituális hangsúlyt kap.

A fenti kategóriák elemeiben találjuk a muszlim vallástörvény (*sari'a*) geneziséét. Ezek alkotják a tradicionális értékrendszer kollektív tudatként működő részeit, melyet a modern értékelemzések (pl. Schwartz-értékteszt) a tradíció vagy a konformitás értékeihez rendel.

A modernitás kikezdi a mitikus világkép „irracionális”, az életstílus és metafizika egymásból származtatott autoritását. Pozitivistá hagyományokból építkezve a tapasztalás egyetlen igazolóelemének a racionalitást ismeri el. A világ, weberi terminussal élve, a modernitásban „*varázstalanodik*”. Az értékek legélesebb összeütközésének tereit azon határterületeken találjuk meg, ahol a mitikus transzcendens által vezetett világ morális és esztétikai „*józan ész*” kategóriája, *objektívnek elismert* preferenciái összeütköznek a modernitás saját empirikus racionalitásának erejével felruházott, szintén objektívnek vélt „*józan ész*” kívánalmaival. Ilyen kiélezett területek: a szuverenitás (isteni vagy emberi), és ebből származtathatóan a hatalom körüli kérdések, a társadalmi hierarchiák, a nők helyzete körüli szerteágazó viszonyok (autonómia, emberi jogok vs. családi becsület és társadalmi tisztaság).

Ezekben belül az értékütközés *frontvonala*: a női körülmetélés (*khifád*) és a becsületgyilkosságok. Itt a legmarkánsabb a konfrontáció nem csupán a kulturális imperializmussal vádolt nyugatos modernizáció és a tág értelemben vett „*az iszlám*”, hanem az azharita *vaszat* és a szélsőséges fundamentalista (iszlamista, dzsihadista) új identitásképző álláspontja között is, mely a rituális tisztasághoz kapcsolható saját, kizárólagosnak tekintett vallási interpretációját emeli modernizáció- és nyugatellenes ideológiájának középpontjába.

Személyes tisztasághoz kapcsolódó szokások néhány példája

- 1) *Ima előtti mosdás (vudú)*: az ima előtt végzett rituális mosdás, „a kisebb tisztátlanságtól való megtisztulás szertartása, az imák előtt kötelezően elvárt rítus. Az ima, az adakozás, a böjt, a zarándoklat (az iszlám pillérei) együtt, a megtisztulás (*tahára*), vagy a tény, hogy valaki önmagát a tisztaság állapotában helyezi (*tuhr*), egyike az öt kultikus cselekedetnek (*ibádát*), amelyek az iszlám alapjait (*uszúl*) alkotják.”⁴¹

Számos prófétai hagyomány és a jogtudomány is foglalkozik a tisztaság kérdésével, ahol a legaprólékosabb részletekbe menően tárgyalják a *tahára* körüli fogalmakat, gyakorlatokat és a különféle hagyományok közötti eltéréseket. A Koránban a kéz, a fej és a láb ima előtti megmosása kiemelten szerepel.⁴² „A tisztaság állapotába kerülés nélküli ima, érvénytelen.”⁴³ A tisztaság fizikai és spirituális vetületében konszenzus van, de a koráni részek értelmezésében már számos eltérő interpelláció található. Külön foglalkoznak a *vudú* elvégzésére alkalmas víz minőségével, tisztaságával, a tisztátalan állapot minőségeivel. Egy prófétai *hadíth* szerint a „szertartás csak akkor érvényes, ha megfelelő szándékkal végzik”,⁴⁴ mely magában foglalja a szertartát spirituális vonását. A Korán és a prófétai hadíthok egyértelműen két kategóriát említenek: a *vudú* rendelkezik kötelező és ajánlott elemekkel, melyekről a dokumentumok is diverz képet adnak (pl. *maszh al-rász* – a fej dörzsölése, hogyan határozza meg a fejet, és mit jelent a dörzsölés, vagy a fog megtisztítása, a *szivák* használata körüli vélemények).

Az imát érvénytelenítő kategóriákban a jogiskolák között eltérések vannak, testi és lelki tisztátalanságokra is utalnak: (1) testnedvekkel való érintkezés, (2) alvás, (3) okvesztés, (4) másik nemből való személy érintése, (5) genitáliák érintése. A hanafiták csak a (4)-es és (5)-ös indokot tekintik imádságot tisztátalanná tévő oknak, a hanbaliták az összeset. A menstruáció minden iskola szerint érvényteleníti az imát.

- 2) *Ghuszl*: a „nagy tisztátalanságok” megtisztítására szolgáló nagy mosdás, „rituálisan tiszta vízben, a teljes testre kiterjedően, beleértve a haját, amit azután hajtanak végre, hogy az erre vonatkozó szándékot kijelentették.”⁴⁵ Ezt a processzust kell végezni szexuális aktust követően, menstruáció és gyerekszülés után, és további nagy tisztátalanságot okozó minősített esetekben. Ilyen például férfiak estében, ha nem recitálják a Koránt, vagy nem járnak mecsetbe (spirituális tisztátalanság). Menstruáló vagy gyermekágyon lévő nők esetében, akik ugyan recitálják a Koránt, imádkoznak, de imáik nem hallgattatnak meg, tisztátalanságuk okán (testi tisztátalanság). Ezekkel a nőkkel tilos a szexuális aktus, amíg a *ghuszl* rítust el nem végzik. A szunnita jogiskolák közel egybehangzó véleményen vannak. A szabályok külön kitérnek a halottak mosdatására és azon különös esetekre, amikor nincs víz (*tajammum*), a porban (tiszta sivatagi homokban) fürdés eleget tesz a *vudú*, a kis megtisztulás követelményének.⁴⁶
- 3) *Khitán (férfi körülmetélés)*: a genitáliák rituális tisztaság kérdéskörében kiemelt figyelmet kapnak, mely összekapcsolódik a házassági szokásokkal, leszármazással és a becsület körüli kérdésekkel.

A *khitán* a férfi körülmetélés az ábrahámi bibliai hagyományban gyökerezik, a Koránban egy utalás van rá,⁴⁷ ahol Ábrahám vallásának (*millet Ibrahim*) követése van említve. Hadíthok utalnak Ábrahám körülmetélésére. A szokás az iszlám előtti Arábiában is elterjedt volt, mely régi versekben is jelen van.⁴⁸ A személyes tisztasághoz (*tahára*) kapcsolódik. „A körülmetélés együtt van említve a köröm levágásával, a fogtisztító pálca használatával, és a szakáll hosszának nyírásával.”⁴⁹ Mivel nem jár különösebb fiziológiai hátránnyal, a kislányokra nézve nem került az értékütközés keresztüztüzebe, szemben a lányok körülmetélésével, mellyel szemben heves nemzetközi kampányok zajlanak. Klasszikus beavatási rítus, mely által a kislány a közösség felnőtt státuszra méltó tagja lesz.

Társadalmi tisztasághoz kapcsolódó szokások példái

A személyes tisztaság aspektusai a „szenttel”, transzcendenssel való kapcsolatba kerülés kritériumai, melyek meghatározzák a társadalom tagjainak egymással való érintkezését is. A társadalmi tisztaság letéteményesévé a becsület válik.

A tradicionális társadalomban működő erős normakontroll a „szégyen”. A társadalmi viselkedés központi eleme a *szégyen elkerülése*, a közösségben betöltött tiszteletre méltó státusz a „becsület”, a *társadalmi tisztaság* megőrzése.

- *Becsületcselekmények*

A patriarchális rendben a becsület (*saraf*) letéteményesei a családfő uralma alá rendelt személyek és társadalmi cselekedeteik.

A családi becsület beszennyeződése megtisztulást kíván, melynek mérsékelt változata a kiközösítés, szélsőséges formája a becsületgyilkosság.

Ezen a vonalon származtathatók a hagyományos közösségekben a nőkkel kapcsolatos társadalmi szokások: kislányok körülmetélése, az elzárás, a gyermekházasság, a házasságon belüli hierarchiák, mint preventív eszközök, és a becsület védelmében elkövetett megtorlások mint reflektív elemek.

A nőket az iszlám szokásjoga – a premodern Európához hasonlóan – a férfaktól megkülönböztetett státuszban, a férfiak becsületének letéteményeseként kezeli. A *sari'án* alapuló muszlim család jog minden elemét a család védelmének, egységének és fennmaradásának hatékony eszközének tartják, mely összhangban van a vallás által meghatározott *isten rend* társadalmi vetületével. A tradicionális világképben az iszlám a normatív értékrend forrása, a tiszta erkölcsös élet szinonimája.

A *saraf* sérelmeinek elkerülésére számos társadalmi gyakorlat jött létre, melyek az emberek egymás közötti kapcsolatait szabályozzák, a normatív elemektől az egészen cizellált viselkedési szabályokig. Elvi szinten a becsületsérelem megtorlása kötelezettség, de a jogértelmezésben és jogalkalmazási gyakorlatban már itt is a *madhabokra* jellemző

pluralizmust látjuk, a társadalmi gyakorlatban pedig kifinomult „*pufferrendszer*” találunk. A becsület sérelme nem egy adott esemény megtörténte, hanem a társadalmi szégyen beálltakor történik meg. A becsület helyreállításának számos diverz változata képzelhető el, a legszélsőségesebb a gyilkosság. A sokat vitatott becsületcselekmények, köztük a gyilkosságok akkor következnek be, amikor beáll a társadalmi szégyen, és az adott közösség a purifikációs rítus rigid formáját követi. A becsületgyilkosság az érték-összeütközés kiélezett pontja. A modern egyiptomi jog „*bűncselekménynek*”, a tradicionális normarendszer viszont „*társadalmi purifikációs rítusnak*” tekinti. Az állami szabályozás sem egyértelmű, az UNDP dokumentuma⁵⁰ hiátust jelez: konkrétan a házasságtörésen rajtakapott nő férj általi megölésének büntethetősége területén. Azonban a hagyományos muszlim jogértelmezés ez esetben a bizonyítására két jelenlévő tanút rendelne el, bizonyítva ezzel a *hudud* büntetések körüli jogértelmezési pluralizmus változatosságának lehetőségét.

- *Khifád (női körülmetélés)*

Míg a férfiak körülmetélése a testi higiénia része, a lányoké – bár a néphit testi higiéniai szükségletként is számon tartja – elsősorban társadalmi purifikációs elemet hordoz, a családi becsülethez kapcsolódik. A női szexualitás kiiktatását a nőktől megkövetelt házastársi hűség biztosítékának vélik, a leszármazás és a család egyben maradásának fontos elemének tartják. Gyökerei a patriarchális családszerkezet geneziséig, a férfi vérvonal (*naszab*) örökítésének biztosításáig nyúlnak vissza, mely jóval megelőzi az iszlámot. A lányok „társadalmi tisztaságának”, jó házassági esélyeinek, jó családból származásának fontos része.

A lányok körülmetélésére a *ghuszl* mosdással és a rituális tisztasággal (*tahára*) kapcsolatos elemek utalnak, hadít-hokban: „*ami a két körülmetélt rész érintkezéséről említi, amikor ghuszl mosdás szükséges*”.⁵¹ A lányok körülmetélése (*khifád*) a férfi körülmetélés (*khitán*) analógiájára épül, amit a modern szövegmagyarázatok egyre intenzívebben vitatnak,⁵² illetve a *madhabok* álláspontjai sem egyértelműen egységesek. Bár számos sikert felmutató, intenzív nemzetközi kampányok zajlanak ellene, a szokáshoz kapcsolódó összetett elemek sora (házasság, nők, becsület) megnehezíti a társadalmi gyakorlatból való kivezetést, amelyhez már az individualizálódó középosztály érték váltása szükséges. Ez a folyamat a női emancipációval együtt elindult, a tradicionális szokások egyre jobban szorultak vissza a rurális közösségek világába. A szokás elleni leghatásosabbnak tűnő irány az analógia (*kijász*) megkérdőjelezésében ígérkezik, melyre felépül a népszokás.⁵³ Az analógia (*kijász*) újragondolását képviseli az Azhar is. A *Khifád* elítélésére – jelentős NGO sikerként⁵⁴ – *fatvát* adtak ki, melyben a női csonkítást „*sajnálatos öröklött szokásnak* nevezik, melyre nincs indok a Koránban, vagy a prófétai hagyományban”.⁵⁵ Erre alapozva, az egyiptomi büntetőtörvénykönyvbe bekerült a *Khifád* tiltása (2008, 2016), és a korábbi diszfunkcionális szabályozásnál szigorúbb büntetése. A 2010-es UNESCO-jelentés⁵⁶ szerint egyre növekszik a szokást elhagyók aránya, de a szám még így is magas (Egyiptomban 76%).⁵⁷ Az iszlám fundamentalizmus új identitásképző ideológiájának térnyerése azonban új kihívást jelent.

Értékkütközések indikátora: Egyiptomi Büntetőjog

Az ENSZ „Gender Justice and Law”⁵⁸ felmérésében megjelennek az értékkütközések. Itt plasztikusan jelennek meg a modern és a tradicionális értékek párhuzamos struktúrái.

A jelentés megvizsgálja a hatályos állami büntetőjog elemeit, és összeveti az emberi jogok és a nemzetközi normák rendszerével. „*Hézagot*” a klasszikus értékkütközések területén mutat ki: családon belüli erőszak megítélése, házasságon belüli nemi erőszak, házasságtörés, prostitúció kriminalizálása és becsületselekmények büntetései. Hiátus ott van, ahol a modernitás virtuális tere nem fedi le a tradicionális normarendszert. Az állami szabályozás a „virtuális tér zárványából” csak lassan tudja kiterjeszteni hatályát a reális térre.

Összegzés

A modernizáció folyamatai elindítják az értékvtáltást, de ahhoz, hogy fel tudjuk mérni ezen folyamat fázisait, meg kell értenünk a rituális tisztasághoz kapcsolódó komplex normarendszert, fel kell tárnunk az egyiptomi arab társadalmat átható dimenziókat.

Azok a modernizációs értékek, melyek könnyen harmonizálhatók a fenti értékképző kategóriákkal, ahogy az Azhar-dokumentum ki is jelenti,⁵⁹ könnyen meggyökeresednek a társadalomban. Értékválság ott alakul ki, ahol a „virtuális tér” modern struktúrája a „reális tér” tradicionális elemeivel ütközik, és egymásnak feszül. Ezek mentén látjuk az értékkonfliktusokat, melyeket a Jakubián Ház és az UNDP jelentése is mutatott. Ezek közül több elem szorul a virtuális térbe, mely a modernizációs folyamatok törvényszerűségei folytán állandó kihívás és adaptációs kényszer elé állítja a reális teret. A fent leírt elemek a társadalom tradicionális szereplői viszonylatában igazak.

A dolgozat nem tért ki – az Arab Tavasz eseményeiben megjelent, bár átmenetileg háttérbe került – új, modern politikai kultúra képviselőire, melyet a „forradalmi ifjúság” konglomerátuma képviselt. Ők már szembefordulnak az „apák funkcionális írástudatlanságával”, a tekintélyelvű és vérségi társadalmi szerveződést a civil társadalom elemével váltják fel.⁶⁰ Ők sem teljesen függetlenek a régi értékkonfliktusoktól, de már új elemeket képviselnek. A forradalomban elbuktak, de a szerepük kardinális lehet Egyiptom jövőjét illetően. A modern és vallásos fiatalok jövőképe egy új identitás megjelenését sejteti. Hogy mit tudnak teremteni a szintézisből, ma még rejtély.⁶¹

Az archaikus politikai berendezkedés azonban napról napra akadállyá válik a modern gazdaság, a modern társadalom, a választható modern élet kiteljesedése előtt, amit a modernizáció áldásait élvező lakosság mind nyilvánvalóbban megtagadhat. A gazdaságilag egyre erősebb, képzetesebb és egészségesebb lakosság pedig előbb-utóbb a saját kezébe kívánja venni sorsa alakítását, és állampolgárként szeretne viselkedni, individuumként, akinek nemzete, hazája van, akinek van elképzelése az állam demokratikus megszervezhetőségéről és működtetéséről, és aki ezt véghez is akarja vinni.⁶²

Jegyzetek

- ¹ Tüske (2012).
- ² *fatvá*: muszlim vallástudósok muftik által kifejtett jogi véleménye, vö. Lewis, Pellat, Schacht (1991).
- ³ Tüske (2012).
- ⁴ Al-Azhar (1998). Between the Government and the Islamists. *Middle East Journal*, 52(2), 236–249.
- ⁵ Ebben a két elemben a muszlim demokrácia hívei a kvázi szekularizációt és az alkotmányőri funkció gyökereit látják. Vö. Barraclough (1998), Koch (2017).
- ⁶ Azhar – *Human Values* [engl.] (2020); *Azhar* [arabic] (2020), *Azhar* [arabic] (2020), *Azhar* [arabic] (2020).
- ⁷ Al-Azhar dokumentum (2011).
- ⁸ Elsősorban politikai deklaráció: Az „extrémizmus”: a dzsihadistáktól az „ellenzéki” iszlamistákig terjedő széles spektrumú csoportok összességét jelenti.
- ⁹ Angol változatban: Azhar – *Human Values* [engl.] (2020). Al-Azhar Observatory “for Combating Extremism” (arab változatban nincs kiemelve) *Awareness Campaigns – Let’s Quash Rumors – Human Values – They Allege & We Reply – Concept of Jihad – Attentive Ears*.
- ¹⁰ Arab változatban: *murszad al-Azhar* (az Azhar állásfoglalása), *al-mazíd* (többletek), *hamalát tavaíjja* (tudatosító kampányok), *annati malaka* (te Királynő vagy) nők iránti előzékenységet az iszlám elvein hirdető kampány, *kijám al-inszáníjja* (emberi értékek), *jahaún va-naszahín* (ők állítják, mi válaszolunk), dzsihadista szélsőséges vallásértelmezéssel (*mutatarrif*) szemben az ulemá *mérsékelt* (*mu’atadil*) álláspontja, *mafhum al-dzsihád* (a dzsihád értelmezése), *abdzsadijját* (alapok), *hudú hidakum* (vigyázz magadra), aktuális kampányok, egészségvédelem (koronavírus). Azhar [arabic] (2020).
- ¹¹ Tüske (2012).
- ¹² Al-Azhar dokumentum (2011), Zeghal (2011).
- ¹³ Rostoványi (1998, 2010), Simon (2014, 2016).
- ¹⁴ Azhar [arabic] (2020).
- ¹⁵ Az angol megfelelőknél azokat idéztem, amit a honlap maga is használ, ezeket változtatás nélkül vettem át, a magyar fordításoknál az arab forrást vettem figyelembe. Forrás: Azhar – *Human Values* [engl.] (2020).
- ¹⁶ Az Azhar angol nyelvű honlapján ebben a formában szerepel: Azhar – *Human Values* [engl.] (2020), ami nem fedi az arab ’kidzb’ jelentést.
- ¹⁷ *قَالَ خَلِّ الْيَفْءَ وَآوَيْدِلَا يَفْعُضُ بِذِكْلَا* a szó eredeti jelentése: „hazugság, a forrás a hazugság ellen emel szót: a hazugság a vallás gyengesége és a teremtés csapása” Azhar [arabic] (2020).
- ¹⁸ Csepeli (2014) p.329, Rokeach (1974).
- ¹⁹ Példák: *حماستال* (Al-taszámih) – Tolerancia: eredeti jelentés: egymás iránt elnézőnek lenni, kölcsönös engedményeket tenni; vagy: *مِيقَ رَاوَحَال* (Kímat al-hivár) – Párbeszéd értéke: eredeti jelentés: dialógus, kölcsönös eszmecsere, érvelés, vita; vagy a sokat vitatott kategória: „Amr el-maurúf va-inhaa min el-munkar” (K 3:110): *رَكَعْ مَا نَعْ هَهْ وَأَوْ فَرَوْعْ مَا رَمَ*, mely az *نَوَاعَتَال* (al-taavun) együttműködés értékébe érthető bele.
- ²⁰ Azhar – *Human Values* [engl.] (2020), Azhar [arabic] (2020).
- ²¹ Jany (2016).
- ²² Ala al-Aszuáni: egyiptomi író, értelmiségi (1957–), Chicagóban fogorvosként végzett. Eddin Ibrahim, 2005.
- ²³ N. Rózsa (2015) pp.63–79, Rakha (2012), Tartoussieh (2012).

- ⁴⁵ *The Encyclopaedia of Islam New Edition Vol. II. C–G* (2002).
- ⁴⁶ *The Encyclopaedia of Islam New Edition Vol. II. C–G* (2002).
- ⁴⁷ „[...] kövesd Ábrahám vallását (millat Ibrahim), a hanifét”. (K 16:123) لَفِي نَحْمِي هَارِبًا قَلَمًا عِبْتَا
- ⁴⁸ *The Encyclopaedia of Islam Vol. IV. IRAN–KH* (1986) p.913.
- ⁴⁹ ibid.
- ⁵⁰ UNDP – UNFPA (2018).
- ⁵¹ ibid. (Buhari 28., Ghulsi, Muslim. Hayd. trad. 88., Abu Daúd, Tahára, bab. 81., 83.)
- ⁵² Prof. Gomaa (2006), Al-Azhar Fatwa against FGM/C.
- ⁵³ UNFPA.ORG Asmani – Abdi (2008) p.17, Prof. Gomaa (2006).
- ⁵⁴ Fatwa al-Azhar, Cairo Dr.Prof.Ali Gom’a Granf mufti of Egypt, 2006. November 24. Fatwa against FGM https://w3i.target-nehberg.de/HP-08_fatwa/index.php?
- ⁵⁵ „Egyiptomban az Azhar Egyetem nagy imánja bejelentést tett, amit később megerősített, hogy a női körülmételés nem része az iszlámnak. A női körülmételés egy sajnálatosan elterjedt szokás, amit némely közösségek gyakorolnak, és muszlim szokásként másolnak le némely országok. Nincs semmilyen írásos alapja ennek a szokásnak a Koránban, sem az autentikus prófétai hagyományokban.” Prof. Gomaa (2006), UNFPA – UNICEF (2008–2013) p.26.
- ⁵⁶ UNFPA – UNICEF (2008–2013).
- ⁵⁷ UNFPA – UNICEF (2010).
- ⁵⁸ UNDP – UNFPA (2018).
- ⁵⁹ Tüske (2012), Al-Azhar dokumentum (2011), Zeghal (2011), Egypt (2012).
- ⁶⁰ Tüske (2012).
- ⁶¹ *Generation M – Young muslims changing the World* (2016).
- ⁶² Tüske (2012) p.41.

Felhasznált irodalom

- AHDR 2018 Abdellatif, A., Pagliani, P., Hsu, E. (2019). *AHDR REsearch Paper_ Leaving Noone Behind Toward inclusive Citizenship in Arab Countries*. UN Development Papers, Arab Human Development Researches. New York: UNDP 2019 https://www.researchgate.net/publication/334575872_Leaving_No_One_Behind_Towards_Inclusive_Citizenship_in_Arab_Countries_Arab_Human_Development_Report_Research_Paper (Letöltés ideje: 2020. május 20.)
- al-Aswānī (2002). *Imārat Ya‘qūbiyān*. Kairo: Maktaba Madbuli.
- al-Sharmani, M. (2017). *Gender Justice and Legal Reform in Egypt, Negotiating Muslim Family Law*. Cairo: AUC Press.
- Alaa, a. A. (2011). *The Yacoubian Building*. London: Fourth Estate.
- Arabbarométer Wave IV* (Robins, M., Thomas, K.). Topic Report (2018). (online forrás: „Women in the Middle East end North Africa, Divide between rights and roles”) https://www.arabbarometer.org/wp-content/uploads/AB_WomenFinal-version05122018.pdf (Letöltés ideje: 2020. május 18.)

- Asmani, I., Abdi, M. (2008). *De-linking Female Genital Mutilation/Cutting from Islam*. Population Council: UNFPA. ORG Population Council, Frontiers Program USAIP Support <https://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/De-linking%20FGM%20from%20Islam%20final%20report.pdf> (Letöltés ideje: 2020. április 2.)
- Aswany, A. (2004). *The Yacoubian Building*. Cairo: American University Press.
- Azhar – *Human Values ENGL.* (2020). Al-Azhar Observatory for Combating Extremism – Human Values. <http://www.azhar.org/observer-en/human-values> (Letöltés ideje: 2020. május 12.)
- Azhar *ARABIC* (2020) رهنال دصرم في ناسن مي ق- رهزالا دصرم. <http://www.azhar.org/observer/human-values> (Letöltés ideje: 2020. május 12.)
- Baron, B. (2006). Women, Honour, and the State: Evidence from Egypt. *Middle Eastern Studies*, 42(1), 1–2 <https://www.jstor.org/stable/4284428>. (Letöltés ideje: 2019. április 22.)
- Barracrough, S. (1998). Al-Azhar: Between the Government and the Islamists. *Middle- Eastern Journal*, 52(2), 235–249. <https://www.jstor.org/stable/4329188> (Letöltés ideje: 2019. október 2.)
- Bearman, P. J., Bianquis, Th., Bosworth, C. E., Dozel, E. van, Heinrichs, W. P. (1986). *The Encyclopaedia of Islam Vol IV. IRAN–KH*. Leiden: Brill.
- Bearman, P. J., Bianquis, Th., Bosworth, C. E., Dozel, E. van, Heinrichs, W. P. (2002). *The Encyclopaedia of Islam Vol. XI. W–Z*. Leiden: Brill.
- Bearman, P. J., Bianquis, Th., Bosworth, C. E., Donzel, E. van, Heinrichs, W. P. (2002). *The Encyklopedia of Islam New Edition Vol II. C–G*. Leiden: Brill.
- Brown, N. (2011). The Post-Revolutionary al-Azhar. *The Carnegie Papers – Middle East*. Carnegie endowment.
- Csepeli G. (2014). *Szociálpszichológia mindenkiben*. Budapest: Kossuth.
- Eddin Ibrahim, S. (2005.). Egypt's Tortured Present. *Foreign Policy*, 148, 78–80. <https://www.jstor.org/stable/30048017>. (Letöltés ideje: 2019. április 25.)
- Edhs, D. P. (2015). *Egypt Demography and Health Survey 2014*. Cairo: Ministry of Health and Population.
- Egypt, A., A. a. (2016). *Egypt State Information Service*. Al-Azhar and Group of Egyptian Educated Elite Statement about the Future of Egypt: State Information Service, Egypt -Al-Azhar Dokument 2016 május 19. <https://sis.gov.eg/Story/56424/Al-Azhar-Dokument> (Letöltés ideje: 2020. június 3.)
- El-Saadawi, N. (2018). *A daughter of Isis*. 3rd editon. London: ZED Books.
- El-Sharakawy, P. (2013). Islamic Secular Hybrid and Egyptian State. *Journal of Middle Eastern and Islamic Studies (in Asia)*, 7(1), 21–42.
- Geertz C. (1994). *Az értelmezés hatalma*. Budapest: Századvég Kiadó.
- Hammad, M. (rendező) (2006). *Imārat Ya'qūbiyān*. [Film].
- Iványi T. (2008). *A törvény (saríja) az iszlámban*. Budapest: Kőrösi Csoma Társaság.
- Iványi T. (2009). *Házasság az iszlám világban*. Budapest: Kőrösi Csoma Társaság.
- Janmohamed, S. (2016). *Generation M. Young muslims changing the World*. London: I.B Tauris Co. Ltd.
- Jany J. (2016). *Az iszlamizmus, eszmetörténet és geopolitika*. Budapest: Typotex.
- Khattab, F. (2018). Gender and Sexuality in Islamic Teachings vs. Human Rights 2017: A Literature Review. *Portuguese Journal of Political Science*, 9, 73–88.

- Kiss B. (2012). *A kulturális antropológia története, elemei és módszerei* (egyetemi jegyzet). Piliscsaba: Pázmány Péter Katolikus Egyetem.
- Koch, T. (2017). *Dīn wa Dawla? On Scope and Context of Political Authority in Islam*. Cardiff: University of Wales.
- Lewis, B., Pellat, Ch., Schacht, J. (Eds.) (1991). *The Encyclopaedia of Islam New Edition Vol. II*. C-G. Leiden: Brill.
- N. Rózsa E. (2015). *Az Arab Tavasz. A Közel-Kelet átalakulása*. Budapest: Osiris – KKI.
- Nadaf, S. (2020). *Women and Gender Issues in Muslim Society: a Study*. Academia.edu: https://www.academia.edu/22779248/Women_and_Gender_Issues_in_MuslimSociety_a_Study (Letöltés ideje: 2020. június 5.)
- Orman, V. (2016). *Haram is happening: How sexual harrashment epicemic in MENA region is being ignored. Religion and Politics Thesis Draft* (Academia.edu).
- Prof. Gomaa, A. (2006). *Fatwa al-Azhar, Cairo: Agains FGM/C*. Target Nehberg : Direct actions for human rights Fatwas agains FGM_Fatwa of al-Azhar/Cairo 2006. november 24. Prof. Dr. Ali Gomaa Grand mufti of Egypt https://w3i.target-nehberg.de/HP-08_fatwa/index.php?p=fatwaAzhar (Letöltés ideje: 2020. május 20.)
- Rostoványi Zs. (1998). *Az iszlám a 21. század küszöbén*. Budapest: Aula.
- Rostoványi Zs. (2010): A „totalizáló iszlámtól” a „szekularizált iszlámig” – Az iszlám civilizáció a retradicionális és a modernizáció kettős szorításában. In Csicsmann L. (szerk.), *Islám és modernizáció a Közel-Keleten* (pp.13–85). Budapest: Aula.
- Sealey, B. (2009). *Protecting Children from Child Abuse & Neglect in Egypt: Addressing Neighborhood Factors. Presentation of 22th International Conferance of Social Work*. Cairó: Helwan University.
- Simon R. (1987). *A Korán világa*. Budapest: Helikon.
- Simon R. (2014). *Az iszlám fundamentalizmustól az iszlamizmusig. Gyökerek és elágazások Mohemadtól az Al-Qaidaig*. Budapest: Corvina.
- Simon R. (2016). *Politika az Iszlámban. A muszlim társadalom anatómiája*. Budapest: Corvina.
- Tartoussieh, K. (2012). ”The Yacoubian Building”: A Slice of Pre—January 25 Egyptian Society? *Cinema Journal*, 52(1), 156–159.
- Tüske L. (2012). Az alattvaló és az állampolgár – szempontok az „arab tavasz” egyiptomi fejleményeinek értelmezéséhez. *Külügyi Szemle*, 11(1), 23–43.
- UNDP – UNFPA (2018). *Gender Justice and Law – Egypt*. (online forrás: United Nation Development Program_UN women _Does the law ensure gender equality and protection agains violance?- Comparative anlysis between arab countries pdf) <https://www.undp.org/content/dam/rbas/doc/Gender%20Justice/English/Full%20reports/Egypt%20Country%20Assessment%20-%20English-min.pdf> (Letöltés ideje: 2020. május 20.)
- UNDP – UNFPA (2018). *Gender Justice and Low compressed Egypt*. Arab Development Portal: United Nation Development Program_UN women _Does the law ensure gender equality and protection agains violance?- Comparative anlysis between arab countries https://www.arabdevelopmentportal.com/sites/default/files/publication/gender_justice_and_the_law_compressed.pdf (Letöltés ideje: 2020. május 20.)
- UNFPA – UNICEF (2008–2013). *Joint Programme on Female Genital Mutilation/Cutting: Accelerating Change. Summary Report of Phase I*. <https://www.unfpa.org/sites/default/files/pub-pdf/Joint%20Programme%20on%20FGMC%20Summary%20Report.pdf> (Letöltés ideje: 2020 április 20.)

- UNICEF (2020). *Regional Gender Equality Profile*. Regional Overview for the Middle East and North Africa MENA Gender Equality Profile Status of Girls and Women in the Middle East and North Africa UNICEF/Egypt/2011/Aql. <https://www.unicef.org/gender/files/REGIONAL-Gender-Eqaulity-Profile-2011.pdf> (Letöltés ideje: 2020. május 25.)
- UNICEF (2020). *Unicef Data Explorer_Egypt*. UNICEF Data Warehouse/Egypt Child Mortality, Indicator: under-five death, area Egypt 1970-2019 https://data.unicef.org/resources/data_explorer/unicef/?ag=UNICEF&df=GLOB-AL_DATAFLOW&ver=1.0&dq=EGY.CME_TMY0T4.&startPeriod=1970&endPeriod=2020 (Letöltés ideje: 2020. június 10.)
- Williams, Robin M. Jr. (1974). The Nature of Human Values by Milton Rokeach. *Political Science Quarterly*, 89(2), 339–401. <https://www.jstor.org/stable/2149267> (Letöltés ideje: 2019. október 25.)
- Wollner M. (2020). *Terepkutatás* (Egyiptom – Kairó).
- WVS (2020). *World Value Survey*. Online Data Analysis Wave 7. 2017–2020/Egypt <http://www.worldvaluessurvey.org/wvs.jsp> (Letöltés ideje: 2020. május 25.)
- Zeghal, M. (2011). *The „al-Azhar document”: Futher Thoughts on al-Azhar in Revolution*. Ahmad el-Tayyeb, Grand Imam el-Azhar <https://onislamandpolitics.wordpress.com/2011/09/01/the-al-azhar-document-further-thoughts-on-al-azhar-in-the-revolution/> (Letöltés ideje: 2020. június 3.)
- ع. . ىن اوسأل (2006. május 6). ناي بوق عى ةرام ع. ةرهاق لا. فولا بوك. كوم: <https://foulabook.com/storage/book/93152.Foulabook.com.2018-01-21.1516552325.pdf> (Letöltés ideje: 2020. május 7.)

A FŐVÁROSBÓL KIKÖLTÖZŐK RÉSZVÉTELE AZ AGGLOMERÁCIÓS ÖVEZET TELEPÜLÉSEINEK IRÁNYÍTÁSÁBAN

BAGYURA MÁRTON

Összefoglalás

A tanulmány célja, hogy hozzájáruljon a közép-kelet-európai nagyvárostérségek átalakulását meghatározó szuburbanizációs folyamat hatásainak megismeréséhez a területen élők hatalmi viszonyainak vizsgálatával. A kutatás fókuszában a budapesti agglomeráció áll, amely terület jelentős társadalmi, gazdasági és környezeti változásokon ment keresztül a rendszerváltás óta az intenzív szuburbanizáció következtében. A tanulmány az agglomerációs települések önkormányzati képviselő-testületének összetételét vizsgálja, arra a kérdésre keresve a választ, hogy mennyire jellemző, hogy a fővárosból az övezetbe érkezők helyi politikai pozíciókat töltenek be, hogy ezáltal a saját igényeik szerint formálhassák a településüket. Az elemzés 18 település önkormányzati képviselőinek korábbi lakóhelyéről gyűjtött adatbázisra és a települések főbb jellemzőit leíró statisztikai adatokra épül. Az eredmények azt mutatják, hogy nő azoknak a településeknek a száma, amelyek képviselő-testületében a fővárosból kiköltözők többségbe kerültek. A társadalmi–demográfiai tényezők szerepe érdekes a folyamatban, mivel nem bizonyítható egyértelmű kapcsolat e tényezők és a képviselő-testületek változásai között.

Kulcsszavak: budapesti agglomeráció, szuburbanizáció, hatalmi viszonyok, önkormányzat

Bevezetés

A közép- és kelet-európai országok jelentős változásokon mentek keresztül a szocialista rendszerek összeomlása után. A korábban különféle jogszabályok által lefolytatott térbeli–társadalmi folyamatok intenzívebbé váltak. Ebben a vonatkozásban az országok közös jellemzője volt az ingatlanprivatizáció (beleértve a lakóépületeket és a mezőgazdasági területeket), az ingatlanpiac liberalizációja, a jövedelmek növekedése és az új önkormányzati rendszer kialakulása. A gazdasági és társadalmi változások a posztszocialista országokban intenzív szuburbanizációhoz vezettek. A folyamat meghatározó térbeli–társadalmi jelenség volt az elmúlt három évtizedben, ami kijelölte a várostérségek fejlődésének irányait és az egyes társadalmi csoportok térbeli eloszlását. A városinál erőteljesebb volt a népességnövekedés az agglomerációs térségekben, amely területeken ennek köszönhetően korábban alig tapasztalt fejlődés ment végbe az infrastruktúra és szolgáltatásokkal való ellátottság terén. Habár ez a fejlődés jellemzően nem tudta követni a lakosság növekedésével és változásával járó új, mennyiségileg és minőségileg növekvő igényeket. Az új lakosság kiharcolt különféle fejlesztéseket, új vállalkozások települtek a szuburbán területekre, és vettek részt a fejlesztésekben. A fejlődés tervezetlen és térben egyenlőtlen volt, vagyis voltak jobban és kevésbé jól fejlődő részek az agglomerációknak. A szuburbanizáció sok szempontból a nyugat-európai várostérségekben megfigyelt trendekhez hasonlít, de azoktól eltérően a posztszocialista országokban

nem csak a középosztályi, hanem az alsóbb társadalmi rétegek városból való kiáramlása is megfigyelhető (Brade et al., 2009; Sailer-Fliege, 1999; Szelényi, 1996; Stanilov – Sykora, 2014a, 2014b, 2014c).

A legtöbb tekintetben a szuburbanizáció jellemzői és társadalmi következményei a budapesti agglomerációban megegyeznek a többi posztszocialista országban megfigyelttel. A helyi közösségek tekintetében fontos eredménye a folyamatnak, hogy kialakultak magas státuszú települések és településrészek (Csanádi és mtsai., 2010) ahogyan azt korábbi kutatások kimutatták más posztszocialista országban is (pl. Kahrik – Tammaru, 2008; Krisjane – Berzins, 2012; Ouredníček, 2007). Az USA-ban és Nyugat-Európában végzett kutatások szerint (pl. Scichitano – Johnson, 2012; Ross, 2014) a szuburbán területeken az új, felső-középosztálybeli lakosság megpróbált nyomást gyakorolni a települések vezetésére, hogy a településfejlesztésre vonatkozó döntéseik során az ő igényeiket, érdekeiket részesítsék előnyben. Az úgynevezett „not in my backyard” jelenség szembetűnő példája annak, ahogy az új lakosság hatással lehet egy település fejlődésére. Ehhez kapcsolódóan több szerző hangsúlyozza, hogy az ilyen típusú civil, illetve politikai aktivitás a település közösségévé váló integráltság mértékével áll összefüggésben (Clapson, 1998; McLeod et al., 1999; Morley, 2000). Hasonlóképpen, a budapesti agglomerációban is voltak konfliktusok az új és a régebbi lakosság között, mert a két csoport érdekei szemben álltak egymással. Habár a budapesti agglomerációban kevésbé jellemzők a magas státuszú csoportok lakta területek, mint a nyugat-európai és észak-amerikai nagyvárostérségekben. Mindazonáltal, a különbségek az életmódban az új és régebbi lakosok közt a budapesti agglomerációban is konfliktusokhoz vezettek (Csanádi és mtsai., 2010; Váradi, 1999). A konfliktusok kifejeződhetnek a helyi politikában és ezen a ponton érdekes kérdéssé válik, hogy melyik társadalmi csoport képes az érdekei érvényesítésére.

Habár a szuburbanizáció a budapesti várostérség társadalmi változásait egyik legerőteljesebben alakító folyamat az utóbbi három évtizedben, nem készült szisztematikus kutatás az agglomerációs települések hatalmi viszonyainak változásairól. A tanulmány célja, hogy hozzájáruljon a szuburbanizáció társadalmi hatásainak megismeréséhez a települési közösségek hatalmi viszonyainak tekintetében. A téma komplexitása miatt ebben a tanulmányban a problémakörnek csak egy szeletével foglalkozom, azzal, hogy a fővárosból az agglomerációs övezetbe költözők (a továbbiakban: új lakosság) mennyire képviselteti magát a települések önkormányzatában. Mivel az önkormányzati képviselő-testület dönt a helyi fejlesztésekről, a helyi adókról és a településszerkezetről, így a lakosság életét nagymértékben meghatározza, hogy milyen érdekcsoportok tudják a helyi politikai pozíciókat betölteni. Széles körben elfogadott vélekedés, hogy az agglomeráció új lakossága részt kíván venni az új lakóhelyükről hozott döntések meghozatalában, hiszen számos esettanulmány erre utal. Emellett feltételezhető, hogy összefüggésben áll a lakosság növekedése és az új lakosság részvétele a települési önkormányzatban. Ugyanakkor ezek az állítások empirikusan még nincsenek megfelelően alátámasztva. Ezért ebben a tanulmányban a következő kérdésekre keresem a választ:

- Hogyan változott a Budapestről az agglomerációba költözők aránya az agglomerációs települések képviselő-testületeiben az elmúlt három évtizedben?
- Társadalmi–demográfiai jellemzőik alapján mennyire különböznek azok a települések, amelyeken nagyobb és amelyeken kisebb arányban voltak a képviselőtestületekben új lakosok?

Szuburbanizáció a budapesti agglomerációban

A budapesti agglomeráció egy statisztikai terület a budapesti várostérségen belül, amely elsősorban a leghatárolás idején megfigyelt ingázási terület alapján lett meghatározva. Ezen a területen olyan települések vannak, amelyek közel találhatók Budapesthez, és a rendszerváltás óta a szuburbanizáció célterületei voltak.

A budapesti agglomerációban a szuburbanizáció az 1990-es évek óta zajlik intenzíven. Budapest lakónépessége 1990 és 2017 között 13,1%-kal csökkent (2,017 millióról 1,75 millióra), miközben az agglomerációs övezet népessége 52,5%-kal nőtt (567 ezerrel 865 ezerre) (KSH 1990, TEIR 2018). A népességváltozás egyik területen sem egyenletes, főleg a 2000-es években a lakhatáshoz kapcsolódó állami támogatások változásai, a gazdasági válság és a budapesti városrehabilitációs projektek miatt különböző intenzitással zajlott a népességszám-változás (Kovács és Tosics, 2014).

A települési önkormányzatok fontos szerepet játszottak a szuburbanizációs folyamat alakításában. Az 1990-es évek elején jellemzően támogatták a népességnövekedést, és próbálták vonzóvá tenni a településeket, hogy – főként az adók által – növelni tudják a települések bevételeit (Szirmai és mtsai., 2011; Tosics, 2006; Kovács, 1999). Később, az adók elosztásának változása és ezzel együtt az ilyen típusú bevételek csökkenése miatt a települések vezetése egyre nehezebben tudta biztosítani a megfelelő szolgáltatásokat, infrastrukturális fejlesztéseket, amit a népességnövekedés megkövetelt volna, így változtatniuk kellett politikájukon. Az új politika célja a népesség növekedésének korlátozása, szelektálása, vagy legalábbis a folyamat kedvezőtlen hatásainak visszaszorítása volt (Szabó, 2003; Gergely, 2014).

A szuburbanizáció hatásait már sok szempontból vizsgálták. A gazdasági tevékenység különféle formái jelentek meg az agglomerációs övezetben, és új munkahelyek jöttek létre, bár az egyre növekvő autóhasználat és ingázás a lakóhely és a munkahely között számos káros hatással van a környezeti és egészségi állapotra (Kondor, 2016; Kovács és mtsai., 2019; Váradi, 2014). Nagy részben, de nem kizárólag a munkahelyek számának növekedése miatt fontos együttműködések és kölcsönös függések jöttek létre agglomerációs települések között, és ennek eredményeként a terület egyre inkább policentrikussá válik (Kovács et al., 2014). A különféle változások miatt a terület számos adminisztratív és regionális fejlesztési problémákkal küzd (Somlyódy Péter, 2011).

Társadalmi szempontból a szuburbanizáció legjelentősebb következménye a térbeli–társadalmi és szegregációs minták változása (Szirmai, 2011, 2016, 2019; Csanádi és mtsai., 2010).

Az agglomerációs terület társadalmi tagoltsága nem új jelenség, de erősödött és átalakult a szuburbanizációs folyamat során. Az anyagi lehetőségeknek mindig domináns szerepük volt a térbeli mobilitásban. Azok, akik a rendszerváltáskor jó pozícióba kerültek, például akik piaci ár alatt tudtak ingatlanhoz jutni, majd azt később magasabb áron eladni, és akik kiemelkedően jó anyagi helyzetben voltak, már az 1990-es években az agglomerációs övezet jobb területeire tudtak költözni (nyugati és északnyugati rész) (Csanádi – Csizmady, 2002). Ezek a települések megőrizték vagy növelték magas státuszukat. Az agglomeráció más részei társadalmilag töredezettebbek, magas és alacsony státuszúak lakta települések, településrészek találhatók egymás mellett (Csanádi és mtsai., 2010; Váradi – Szirmai, 2012).

Az anyagi helyzet mellett számos más tényező van hatással a lakóhelyválasztásra, mint például a kertes ház iránti vágy, a városinál jobb életkörülmények, a vidéki életmód, a csend, a nyugalom, a zöld terület és nem utolsósorban a területen élők társadalmi státusza (Beluszky, 1999; Tímár, 1999; Dövényi – Kovács, 1999; Csanádi és mtsai., 2010). Következésképpen, a Budapestről az agglomerációba költözőknek különféle elképzeléseik és elvárásai vannak az új lakóhelyükkel és annak lakosságával szemben, és különféle módon is használják lakóhelyüket (Csurgó – Csizmady, 2012). Csurgó (2013) a Budapestről a környező településekre költözőknek két fő típusát határozta meg a vidéki életéről alkotott elképzelésük alapján: a szuburbán életformát keresők – a csoportba tartozók lakóhelye az agglomerációban van, de az életük elsősorban a városhoz köti őket; a vidék romantikáját keresők – a csoportba tartozók valóban az agglomerációban élnek, részei a helyi közösségnek – habár ez szintén nem a tradicionális vidéki életet jelenti. És van egy harmadik típus is, ami az előző két csoport kombinációja – a város továbbra is fontos a lakók életében, ugyanakkor integrálódnak is a helyi közösségbe. Az eltérő életmódok és érdekek konfliktusokhoz vezettek az eredeti lakosság és az új lakosság között. Ezek a konfliktusok általában a település funkciójával és átalakulásával voltak kapcsolatosak (Váradi, 1999; Szirmai, 2011b; Szirmai – Váradi, 2012; Csurgó, 2013).

A konfliktusok eredményeként helyi civil szerveződések alakultak, amelyek hatni próbáltak a helyi önkormányzatok tevékenységére (Váradi, 1999), ugyanis a konfliktusok kapcsolatban álltak a szuburbanizáció hatásaival vagy olyan ügyekkel, amelyek a települési önkormányzat hatáskörébe tartoztak, és meghatározták a lakók életmódját (Csurgó – Csizmady, 2012; Szabó, 2003; Váradi, 1999).

Az irodalom alapján azt mondhatjuk, hogy ahhoz, hogy megérthessük a szuburbán területek átalakulását, mélyebb kutatásokat kell végezni a hatalmi viszonyok tekintetében, melynek részeként meg kell vizsgálni az egyes lakóhelyi csoportok részvételét az önkormányzatok képviselő-testületeiben.

A vizsgált terület és a felhasznált adatok

A budapesti agglomerációban 38 város és 43 község található, jelentősen eltérő lakosságszámmal. A kutatási kérdések megválaszolásához olyan településeket vizsgálok, amelyek népessége a legutóbbi népszámlálás idején is 10 ezer fő alatt volt. A terepkutatások szerint a személyes kapcsolatok inkább kisebb településeken hatnak a helyi politika alakulására, míg nagyobb településeken erőteljesebb hatása van a pártpolitikának. A vizsgált mintába 18 település lett kiválasztva úgy, hogy az agglomeráció mind a hat, földrajzi és társadalmi szempontból különböző szektorából három település legyen benne.

A Budapestről az agglomerációba költözők önkormányzati képviselő-testületen belüli arányának meghatározásához a képviselők korábbi lakóhelyéről gyűjtött adatokat használok fel. Ezek az információk különféle forrásokból származnak: weboldalak, szórólapok, interjúk, újságok, helytörténeti könyvek stb. Nem volt egy meghatározott módja az adatgyűjtésnek, több mint 100 forrásból származnak az adatok a 18 település összesen 1060 képviselőjéről.

A képviselőket három csoportra osztottam: az elsőbe azok tartoznak, akik Budapestről költöztek az agglomerációba, a másodikba, akik az agglomerációban születtek, és ott is éltek (őslakosok). A harmadik csoportba azok tartoznak, akik az agglomerációs övezeten kívülről érkeztek. Mivel az utolsó csoportba tartozóknak sosem volt jelentős súlyuk a képviselő-testületekben, és a vidéki térbeli mobilitás egészen más típusú folyamat, mint a szuburbanizáció, így ebben a tanulmányban ez a csoport nem része az elemzésnek.

Az 1994 és 2014 között megtartott önkormányzati választások során megválasztott képviselők kerültek be az elemzésbe. A képviselők száma arányosan változott a települések méretével, azonban az elemzések elvégzéséhez arra volt szükség, hogy a képviselők száma minden választási évben minden településen azonos legyen. A képviselők száma súlyozva lett, és így már lehetőség nyílt a hasonló jellemzőkkel bíró településeket együtt kezelve elemezni.

A hiányzó adatok egyik évben és településen sem haladják meg a 20%-ot, és érdemben nem befolyásolják az eredményeket. Az elemzésekhez használt statisztikai adatok a népszámlálásokból származnak, kivétel ez alól a jövedelemre vonatkozó adatok, amelyek a TEIR-ből lettek legyűjtve.

Eredmények

A vizsgált területen 1994 óta nő azon települések száma, amelyeken az új lakók többségbe kerültek a képviselő-testületekben. Ez lassú folyamat, így az új lakók a mintába kiválasztott településeknek csak az egyharmadán voltak többségben, még 2014-ben is. Mindazonáltal, az adatok előrejelzik a folyamat irányát. 2014-ig csökkent azoknak a településeknek a száma, ahol többségben voltak a képviselő-testületekben az őslakosok, 2014-ben már csak 7 ilyen volt a 18-ból. Ez részben az agglomerációs övezeten kívülről érkezők jelenlétének köszönhető. A legtöbb esetben ez a csoport nem domináns a testületekben, de a jelenlétük elég ahhoz, hogy se az őslakosság, se az új lakosság ne kerülhessen többségbe. Végül, vannak települések, ahol az őslakosok és az új lakosok aránya egyenlő – vagy valóban az, vagy a hiányzó adatok miatt nem lehet eldönteni, hogy melyik csoport domináns.

1. táblázat. Az önkormányzati képviselő-testületek összetétele (A képviselőkről készített saját adatbázis alapján szerkesztve)

A képviselő-testület tagjainak többsége...	Választási év					
	1994.	1998.	2002.	2006.	2010.	2014.
...őslakos.	13	13	11	9	8	7
...új lakos – korábbi vidéki lakosokkal együtt.	2	3	4	5	7	10
...új lakos – csak aki korábban Budapesten élt.	0	1	1	3	3	6
Egyenlő arányban vannak őslakosok és a Budapestről érkezők.	3	2	3	4	3	1
Összesen	18	18	18	18	18	18

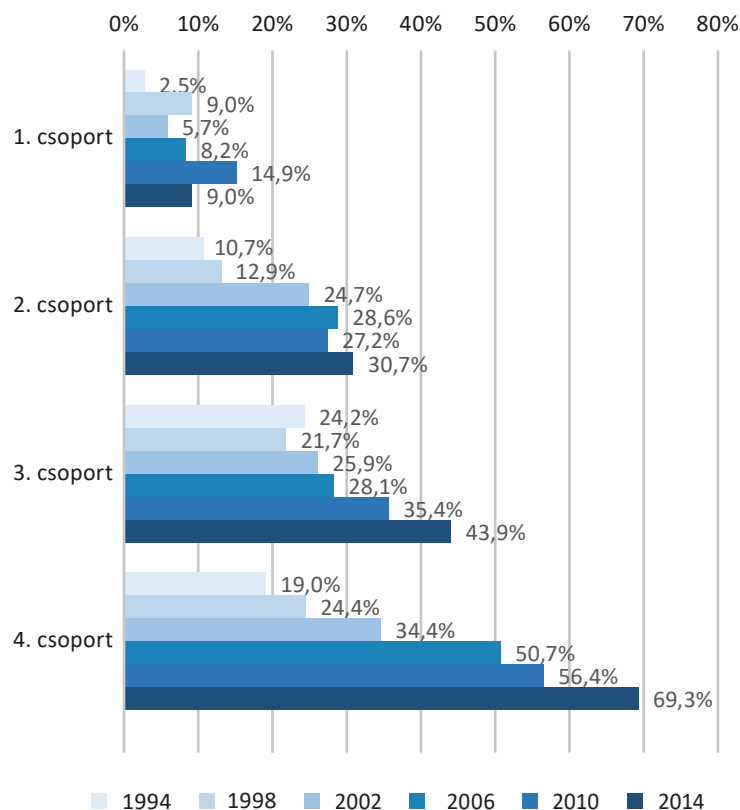
A továbbiakban a települések vizsgálata az új lakosok képviselő-testületeken belüli arányán alapul anélkül, hogy figyelembe venném az őslakosság és a vidékről érkezők arányát.

Az alapján, hogy milyen arányban voltak az új lakosok a hat választási évben a testületekben, a települések négy csoportja határozható meg, figyelembe véve a változások irányait is. A települések száma hasonló az egyes csoportokban: az első és a negyedik csoportban öt, a másik kettőben négy település van. A községek területi elhelyezkedése nem egyezik meg teljes mértékben az előbbi kategorizálással.

2. táblázat. Településcsoportok az új lakosok önkormányzati képviselő-testületen belüli aránya alapján (A képviselőkről készített saját adatbázis alapján szerkesztve)

Településcsoport	Az új lakosok aránya a képviselőtestületben...	Települések
1. csoport	...minden évben 20% alatt volt.	Alsónémedi, Csomád, Mogyoród, Szada, Sződ
2. csoport	...mérsékelten nőtt, de soha nem haladta meg az 50%-ot.	Csobánka, Délegyháza, Kisoroszi, Sződliget
3. csoport	...viszonylag magas volt 1994-ben, és 2010 óta jelentősen nő.	Ecser, Felsőpakony, Leányfalu, Taksony
4. csoport	...folyamatosan nőtt 1994-től 2014-ig, és az új lakosok 2014-re minden településen többségbe kerültek.	Diósd, Herceghalom, Nagytarcsa, Páty, Telki

Az 1. ábrán látható az egyes településcsoportok esetén az új lakók képviselő-testületen belüli aránya az egyes választási években. Az első és a negyedik csoport különbözik leginkább egymástól: az első csoportban nemcsak az arány alacsony minden évben, de nincs is növekvő tendencia, ezzel szemben a negyedik csoportban az új lakosok aránya folyamatosan nőtt.

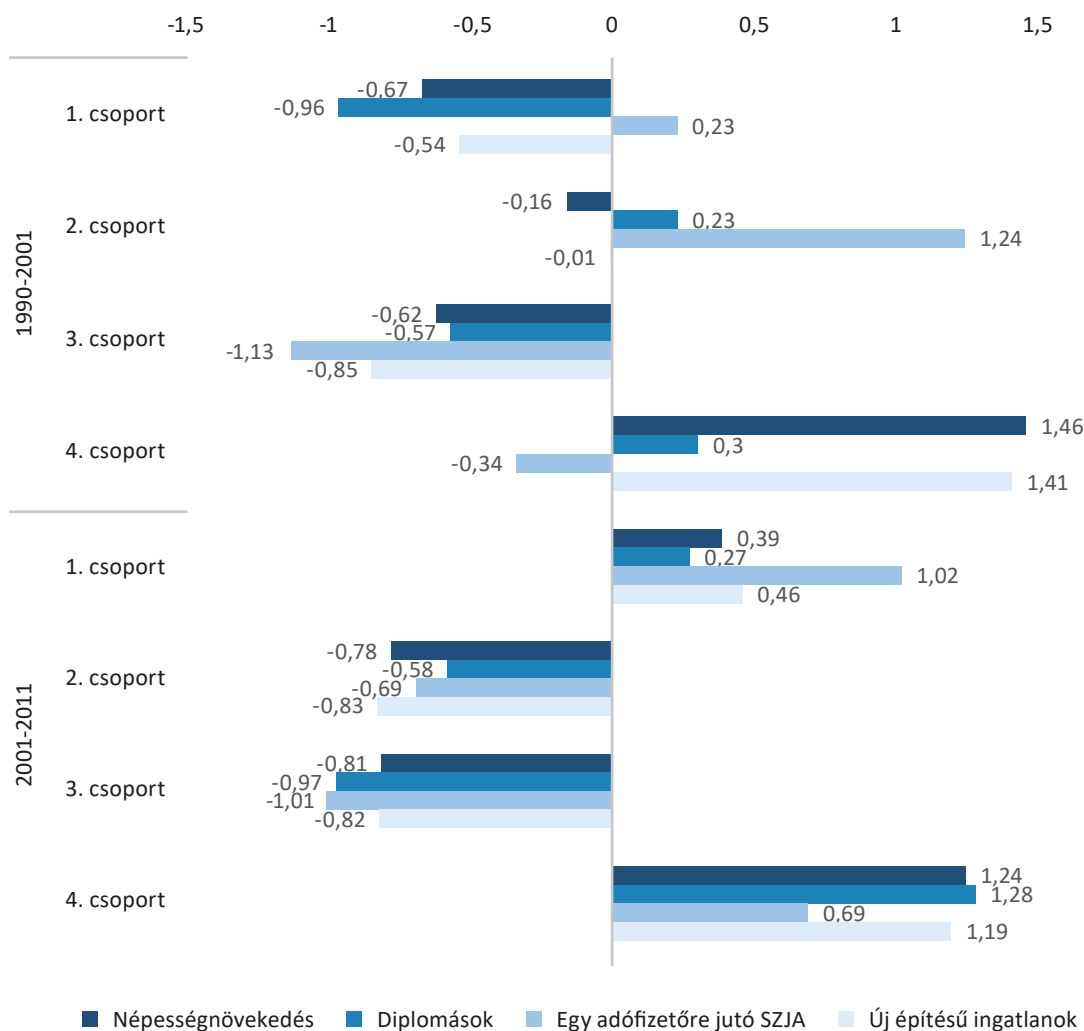

1. ábra. Az új lakosok aránya az önkormányzati képviselő-testületekben az egyes választási években településcsoportonként

Forrás: A képviselőkről készített saját adatbázis alapján

A további elemzések során összehasonlítom a négy csoportot a településeken élők társadalmi–demográfiai jellemzői szerint. Olyan jellemzők alapján végzem el az összehasonlítást, amelyek kapcsolódnak a szuburbanizációs folyamat-hoz, ilyen a népesség száma, a felsőfokú végzettségük aránya, az újonnan épített lakások aránya és az anyagi helyzet, amelyet az egy adófizetőre jutó SZJA mértékével mérek.¹ Ezek segítenek jobban megérteni a kapcsolatokat a települések képviselő-testületeiben végbement változások és a szuburbanizációs folyamat között. A 2. ábrán nem az egyes változók értékei láthatók, hanem azok standardizált formában lettek feldolgozva, ilyen módon jobban kihangsúlyozza a településcsoportok az egyes időszakok közti különbségeket. Vagyis az ábrán az adott változó kapcsán az látható, hogy melyik csoportot jellemzi jobban vagy kevésbé, mint a többit. A pozitív irányban magasabb érték nagyobb változást jelent minden tényező esetében, a 18 település átlagához viszonyítva.

¹ Az SZJA esetében az 1990-es évre az 1992-es adatokat használom, ugyanis ez az első év, amikorra vonatkozóan elérhető adat.

2. ábra. A településcsoportok társadalmi–demográfiai jellemzőinek eltérése a mintába került 18 település átlagos értékétől az 1990–2001-es és a 2001–2011-es időszakra

Forrás: saját szerk. az 1990-es, 2001-es, 2011-es népszámlálás és az SZJA-ra vonatkozó TEIR-adatok alapján

Az adatok szignifikáns kapcsolatot mutatnak a népességnövekedés és az új lakók képviselő-testületekben való aránya között. Ugyanakkor nehéz értelmezni ezt az eredményt, mert a kapcsolat nem lineáris a két változó között. A népesség növekedése a negyedik településcsoportban volt a legmagasabb 1990 és 2000 között, ahogy az új lakosok aránya is a testületekben. Ezzel szemben az első csoportban a népességnövekedés szintén jelentős volt a 2000-es években, de ez mégsem járt együtt az új lakosok növekvő arányával a testületekben. A harmadik csoportban éppen a fordítottja történt,

nem volt jelentősebb népességnövekedés 1990 és 2001 között, és mégis egyre nagyobb arányban lettek a képviselők közt új lakosok.

A korábbiak alapján azt lehet mondani, hogy a népességnövekedés önmagában nem magyarázza a különbségeket a települések képviselő-testületeiben. A korábban hivatkozott kutatások arra mutattak rá (Csanádi és mtsai., 2010; Szirmai, 2011), hogy a szuburbanizáció térben egyenlőtlen folyamat, hogy vannak alacsony és magas státuszú települések az agglomerációban. Ezért szükséges megvizsgálni a településcsoportok különbségeit olyan tényezők szerint is, amelyek a lakosok státuszának indikátorai lehetnek.

Ahogy várható, a 25 év felettiek körében a diplomások arányának növekedése a három népszámlálás közti időszakban a negyedik csoportban volt a legnagyobb, és a diplomások aránya is ott volt a legmagasabb. Annak ellenére, hogy különböző az új lakók aránya a képviselő-testületekben a második és a harmadik csoportban, azok nem különböznek egymástól szignifikánsan sem a diplomások arányában, sem pedig a változás mértékében. Az első csoportba tartozó településeken a diplomások arányának növekedése az első időszakban alacsony volt, de magas a másodikban. Ez arra utal, hogy arányukat és számukat tekintve is sok diplomás költözött ezekre a településekre. A népességnövekedés és különösen a diplomások arányának növekedése ellenére az új lakosok nem tudtak többségbe kerülni ezeken a településeken.

Az anyagi helyzetet az egy adófizetőre jutó adóval mértem. Az első adat 1992-ből érhető el. Az adórendszer Magyarországon az elmúlt három évtizedben nagyon sok változáson ment keresztül, így az egyes évek között nagy különbségek lehetnek az egy főre jutó befizetett adó mértékében, függetlenül a jövedelmek változásának mértékétől. Ezért minden évben azt vettem figyelembe, hogy az egyes csoportok átlaga mennyire tér el a 18 település átlagától.

Az első időszakban a településcsoportok közti különbségek nagyobbak voltak, mint a második időszakban, és jellemzően nem követik az új lakosok képviselő-testületen belüli változásának arányát. Habár az első csoport az egyetlen, ahol a változás pozitív volt (átlag feletti) mindkét időszakban, az új lakosok aránya a képviselő-testületekben alacsony maradt. A harmadik csoport éppen ellentéte az előzőnek, az egyetlen, ahol a változás átlag alatti volt, és mégis növekedést mutatott az új lakos képviselők aránya. Habár amikor értelmezzük az ábrát, fontos megjegyezni, hogy ez nem az adott településcsoporton élők anyagi helyzetét tükrözi, hanem annak változását. A negyedik csoportban az egy főre jutó SZJA növekedése átlag alatti volt az első időszakban és csak második 2001 után, de ez annak köszönhető, hogy az egy főre jutó SZJA ezeken a településeken már korábban is magas volt. Ezzel szemben az első csoportban a kezdeti arány alacsony volt, és nagyjából a harmadik csoport értékét érte el.

Az utolsó státuszt mérő indikátor az újonnan épített lakások aránya. Mint korábban, a negyedik csoport tekinthető a legmagasabb státuszúnak, ami nem meglepő, figyelembe véve a lakónépességre és az anyagi helyzetre vonatkozó adatokat. A második és a harmadik csoportban az újonnan épített lakások aránya hasonló volt. Az első csoportban 2001 és 2011 között 10 százalékponttal több lakás épült, mint a második és a harmadik csoportban, így bár az átlagos, egy adófizetőre jutó SZJA mértéke nem volt magasabb, ez jó anyagi helyzetre utal az alacsony átlagos jövedelmi szint ellenére is.

Következtetések

A képviselő-testületek változásának számos hatása van a budapesti agglomeráció fejlődésére és a terület térbeli–társadalmi töredezettségére települési és regionális szinten is. A települések fejlődése tekintetében kiemelkedően fontos, hogy melyik lakossági csoport képes az érdekei érvényesítésére. Például a következő kérdésre különféle válaszok adhatók: „*milyen mértékben kell a területnek megőriznie vidéki jellegét?*”. Szociológiai szempontból a folyamatnak jelentős szerepe van a társadalmi csoportok térbeli megoszlásának alakulásában. Jó példája ennek egy település, ahol a képviselő-testület azzal próbálta korlátozni a beköltözők számát, illetve azokat anyagi helyzetük szerint szelektálni, hogy meghatározta a minimum beépíthető terület nagyságát.

Az eredmények jelentős változást mutatnak a budapesti agglomeráció képviselő-testületeiben. Egyre több olyan település van, ahol többségben vannak az új lakos képviselők. Az adatok arra utalnak, hogy ez a folyamat folytatódni fog (lásd második és harmadik csoport).

Az eredmények azt mutatják, hogy a társadalmi–demográfiai változókkal nem lehet teljes egészében magyarázni a képviselő-testületekben bekövetkezett változásokat. A negyedik csoportban igen magas arányban voltak a képviselők közt az új lakosok, és a társadalmi–demográfiai változók terén is jelentős változások történtek. Ugyanakkor az eredmények nem mutatnak egyértelmű összefüggést a magyarázó változók és a képviselő-testületek összetételének változása között. Különösen az első csoportra jellemző értékek mondanak ellent egy ilyesfajta következtetésnek, ahol a népességnövekedés jelentős volt, és a társadalmi–demográfiai változók értékei hasonlóképpen alakultak, mint a második és a harmadik csoportban, mégsem volt jelentős az új lakos képviselők aránya.

Az eredményeket fenntartásokkal kell kezelni, mert a települések kiválasztását meghatározták az elérhető adatok. Ez jelentős korlátot állít a kutatás elé, hiszen nehéz hozzáférni ilyen adatokhoz. A kutatás elsődleges jelentősége nem az, hogy pontos leírást ad a terület képviselő-testületeinek alakulásáról, hanem hogy megmutatja a változások főbb irányait, összetettségét és a kapcsolatát a társadalmi–demográfiai változókkal.

Fontos ismét megjegyezni, hogy a mintába nem kerültek városok, csak olyan települések, ahol a népesség 2011-ben sem haladta meg a 10 ezer főt. Ezért érdemes lenne a kutatást kiterjeszteni nagyobb településekre is, habár azokon vélhetően máshogy történik a képviselők megválasztása, például nagyobb szerepük lehet az országos szinten működő politikai pártoknak.

Szükség lenne jobban feltárni az elképzeléseket, elvárásokat, amelyek meghatározzák az agglomerációba költözést, és az új lakosok életmódját jobban megismerni. Ezek a tényezők valószínűleg mind meghatározzák a helyi integrációs szándékot és ezen keresztül a törekvést a helyi ügyekbe való beleszólásra (Nárai, 2012). Továbbá szükséges megvizsgálni a jelentőségét a helyi közösségeknek és a civil szerveződéseknek a képviselő-testületek átalakulásában.

Irodalom

- Beluszky, P. (1999). Preliminary comments on the relationship between cities and their agglomeration. In Barta Gy., Beluszky P. (szerk.) *Társadalmi–gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban* (pp.225–241). Budapest: Regionális Kutatási Alapítvány.
- Brade, I., Herfert, G., Wiest, K. (2009). Recent trends and future prospects of socio-spatial differentiation in urban regions of central and eastern Europe: A lull before the storm? *Cities*, 26(5), 233–244. doi: 10.1016/j.cities.2009.05.001
- Clapson, M. (1998). *Invincible Green Suburbs, Brave New Towns: Social Change and Urban Dispersal in Post-war England*. Manchester: Manchester University Press.
- Csanádi G., Csizmady A. (2002). Szuburbanizáció és társadalom. *Tér és Társadalom*, 16(3), 27–55. doi: 10.17649/TET.16.3.1978
- Csanádi G., Csizmady A., Kocsis J. B., Kőszeghy L., Tomay K. (2010). *Város, Tervező, Társadalom*. Budapest: Sík Kiadó.
- Csizmady A., Csurgó B. (2012). A városból vidékre költözők beilleszkedési stratégiái. In Kovách I., Dupcsik Cs., Tóth T. P., Takács J. (szerk.), *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok* (pp.133–148). Budapest: Argumentum Kiadó.
- Csurgó B. (2013). *Vidéken lakni és vidéken élni. A városból vidékre költözők hatása a vidék átalakulására: a város környéki vidék*. Budapest: Argumentum Kiadó.
- Dövényi Z., Kovács Z. (1999). A szuburbanizáció térbeni–társadalmi jellemzői Budapest környékén. *Földrajzi Értesítő*, 48(1–2), 33–57.
- Gergely J. (2014). Településvezetés és szuburbanizáció. *Tér és Társadalom*, 28(4), 138–55. doi: 10.17649/TET.28.4.2627
- Johnson, J. R., Scicchitano, J. M. (2012). Don't call me NIMBY: Public attitudes toward solid waste facilities. *Environment and Behavior*, 44(3), 410–426. doi: 10.1177/0013916511435354
- Kondor A. (2016). Helyi konfliktusok Budapest szuburbán zónájában. *Földrajzi Közlemények*, 140(3), 216–228.
- Kovács K. (1999). A szuburbanizációs folyamatok a fővárosban és a budapesti agglomerációban. In Barta Gy., Beluszky P. (szerk.), *Társadalmi–gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban* (pp.91–114). Budapest: Regionális Kutatási Alapítvány.
- Kovács, Z., Tosics, I. (2014). Urban Sprawl on the Danube. The Impacts of Suburbanization in Budapest. In K. Stanilov, L. Sýkora (Eds.): *Confronting suburbanization: Urban decentralization in postsocialist Central and Eastern Europe* (pp.33–64). Malden: Wiley Blackwell.
- Kovács Z., Kondor A. Cs., Szabó B., Harangozó G. (2019). A budapesti várostérség fogyasztási alapú ökológiai lábnyomának változása 2003 és 2013 között. *Területi Statisztika*, 59(1), 97–123. doi: 10.15196/TS590105
- Központi Statisztikai Hivatal – KSH (2001). *Közlemények a Budapesti agglomerációról 15. Gyermekvállalás a budapesti agglomerációban 1990–2009*. Budapest: KSH.
- Központi Statisztikai Hivatal – KSH (2006). *Népesedési folyamatok a budapesti agglomerációban. Közlemények a budapesti agglomerációról*. 13. kötet. Budapest: KSH.
- Központi Statisztikai Hivatal – KSH (2014). *Magyarország településhálózata I. Agglomerációk, településegységek*. Budapest: KSH.

- Központi Statisztikai Hivatal – KSH, Népszámlálás, 1990 www.library.hungaricana.hu (Letöltés ideje: 2020. április 1.)
- Központi Statisztikai Hivatal – KSH, Népszámlálás, 2001 www.nepszamlalas2001.hu (Letöltés ideje: 2020. április 1.)
- Központi Statisztikai Hivatal – KSH, Népszámlálás, 2011 www.ksh.hu/nepszamlalas/ (Letöltés ideje: 2020. április 1.)
- Központi Statisztikai Hivatal – KSH, Tájékoztatási adatbázis <http://statinfo.ksh.hu/Statinfo/index.jsp> (Letöltés ideje: 2020. április 1.)
- McLeod, J. M., Scheufele, D. A., Moy, P. (1999). Community, Communication, and Participation: The Role of Mass Media and Interpersonal Discussion in Local Political Participation. *Political Communication*, 16(3), 315–336. <https://doi.org/10.1080/105846099198659>
- Morley, D. (2000). *Home Territories: Media, Mobility and Identity*. London: Routledge.
- Nárai M. (2012). Beilleszkedés, befogadás – a szuburbán településekre beköltözők társadalmi integrációja. In Hardi T., Nárai M. (szerk.), *Térszerkezet és területi folyamatok: Tanulmánykötet Rechnitzer János tiszteletére* (pp.191–207). Pécs – Győr: MTA KRTK RKI.
- Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer <https://www.teir.hu> (Letöltés ideje: 2018. április 1.)
- Ouredníček, M. (2007). Differential suburban development in the Prague urban region. *Geografiska Annaler Series B Human Geography*, 89(2), 111–126. doi: 10.1111/j.1468-0467.2007.00243.x
- Ross, B. (2014). *Dead End: Suburban Sprawl and the Rebirth of American Urbanism*. New York: Oxford University Press.
- Sailer-Fliege, U. (1999). Characteristics of post- socialist urban transformation in east central Europe. *GeoJournal*, 49(1), 7–16.
- Schuchmann J. (2013). *Lakóhelyi szuburbanizációs folyamatok a Budapesti agglomerációban*. Doktori dolgozat. Győr: Széchenyi István Egyetem.
- Solymár (2007): *Solymár Nagyközség Településfejlesztési Koncepciója*. <http://www.solymar.hu/>
- Somlyódyne Pfeil E. (2011). Az agglomerációk jelentőségének változása az államszervezés és a városi kormányzás szempontjából. *Tér És Társadalom*, 25(3), 27–59. doi: 10.17649/TET.25.3.1876
- Stanilov, K., Sýkora, L. (2014a). Postsocialist suburbanization patterns and dynamics: A comparative perspective. In K. Stanilov, L. Sýkora (Eds.), *Confronting suburbanization: Urban decentralization in postsocialist Central and Eastern Europe* (pp.256–295). Malden: Wiley Blackwell.
- Stanilov, K., Sýkora, L. (2014b). Managing suburbanization in postsocialist Europe. In Stanilov, K., Sýkora, L. (Eds.), *Confronting suburbanization: Urban decentralization in postsocialist Central and Eastern Europe* (pp. 296–320). Malden: Wiley Blackwell.
- Stanilov, K., Sýkora, L. (2014c). The challenge of postsocialist suburbanization. In Stanilov, K., Sýkora, L. (Eds.), *Confronting suburbanization: Urban decentralization in postsocialist Central and Eastern Europe* (pp.1–32). Malden: Wiley Blackwell.
- Szabó J. (2003). Települési stratégiák a Budapesti agglomerációban. *Tér és Társadalom*, 17(4), 101–116. doi:10.17649/TET.17.4.918
- Szabó, T., Szabó, B., Kovács, Z. (2014). Polycentric urban development in post-socialist context: The case of the Budapest metropolitan region. *Hungarian Geographical Bulletin*, 63(3), 287–301. doi: 10.15201/hungeobull.63.3.4
- Szelényi, I. (1996). Cities under socialism – and after. In Andrusz, G., Harloe, M., Szelényi, I. (Eds.), *Cities after socialism: Urban and regional change and conflict in post-socialist societies* (pp.286–317). Oxford: Blackwell Publishers.

- Szirmai V. (2011). A nagyváros szélén: A városi terjeszkedés térbeli társadalmi problémái. *Tér És Társadalom*, 25(1), 20–41. doi: 10.17649/TET.25.1.1771
- Szirmai, V. (2011b). Urban sprawl in Europe: An introduction. In Szirmai, V. (Ed.), *Urban sprawl in Europe. Similarities or differences?* (pp.13–45). Budapest: AULA Kiadó.
- Szirmai V. (2016). Hol laknak a magyar nagyvárosi térségek képzett, illetve elit csoportjai? In Morcsányi, G., István, G. (szerk.), *A magyar polgár* (pp.201–214). Budapest: TÁRKI – Magvető.
- Szirmai V. (2019). *Városok és városlakók. A befogadó és kirekesztő városok*. Budapest: Corvina Kiadó – MTA TK.
- Szirmai, V., Váradi, Zs., Kovács, Sz., Baranyai, N., Schuchmann, J. (2011): Urban sprawl and its spatial, social consequences in the Budapest metropolitan region. In Szirmai, V. (Ed.). *Urban sprawl in Europe. Similarities or differences?* (pp.141–186). Budapest: AULA Kiadó.
- Tímár J. (1999). Elméleti kérdések a szuburbanizációról. *Földrajzi értesítő*, 48(1–2), 7–31.
- Tosics, I. (2006). Spatial Restructuring in Post-socialist Budapest. In Tsenkova, S., Nedovic-Budic, Z. (Eds.), *The urban mosaic of post-socialist Europe. Space, institutions and policy* (pp.131–150). Heidelberg: Physica. doi: 10.1007/3-7908-1727-9.
- Váradi M. M. (1999). Hová megyünk lakni? Szuburbanizációs minták és konfliktusok a budapesti agglomeráció budai oldalán. Esettanulmány. In Barta Gy., Beluszky P. (szerk.), *Társadalmi–gazdasági átalakulás a budapesti agglomerációban* (pp.115–129). Budapest: Regionális Kutatási Alapítvány.
- Váradi Zs., Szirmai V. (2012). Térbeli–társadalmi elkülönülés és integráció a magyar nagyvárostérségekben. In I. Kovách I., Dupcsik Cs., Tóth T. P., Takács J. (szerk.), *Társadalmi integráció a jelenkori Magyarországon. Tanulmányok* (pp.115–132). Budapest: Argumentum Kiadó.
- Váradi Zs. (2014). Budapest és környéke közötti konfliktusok – együtt vagy külön utakon? In Berki M., Halász L. (szerk.), *A társadalom terei, a tér társadalma. Megújulás és fenntarthatóság a város- és térségfejlesztésben* (pp.217–244). Budapest: Art Webber Studio.

KISGYERMEKES ANYÁK MUNKAERŐPIACI HELYZETE ÉS FAMILIALISTA CSALÁDPOLITIKA A 2010-ES ÉVEK EURÓPÁJÁBAN

MÁTÉ ANNA

Összefoglalás

A tanulmány a 2010-es évek Európájának családpolitikai intézkedéseit vizsgálja, abból a szempontból, hogy szakpolitikai eszközeikben, illetve eredményeikben mennyiben tekinthetők vagy nem tekinthetők familialista típusúnak. Az összevetés az OECD Statisztikai adatbázisának adatait elemzi *K-means* klaszterképző eljárással segítségével. A klasztereljárás tanúsága szerint az európai jóléti államok családpolitikái öt különböző klaszterbe csoportosíthatók, ezzel kibővítik a korábban meghatározott familialista családpolitika négy típusát. Az elemzés eredményei azt a nézetet támasztják alá, miszerint az egykori szocialista országok mai szociálpolitikájának vannak olyan jellegzetes vonásai, amik okán egyetlen, javarészt a nyugati jóléti államokra megalkotott komparatív jóléti állam típusba sem sorolhatók be, ezzel szemben bizonyos szociálpolitikai területen markánsan elkülönülve, saját típust alkotnak. A tanulmány továbbá arra is rávilágít, hogy a családpolitikai típusok nem függetlenek a nők munkaerőpiaci helyzetétől, sőt, jelentős mértékben képesek akár pozitív, akár negatív irányba kihatni a nők, és kivált a kisgyermeket nevelő édesanyák, foglalkoztatottsági lehetőségeire.

Kulcsszavak: családpolitika, familializmus, női munkavállalás, komparatív szociálpolitika, klaszterelemzés

Bevezetés

A tanulmány célja az európai országok kisgyermekgondozáshoz kapcsolódó szociálpolitikai ellátásainak familialista szempontú összehasonlítása. *Familializmus* alatt azt a szemléletmódot és szakpolitikai megoldást értjük, amely a különböző – jelen esetben a kisgyermeket érintő – gondozási funkciók ellátását a család hatáskörébe utalja, a családot tekinti az elsődleges vagy legfőbb felelősnek a szükséglet szenvedő hozzátartozóról való gondoskodás tekintetében (Ochiai – Hosoya, 2014). Ezen dimenziók vizsgálatára alkotta meg Leitner (Leitner, 2003) az európai jóléti államokra vonatkoztatva a familializmus négy típusát, ahol az állami beavatkozás céljai és eszközei mentén különböztet meg négy családpolitikai típust: *explicit*, *implicit* és *opcionális* familializmust, illetve defamilializmust. *Explicit familializmus*nak nevezi, ahol az állam nemcsak erősíti a család lehetőségeit a gondoskodófunkció betöltésére, de voltaképpen abba az irányba is tereli őket, lévén, hogy szűkösen elérhetők az alternatív szolgáltatások, idesorolja a szerző Ausztriát és Németországot, ahol erős szerepet tölt be a fizetett gyermekgondozási szabadság, de a bölcsődék és óvodák elérhetősége korlátozott. *Implicit familializmus*nak nevezi, ahol a család kénytelen vállalni a gondozással járó feladatok ellátását, mert más alternatíva nem elérhető, viszont az állam nem honorálja ennek a funkciónak a vállalását, továbbá a széles körben elérhető kisgyermekgondozó intézmények lefedettsége sem megfelelő. Idehelyezi a szerző Görögországot, Spanyolországot

és Portugáliát. *Opcionális familializmus*nak nevezi azt, ahol a gondoskodás lehetősége a családnak, de nem kötelessége, támogatószolgáltatások léteznek, de nem élni vele ugyanúgy lehetősége van a családnak, mint élni. Leitner ide a skandináv országokat sorolja. *Defamilializmus* alatt azt érti, ahol a család gondoskodófunkciója visszafogott vagy leépített, az állam nem biztosít hosszú időn keresztül fizetett gyermekgondozási szabadságot, de az alternatív gondoskodási szolgáltatásokat nyújtó intézmények elérhetőek, bár jellemzően piaci alapon, ilyennek Írországot és Nagy-Britanniát tekinti. Nemek közötti egyenlőség szempontjából érdemes még kitérni arra, hogy a familialista szociálpolitikai megoldások a hagyományos nemi szerepeket erősítik inkább, mert a gondozási feladatokat jellemzően a családok nőtagjai végzik, így ezek a politikák nemcsak a családot erősítik, hanem a családon belüli hagyományos munkamegosztást is. A fenti négy típusból az explicit familializmusnak van lehetősége arra, hogy a hagyományos női és férfi szerepeket, az opcionális familializmusnak pedig arra, hogy az egyenlőbb nemi szerepeket erősítse, vagyis genderizált vagy degenderizált családpolitikai megoldást alakítson ki (Leitner, 2003).

Jelen tanulmány ezekből az elméleti alapokból kiindulva veti össze egymással az európai jóléti államok kisgyermekgondozáshoz kapcsolódó szociális ellátásait, célkitűzése, hogy megvizsgálja, hogy harminc évvel a rendszerváltás után még mindig húzható-e határvonal a nyugati és keleti jóléti államok közé a Leitner által felvázolt familialista típusok szerint.

Módszer

A különböző csoportosító eljárások során ugyanaz a cél vezérli a kutatót: egy olyan minimális dimenziószámú teret találni, ahol az áttekinthetőségből, a dimenziószám csökkenéséből származó előny még kiegyenlíti az információvesztéséből származó hátrányokat (Lengyel, 1999). A csoportokba sorolásra számos eljárás létezik, amelyek közül a klaszteranalízist használjuk. A klaszteranalízis legegyszerűbben homogén megfigyelések csoportosításaként határozható meg (Burns – Burns, 2008), alapgondolata, hogy előismeretek nélkül is feltárhatók egy mintán belül az egymáshoz hasonló, illetve az egymástól különböző csoportok (Kovács, 2014). Az eljárás célja, hogy az egyes csoporton belüli homogenitás és a csoportok közötti heterogenitás is megfelelően nagy legyen, amelyet különböző matematikai eljárásokkal mér. Jelen tanulmány a nem hierarchikus klaszterképző eljárások közül az egyik leggyakrabban alkalmazott, a *K-means* – magyarul *k-középpont* – eljárást használja.

A kutatáshoz a Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet (a továbbiakban az angol elnevezés rövidítése után: OECD) Statisztikai Igazgatósága által gondozott Családstatisztikai Adatbázis harmincnégy indikátorát használtuk, az indikátorok OECD Stat kódját és a referenciaéveket lásd a *Függelékben*. Az összevetésbe huszonhat ország került be: Ausztria, Belgium, Csehország, Dánia, az Egyesült Királyság, Észtország, Finnország, Franciaország, Görögország, Hollandia, Írorság, Izland, Lettorság, Lengyelország, Litvánia, Luxemburg, Magyarország, Németország, Norvégia, Olaszország, Portugália, Spanyolország, Svájc, Svédország, Szlovákia és Szlovénia. Az adatok 2013 és 2018 közötti időszakból származnak.

A klasztereljárás eredményei

Az elemzés az SPSS Modeler 18.0 verziószámú szoftverével készült. A csoportosítás elvégzése előtt a változókat *z-score* módszerrel standardizáltuk, illetve a várható kimenetet és az ideálisnak tartott klaszterszámot az úgynevezett *auto-cluster* eljárással becsültettük meg. Az *autocluster* eljárás az adatainkra *K-means* fürtképző eljárás mellett az ideális klaszterszámot ötben határozta meg, a modell erősségét az átlagos sziluettérték alapján megfelelően erősre becsülte. Az átlagos sziluettmértékszám a klaszter kohéziójának mérésére használatos, jónak tekinthető a modell, ha az átlagos sziluett 0,5 vagy a fölötti, megfelelőnek, ha az érték 0,4 és 0,5 közötti, ez alatt viszont gyengének ítéli a rendelkezésre álló bizonyítékokat arra vonatkozóan, hogy megfigyelési egységek összetartozó csoportokba sorolhatók lennének. Az átlagos sziluett értéke a megfigyelési egységekhez tartozó sziluettek átlagát jelenti (Kaufman – Rousseeuw, 1990).

Az algoritmus az országokat 0,4-es átlagos sziluettérték mellet öt klaszterbe csoportosította, az első klaszterbe (K1) hét ország tartozik, többségében egykori szocialista országok: Ausztria, Észtország, Németország, Lengyelország Litvánia, Luxemburg és Szlovénia. A második klaszternek (K2) öt tagja van, jellemzően déli, mediterrán országok: Görögország, Olaszország, Hollandia, Portugália és Spanyolország. A harmadik klaszter (K3) négytagú: Belgiumot, Írországot, Svájcot és az Egyesült Királyságot foglalja magában. A negyedik klasztert (K4) szinte kizárólag a Visegrádi országok alkotják: Csehország, Magyarország és Szlovákia egészül ki Lettországgal. Az ötödik klaszterbe (K5) pedig elsősorban északi, skandináv országok kerültek: Dánia, Finnország, Franciaország, Izland, Norvégia és Svédország. Leitner idézett klaszszifikációját használva, az angolszász országok klasztere, a K3 ítéltető defamilialistának. Az északi országok klasztere, a K5 opcionális familialistának, a mediterrán országok csoportja, a K2 pedig implicit familialistának. A két, javarészt posztiszocialista országokat tömörítő klaszter, a K1 és a K4 pedig rendre az explicit és explicit–posztiszocialista típusú familializmus jeleit mutatja – a megkülönböztetés indoklására később térünk ki. A klasztercsoportok Leitner által meghatározott típusokba sorolásának jobb megértését a modellbe bevont változók alaposabb áttekintése segíti, ezeket a következőkben foglaljuk össze.

A klasztereljárás elemzése

A modell a besorolás szempontjából fontossági sorrendbe állította a változókat – a tíz legfontosabb indikátort lásd *Táblázatok*.

Az első indikátor a szolgáltatásjellegű ellátásokra fordított GDP-arányos szociálpolitikai kiadásoké. A táblázatra pillantva látható, hogy az opcionális familialista országok csoportja minden más típusnál jóval nagyobb hangsúlyt fektet a szolgáltatásjellegű ellátások finanszírozására (**PF.1.1.A** változó), ezt ugyanakkor nem önmagában, hanem az anyák számára elérhető teljes gyermekgondozási szabadságok hosszával együtt érdemes vizsgálni. Így válik láthatóvá az opcionális familializmus opcionális jellege: a kiterjedt szolgáltatások mellett relatíve hosszú gyermekgondozási szabadság is elérhető (**PF.2.5.A** változó), a csoport átlaga meghaladja a harminchetet. Ennél az implicit, és különösen a defamilialista országok csoportja rövidebb szabadságokat biztosít, a köztük lévő különbség a szolgáltatásokra fordított kiadásokban is látszik:

a defamilialista megközelítés nagyon rövid gyermekgondozási szabadságot tesz elérhetővé, cserébe kicsit jobban preferálja a napközbeni kisgyermekgondozó szolgáltatásokat. Ugyan az implicit familializmus valamivel hosszabb ellátási időt biztosít, cserébe kevésbé költ intézményes szolgáltatásokra. Az anyák számára biztosított gyermekgondozási szabadságok hosszában ragadható meg ugyanakkor talán leginkább az explicit familialista családpolitika és az ezen az úton járó országok különbözősége: ebben a két országcsoportban átlagosan közel egy év, vagy kicsivel hosszabb, szabadság érhető el. Ráadásul ez idő alatt nemzetközi összehasonlításban viszonylag magas helyettesítési rátájú összegekre jogosultak az édesanyák (**PF2.1.A** változó), bár az explicit–posztoszocialista familialista országok csoportjában az átlagos helyettesítési ráta talán nem tűnik kiemelkedően magasnak, szemben a másik explicit familialista csoporttal, nem szabad elfelejtenünk, hogy ez a helyettesítési arány jóval hosszabb időszakon keresztül elérhető, mint más csoportok esetében.

Az elérhető gyermekgondozási fizetett ellátások hossza és helyettesítési rátája mellett érdemes megnézni a kimenetekben jelentkező különbségeket. A kimenetek különbségét ebben az összehasonlításban a gyermekszületéstől számított hatodik hónap eltelte utáni jövedelmi helyzetnek a gyermekszületést megelőző jövedelmi helyzethez viszonyított arányával mérjük (**PF.2.4.E** változó). Rögtön látható, hogy ebben a tekintetben kiemelkednek a többi országcsoporthoz képest az explicit familialista típusú országok: a gyermeket vállaló családok a gyermek születése utáni hatodik hónapban a korábbi jövedelmi helyzetükhöz képest 15–19 százalékpontnyi visszaesést tapasztalnak csak átlagosan, tehát ezekben az országokban, legalábbis rövid távon, a gyermekvállalás kevésbé jelent szegénységi kockázatot. Alacsonyabb, de még mindig magas az opcionális familialista típusú országokban elért jövedelmi arány, alacsonyabb azonban a defamilialista és különösen az implicit familialista országcsoportokban.

A két országcsoport közötti különbség feltételezhető oka az anyák munkahelyi visszatéréseivel keresett jövedelem, amely még akkor is jobb jövedelmi helyzetet teremt az implicit familialista országokhoz képest, ha feltételezzük, hogy a családi költségvetés ezzel párhuzamosan új kiadási tétellel is kiegészül: a gyermekek napközbeni ellátásához való kisebb vagy nagyobb mértékű pénzben fizetett szülői hozzájárulással. Mivel azonban az ilyen napközbeni ellátást biztosító intézmények az implicit familialista országokban kevésbé elérhetőek, sokkal valószínűbb az a szcenárió, hogy az anyák – a gondoskodás intézményes megoldatlansága okán – nem tudnak visszatérni a munkaerőpiacra, azonban számukra pótlólagos bevételi forrást sem biztosít már az állam. Így szegénységi kockázat tekintetében az ilyen típusú családpolitikát folytató országokban a legkiszolgáltatottabbak a gyermeket vállalók. Ez összhangban áll Szikra kutatási eredményeivel is, aki a lengyel és a magyar családpolitikai rendszert összehasonlítva arra a következtetésre jutott, hogy a lengyel nők a családpolitikai ellátások reziduálisabb jellege és a hiányzó kiterjedt kisgyermekgondozó intézményrendszer okán a magyar nőknél kiszolgáltatottabb helyzetbe kerülnek a gyermekvállalás kezdeti éveit alatt (Szikra, 2010). Az explicit familialista országok szociálpolitikájának kora gyermekkorra targetáltsága tetten érhető a különböző életkori csoportok szerint felosztott GDP-kiadási szerkezetben. Az implicit és defamilialista típus inkább a gyermek hatodik életéve utánra összpontosít. Az óvodáskorúnál fiatalabb gyermekek napközbeni elhelyezésében az idevonatkozó három, a legfontosabb prediktorok között nem szereplő változót a 2. táblázatban ábrázoljuk (lásd *Táblázatok*). Ez alapján a napközbeni intézményes gyermekelhelyezés átlagos jövedelmekhez viszonyított átlagos költsége az opcionális és az explicit–posztoszocialista típusokban alacsonyabb, míg a másik három típusban magasabb, különösen a defamilialista típusban jelent számottevő terhet – az átlagjövedelem több mint felét két gyermek esetén. Ez az információ az állam és

a piac különböző szerepvállalására enged következtetni, feltételezhetjük, hogy míg az előbbi két csoportban általában az állam által részben vagy egészben finanszírozott intézményi férőhelyek állnak rendelkezésre, addig a többi csoportban, különösen a defamilialista csoport esetében, a szolgáltatást piaci szereplők nyújtják, magas térítési díjak ellenében. Ezzel közel összhangban áll a részvételi arány is, jelentősebb különbségeket az informális gondozásban részt vevő gyerekek arányában látunk. Az OECD értelmezésében informális gondoskodásnak számít minden olyan elhelyezés, amely nem intézményes és/vagy szerződéses alapon létrejövő jogviszony alapján történik, hanem kölcsönös segítségnyújtás alapján. Elsősorban a nagyszülők, rokonok és esetleg barátok vagy más ismerősök, szomszédok által végzett gondoskodást és felvigyázást lehet ideérteni. Informális gondoskodásban részesülő, kétévesnél fiatalabb gyermekek aránya átlagosan tíz százalék alatti az opcionális familialista országokban – nem meglepő módon, hiszen ez a családpolitikai típus az, amelyik leginkább szerepet vállal a kisgyermekgondozásban intézményes szinten is. Legmagasabb az implicit familialista típusban, ahol sem az állam, sem pedig – a defamilialista típushoz hasonlóan – a piac nem nyújt kiterjedt szolgáltatásokat a kétévesnél fiatalabb gyermekek napközbeni elhelyezésére.

A legfontosabb indikátorok jellemzőinek áttekintése azokat a szakirodalmi eredményeket támasztja alá, hogy Európában határozottan különböző szociálpolitikai irányvonalak léteznek, amelyek a kisgyermekes családokat célzó szociálpolitikai ellátások vizsgálata esetén is meghatározók. Az öt klaszter három fő családpolitikai elv mentén látszik szerveződni: egyrészt vannak azok az országok, amelyek támogatják a gyermekvállalást és a GDP jellemzően magasabb arányát költik családpolitikai ellátásokra, ám pénzbeli ellátások helyett a szolgáltatásokat preferálják, és a gyermekgondozási szabadságok hossza és helyettesítési rátája nem ösztönzi a hosszú anyai távollétet a munkaerőpiactól, ez elsősorban az opcionális familialista klaszter országaira jellemző, vagyis Dániára, Finnországra, Izlandra, Norvégiára, Svédországra, illetve Franciaországra. Egy másik kirajzolódni látszó megoldás, amellyel implicit familialista és defamilialista klaszterek országai élnek, ahol a kisgyermekgondozó jogosultságok terjedelme és az ellátások időbeli hossza szintén nem kiemelkedően hosszú, illetve a helyettesítési rátájuk sem kiemelkedően magas, így inkább ösztönzi az anyai munkavállalást, vagyis a kétkeresős családmodellt, mivel a gyermekvállalást követően a család nettó jövedelme a korábbiakhoz viszonyítva jelentősebb mértékben esik vissza, ugyanakkor az állam sem költ a többi vizsgált országhoz képest jelentős GDP-arányú kiadást a családpolitikai ellátásokra.

A harmadik családpolitikai irányvonal pedig az explicit familialista országokra jellemző. Ezen országok esetében az állam jelentős szerepet vállal családpolitikai ellátások biztosításán keresztül, amelyekre a GDP átlagoshoz viszonyított nagyobb arányát fordítják, ám a kiadásokat elsősorban, szemben az opcionális familialista országokkal, készpénzes ellátásokra költik. Emellett jellemzően kiemelkedően magas a fizetett gyermekgondozási szabadságok hossza és helyettesítési rátája, ezekben az országokban csökken a legkisebb mértékben a háztartások nettó jövedelme a gyermekszületést követően, s ebből kiindulva ez a családpolitikai megoldás az, amely a három közül legkevésbé ösztönzi az édesanyát a gyors munkaerőpiaci visszatérésre. Jelen klaszterbesorolás két explicit familialista típust is tartalmaz, közös vonásuk, hogy többségükben egykori szocialista vagy legalábbis részben szocialista (Németország) országokat tömörítenek.

A két explicit familialista típus közötti különbség részben megfogható a Leitner által is használt, a korábbiakban már leírt genderizáltság vagy degenderizáltság fogalompár mentén is, ennek egyik indikátora lehet az apák számára biztosított,

gyermekszületés esetén járó szabadságok helyettesítési rátáit bemutató változó (**PF2.1.B** változó). Láthatjuk, hogy míg az első explicit familialista típusban az apák magas, átlagosan 85% feletti helyettesítési rátára jogosultak, addig a második típusban csak átlagosan alig több, mint 60%-ra. Emellett, bár a két típus hasonlít egymásra, az explicit familializmus mértéke a második típusban erősebbnek mutatkozik. Mivel ez utóbbi típus az elsővel ellentétben csak egykori szocialista országokat tartalmaz, az explicit–posztoszocialista familialista típus nevet kapta.

A családpolitikai típusok közötti különbség természetesen nem elválasztható a társadalomtól, amelyben kialakult. A politikák ilyen jellegű történeti beágyazottságával részletesen foglalkozik az útfüggség szakirodalma (Cook, 2011; Pierson, 1997), most csak a témához legszorosabban kapcsolódó néhány szempontot emelnénk ki a számtalan releváns megközelítés közül. Egyfelől létezik egy mélyen gyökerező társadalmi–fejlődésbeli különbség Európa nyugati és keleti fele között, amelyet Szűcs a „felülről szervezettség” és „alulról szervezettség” szembeállításával különböztet meg. Az alulról szerveződő nyugati országokban a fejlődés útját és módját a polgárság vívta ki, míg a felülről szerveződő társadalmakban a kívánt modernitást felülről, az államirányítás szervezte rá a társadalomra – a két megközelítésben tehát az állam szerepe gyökeresen eltérő (Szűcs, 1983). Az is fontos, hogy az egész szociálpolitikai gondolkodást, illetve a család elhelyezkedését miként ítéli meg egy társadalom. Nem valószínű, hogy egy alapvetően liberális berendezkedésű jóléti államban, ahol az állam szerepe a szociális ellátások terén reziduális, és a családot elsősorban a magánszféra területének tekintik, amelyben az államnak keresnivalója kevés (Esping-Andersen, 1990) egy explicit vagy akár opcionális familialista típus jöjjön létre – hiszen az alapvető szociális gondolkodással szemben áll. Nem így egy szociáldemokrata típusú jóléti államban, ahol mind a társadalmi kockázatok közös mérséklése, mind pedig az egyéni szabadság kitüntetett helyen szerepel – így szinte magától értetődő, hogy opcionális familialista családpolitikát választanak ezen országok. Hosszabb kutatást is megérdemelne, hogy pontosan milyen történeti és intézményes fejlődési motívumok vezették oda az egykori szocialista blokk országait, hogy jellemzően explicit familialista családpolitikát válasszanak.

A témában korábban végzett kutatások eredményei arra engednek következtetni, hogy ebben – többek között – három faktor játszott szerepet: az egyik az államszocialista időszakban kialakult korszakos kisgyermeknevelési ellátások meghatározó volta, amelyet a rendszerváltást követő kormányok egyike sem igazán mert vagy akart jelentősebb mértékben megreformálni, vagy akár eltörölni (Farkas, 2017; Inglot és mtsai., 2011). Ettől nem független a második faktor sem, amelyik a kisgyermek napközbeni ellátását biztosító intézmények rendszerváltás utáni eltűnését jelenti: a térségben az 1990-es évek első felében jelentős mértékben csökkent a bölcsődei férőhelyek száma (Haskova, 2010). Harmadszor pedig a korábbi rendszerrel való szembefordulásként is értelmezhetően, valamint az elszoruló intézményrendszer voltaképpen szükségességét megkérdőjelezően egyre erősebbé vált az a meglátás, miszerint a kisgyermekeknek az első három évben elsősorban az anyára van szükségük (Blaskó, 2008; Haskova és mtsai., 2012; Lange – Fratzak, 2010). Ezen faktorok egymást kölcsönösen erősítő volta is hozzájárulhatott az explicit familialista országok családpolitikájának alakulásához.

A fenti vonások pedig a női és anyai foglalkoztatási statisztikákban is tetten érhetők: általánosságban megállapítható, hogy az opcionális familialista országokban a legmagasabb a női foglalkoztatottság, míg az explicit familialista típusúhoz, és kivált az explicit–posztoszocialista típusúhoz tartozó országokban európai összehasonlításban alacsonyabb (Európai Bizottság, 2016). Az anyai foglalkoztatottság általában alacsonyabb az átlagos női foglalkoztatottsági mutatóknál, de

mértéke országonként jelentősen különböző. Az OECD 2014-es adatai szerint² az Európai Unió országainak átlagában azon nők foglalkoztatottsági rátája, akik 14 év alatti gyermeket nevelnek 68,2%. Ennél jelentősen magasabb az opcionális familialista országoké, jellemzően 75% körüli vagy a feletti, szemben az explicit–posztoszocialista típusú országokkal, ahol ez az arány pusztán 56% és 61% között változik. Ha a munkavállalási adatokat a gyermekek életkora szerint tovább-bontva vizsgáljuk, akkor kitűnik, hogy ez utóbbi klasztercsoportban az átlagtól elmaradó értéket a hat-évesnél fiatalabb gyermeket nevelő anyák nagyon alacsony, 16–22% közötti foglalkoztatottsági aránya árnyalja, mert a magasabb életkorú gyermeket nevelő édesanyák foglalkoztatottsági rátája már az Európai Unió átlagának megfelelő, vagy enyhén magasabb.

Összegzés

A klasztereljárás kimenete azt támasztja alá, hogy az európai családpolitika sokrétű, legalábbis a családpolitika azon területén, ami a gyermekszületést követő gyermekgondozási ellátásokat és a kisgyermeket oktató–nevelő intézményi szolgáltatásokat illeti. E tekintetben húzható meg határvonal a nyugat-európai és a posztoszocialista országok között, az öt létrejött klaszter közül kettőbe csoportosulnak túlnyomórészt egykori szocialista országok. Ugyanakkor azt a további megállapítást tehetjük, hogy nemcsak a volt szocialista országok különböztethetők meg, de a mediterrán és az északi országok is saját klasztert alkotnak, vagyis a történelmi gazdasági–politikai rezsim mellett a földrajzi elhelyezkedés is fontos. Leitner által közel húsz évvel ezelőtt megalkotott familializmustípusok robosztusak, e tekintetben a kutatási eredményeink arra engednek következtetni, hogy az eltelt két évtized nem hozott döntő változást a családpolitika terén, a típusok ugyanúgy léteznek napjaink Európájában, mint két évtizeddel korábban. A különböző családpolitikai megoldások pedig hatással lehetnek a nők, és kivált az édesanyák munkaerőpiaci pozíciójára, amint azt az OECD vonatkozó munkaerőpiaci adatai is alátámasztják. Ez utóbbi terület azért is érdemes további kutatásokra, mert bizonyított az összefüggés a gyermekszegénység és a szülők munkaerőpiaci pozíciója között, a gyermekszegénység csökkentésének legjobb módja a szülők foglalkoztatása (Gábos, 2009).

Másfelől a nem túl távoli jövő érdekes kérdése lehet, ha a munkaerőpiaci kereslet–kínálati helyzet megfordul, és munkaerőhiány lesz tapasztalható, akkor azt milyen társadalmi rétegekből kívánja majd betölteni a mindenkori kormányzat. Jelenleg is láthatóak ennek jelei például a nyugdíjasok foglalkoztathatóságának engedélyezésében, vagy hazánkban a vendégmunkások megjelenésében is. Feltételezhető, hogy a jelenlegi magyar kormányzat a helyzetet kevésbé igyekszik majd bevándorlási politikával orvosolni, ekkor elképzelhető, hogy a politikaalkotók figyelme erősebben forduljon a 'gyeses kismamák' felé, felismerve azt, hogy a hosszú időn, akár éveken keresztül, szociális ellátással otthon tartott nők jelentős termelékenység-növelő potenciállal rendelkeznek, és hogy az ő humán erőforrásaikba történő beruházás hosszú távon kifizetődőbb és kedvezőbb társadalmi, de akár egyéni szempontból is, mint az inaktív helyzetben tartás.

² OECD Family Database, LMF1.2.C Maternal employment rates by age of youngest child. Elérhető: <http://www.oecd.org/els/family/database.htm> (Letöltés dátuma: 2020. május 12.)

Irodalomjegyzék

- Blaskó Z. (2008). Az anya korai munkavállalásának hatásai a gyermek pszichés fejlődésére. *Demográfia*, 51(2–3), 259–281.
- Burns, R. P., Burns, R. (2008). *Business research methods and statistics using SPSS*. New York: Sage.
- Cook, L. J. (2011). *Postcommunist welfare states: Reform politics in Russia and Eastern Europe*. New York: Cornell University Press.
- Esping-Andersen, G. (1990). *The three worlds of welfare capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Európai Bizottság (2016). *Európai Szemeszter – Tematikus tájékoztató: Nők a munkaerőpiacon*. https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/file_import/european-semester-thematic-factsheet-labour-force-participation-women_hu.pdf
- Farkas T. (2017). Lengyelország, Csehország és Szlovákia családtámogatási rendszereinek összehasonlítása. *Demográfia*, 60(4), 333–376.
- Gábos G. (2009). A gyermekszegénység csökkentését célzó kormányzati beavatkozások – a szakirodalom áttekintése. *Esély*, 2009(5), 48–67.
- Haskova, H. (2010). Factors contributing to the decline in childcare services for children under the age of three in the Czech Republic. In Scharle, Á. (Ed.), *Manka Goes to Work – Public childcare in the Visegrad countries 1989–2009* (pp.4–20). Budapest: Budapest Institute for Policy Analysis.
- Haskova, H., Györy, A., Szikra, D. (2012). *How did we get the ‘magic 3’? The timing of parental leaves and child care services in the Visegrad-countries*. Budapest: Budapest Institute. <http://www.budapestinstitute.eu/uploads/Magic3.pdf>
- Inglot, T., Szikra, D., Rat, C. (2011). *Continuity and Change in Family Policies of the New European Democracies: A Comparison of Poland, Hungary and Romania. PART I: Institutional Legacies and Path Dependence in Family Practice 1945 to 2000*. Seattle: National Council for Eurasian and East European Research.
- Kaufman, L., Rousseeuw, P. J. (1990). *Finding Groups in Data: An Introduction to Cluster Analysis*. New York: John Wiley & Sons. Inc.
- Lange, M., Fratzak, E. (2010). Day care services for children in Poland, 1980–2008. In Scharle, Á. (Ed.), *Manka Goes to Work – Public childcare in the Visegrad countries 1989–2009* (pp.96–106). Budapest: Budapest Institute for Policy Analysis.
- Leitner, S. (2003). Varieties of familialism: The caring function of the family in comparative perspective. *European societies*, 5(4), 353–375.
- Lengyel I. (1999). Mért a mérhetetlent? A megyei jogú városok vizsgálata többdimenziós skálázással. *Tér és Társadalom*, 13(1–2), 53–73.
- Ochiai, E., Hosoya, L. A. (2014). *Transformation of the Intimate and the Public in Asian Modernity*. Leiden: Brill.
- Pierson, P. (1997). *Path dependence, increasing returns, and the study of politics*. Cambridge: Minda de Gunzburg Center for European Studies, Harvard University.
- Szikra, D. (2010). Eastern European faces of familialism: Hungarian and Polish family policies from a historical perspective. In Scharle, Á. (Ed.), *Manka Goes to Work – Public childcare in the Visegrad countries 1989–2009* (pp.83–95). Budapest: Budapest Institute for Policy Analysis.
- Szücs J. (1983). *Vázlat Európa három történelmi régiójáról*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.

Táblázatok

1. táblázat. A klasztereljárás eredménye: a legfontosabb tíz változó értéke az egyes klaszterekben és a teljes klaszterátlagban
(Forrás: Saját szerkesztés)

Klaszter Indikátor	Explicit familializmus (K1)	Implicit familializmus (K2)	Defamilializmus (K3)	Explicit– posztoszocialista familia- lizmus (K4)	Opcionális familializmus (K5)	Átlag
PF1.1.A Szolgáltatástípusú családi ellátásokra költött GDP-arányos állami kiadás mértéke. (2015)	0,82	0,55	0,83	0,79	1,94	0,99
PF2.5A Teljes ellátás (ekvivalens hetek számában) az anyák számára. (2018)	51,43	19,77	9,98	54,96	30,04	33,23
PF2.1.A Anyáknak fizetett szülési, szülői és otthoni gondozási szabadsága – átlagos fizetés helyettesítési aránya. (2018)	100,00	86,78	46,46	71,25	76,80	76,26
PF1.2.A Alapfokú, középfokú és középfokú nem felsőfokú és felsőfokú oktatásra fordított kiadások közforrásonként, a GDP-százalékban. (2013)	3,04	3,32	3,90	2,60	4,12	3,40
PF1.3.B A családi ellátások értéke két gyermek esetén – az átlagjövedelem százalékos arányában. (2018)	9,42	3,04	6,32	4,03	4,64	5,49
PF1.3.B Teljes családi ellátások egy két szülővel, két keresővel és két gyermekkel rendelkező családban, a legfiatalabb gyermek életkora 9 év. (2018)	9,61	3,11	6,61	4,03	4,29	5,53
PF2.1.B Az apák számára fizetett szülési, szülői és otthoni gondozási szabadság – átlagos fizetés helyettesítési aránya. (2018)	85,91	91,25	17,90	60,25	62,19	63,50
PF1.1.A GDP-arányos állami kiadások a családi ellátásokra, összesen. (2015)	2,49	1,67	2,83	2,72	3,42	2,63
PF2.4.E A háztartások nettó ekvivalens jövedelme a születést követő hatodik hónapban. (2014)	81,20	58,80	61,93	84,95	68,34	71,04
PF1.6.B Pénzügyi kiadások a családi támogatásokra és az (általános és középiskolai) oktatásra életkor szerint, a családi támogatásokra és oktatásra fordított összes közkiadásának százalékában – 0–5 éves korcsoportban. (2013)	26,09	22,07	22,98	30,71	31,21	26,61

2. táblázat. Intézményes és informális gondozásban részesülő gyerekek aránya az egyes klasztertípusokban (Forrás: Saját szerkesztés)

Klaszter/ Változó	Explicit familializ- mus (K1)	Implicit familializ- mus (K2)	Defamilializmus (K3)	Explicit–posztzoci- alista familializmus (K4)	Opcionális familia- lizmus (K5)
PF3.2.A A korai gyermekkori nevelési és ápolási szolgáltatást nyújtó intéz- mények beiratkozási arányai, 0–2 éves gyerekek körében. (2017)	31,3	27,1	23,8	32,6	33,4
PF3.4. Bruttó díjak két tipikus napközbeni gyermekgondozási intézmény- ben teljes munkaidőben gondozott két (2 és 3 éves) gyermek számára, az átlagkereset százalékos arányában. (2015)	24,3	27,4	50,7	12,3	12,3
PF3.3. Az informális nem tipikus gyermekgondozási rendszert igénybe vevő, kétévesnél fiatalabb gyermekek aránya (%). (2017)	32,2	37,4	29,5	27,0	7,8

Függelék

Az elemzéshez használt OECD-adatok kódja és adatfelvételi éve. Az egyes változók metaadatai elérhetőek a szervezet honlapján.

LMF2.4.A (2013); LMF2.4.D (2015); PF1.1.A (2015); PF1.2.A (2013); PF1.3.B (2018); PF1.3.C (2018); PF1.6.B (2013); PF2.1.A (2018); PF2.1.B (2018); PF2.4.A (2014); PF2.4.B (2014); PF2.4.E (2014); PF2.5.A (2018); PF3.2.A (2017); PF3.2.D (2017); PF3.4 (2015); PF3.3. (2017)

RITKA BETEGSÉGBEN ÉRINTETTEK ONLINE KOMMUNIKÁCIÓJA A TWITTEREN – BIG DATA-ELEMZÉS³

SIMON SÁRA

Összefoglalás

Az egészségügy egyre nagyobb hangsúllyal van jelen a XXI. század digitális technológiai környezetében, az egészségre és a betegségekre vonatkozó egyéni és populációs adatok szintén egyre szélesebb körben elérhetőek. A betegek önmaguk is képesek betegségeikkel kapcsolatosan tájékozódni, információt, terápiás lehetőségeket keresni, ezeket társaikkal megosztani. A cikkben a *Symplur* social média listening platform alapján a ritka betegségekből érintettek témájában a közösségi média kommunikáció és a *tweetek* elemzése alapján mutatjuk be a ritka betegségekkel való megküzdés új lehetőségeit az információszerzés és -megosztás vizsgálata révén.

Kulcsszavak: digitális egészségügy, e-páciensek, ritka betegségek, közösségi média, social média listening, *Twitter*

Digitális egészségügy és e-páciensek – változó megközelítések a gyógyításban

A társadalom teljességét átformáló digitális átalakulás az orvoslást sem hagyta változatlanul. A korábbi, paternalista és tekintélyelvű orvos–beteg kapcsolatot (Chin, 2002, p.155) felváltotta az orvosok és a betegek közötti együttműködésen alapuló gyógyítás igénye, és egyre nagyobb mértékben valósul meg a digitális egészségügy⁴ (Kostkova, 2015). Egyetértve Meskó Bertalan és munkatársai állításaival, akik szerint a XXI. század paradigmaváltást hoz az egészségügy világába, melynek eredményeként az „elefántcsonttorony” tovább nem fenntartható, látható, hogy ezt a folyamatot nemcsak technológiai fejlődés, hanem az általuk is jelzett kulturális változás is kíséri, melyben a döntéshozóknak is számos kihívással kell szembenéznük az e-páciensek, az online orvosi információ, a robotika és a viselhető eszközök korában (Meskó és mtsai., 2017).

Jelen tanulmány azonban nem titkoltan nem tárgyalja a COVID19 és a pandémia alatt bekövetkező változásokat, azt egy különálló elemzés keretében teszi a ritka betegségek vonatkozásában, tekintve, hogy a 2020-ban kitört világjárvány okozta változások, az ezzel összefüggő tendenciák nem vethetők össze az azt megelőző időszakokkal, ezért a szerző fontosnak

³ A tanulmány elkészítéséhez nyújtott szakmai segítségért köszönet illeti Bozsonyi Károlyt, Simon Sára témavezetőjét. A doktoranda kutatómunkája az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-17-3 kódszámú *Új Nemzeti Kiválóság Programjának* támogatásával készült.

⁴ „A digitális egészségügy definiálható úgy, mint azoknak az információs és kommunikációs technológiáknak a használata, melyek segítik fejleszteni az emberi egészséget, az egészségügyi ellátórendszert, valamint az egészségmegőrzést az egyén, és ezen keresztül a társadalom számára.” (Kostkova, 2015)

tartja kiemelni, hogy ahhoz, hogy ezt a jelenlévő változást és folyamatos alakulást értelmezni tudjuk, szükséges az azt megelőző, tehát a járvány előtti időszakot is ismertetni mind módszertani, mind elméleti keretben. Az összehasonlítás egyelőre nem lehetséges teljeskörűen, tekintve, hogy a járvány adta elemzési környezet módszertani alapvetései még nem körvonalazottak megfelelően az állandó változás mellett, ezért a ritka betegségek témájában a tanulmány azokat a Big Data adatokat ismerteti, amelyek ebben a vonatkozásban jól meghatározható keretbe illeszthetőek, és a social média platform jellegzetességeit is bemutatják.

#RareDisease a *Twitteren*

A digitális egészségügy világában a betegek már autonóm, nem alárendelt, hanem a betegségük iránt érdeklődő, azt menedzselő, valamint a hasonló betegségben szenvedő társaikkal folyamatosan kapcsolatot tartó páciensek. A ritka betegségekben szenvedőkre ez a megállapítás különösen érvényes, hiszen a betegségekre vonatkozó információk szűkösek, korlátozottak, sok esetben maguk az orvosok sincsenek ezek birtokában. Ezért különös figyelmet érdemel közösségi viselkedésük, betegségmenedzsmentjük és információgyűjtésük. A hiteles források ugyanis életet menthetnek, ennek jó példája a hazai EgészségKommandó is, mely az ellenőrzött orvosi források gyűjtését végzi, és ezek elérését teszi lehetővé weboldalán.⁵

Az elemzés alapjául szolgáló hashtag és az interdiszciplináris megközelítésű témaválasztás ugyanakkor indoklásra szorul, hiszen a *Twitteren* számtalan betegség elérhető, akár hashtag, akár kulcsszó formájában, továbbá elérhetőek azok is, amelyek a népesség nagy százalékát érintik, ezért a ritka betegségekkel és az érintettekkel való foglalkozás magyarázatot igényel.

A ritka betegségben érintettek számára a legújabb terápiás lehetőségekről, betegközösségekről, kutatási eredményekről vagy szakértői elérhetőségekről megszerezhető orvosi információk a gyakori betegségekben szenvedők eseteihez képest véleményünk szerint nagyobb relevanciával bírnak, hiszen a betegek maguk is részt kell hogy vegyenek a megfelelő diagnózis és terápia megtalálásának folyamatában.

A ritka betegség, jellegéből adódóan, sok esetben hosszú diagnosztikus folyamatot jelent a betegek és orvosok számára egyaránt, amely mind az érintettek, mind az ellátórendszer számára megterhelő, sokszor években mérhető.⁶ Ez egyaránt eredményezhet növekvő szociális terheket az idő előrehaladtával, emelkedő költségeket, ennek következtében mindkét fél, de különösen a betegségben szenvedők érdekeltek abban, hogy pontos diagnózis szülessen, amihez sokszor széles körű, nemzetközi térben jelenlévő tudásanyagra van szükség, ez pedig az információrobbanás korában bárki számára elérhető. Tehát a betegek információszerzése és ezek megosztása nagyban hozzájárulhat a pontos diagnózis

⁵ <https://e-kommando.hu/>

⁶ 2017-es kutatások szerint például Németországban, ahol megközelítőleg 4 millió beteg él, ez az időtartam hat év (Susanne Blöss és mtsai., 2017).

felállításához, továbbá, amennyiben rendelkezésre áll, a megfelelő terápiás lehetőségek, gyógyászati segédeszközök megismeréséhez.

A ritka betegségek esetében fontos kiemelni, hogy egzakt orvosi definíciója nincs, a szociológia eszköztára, a populáció-arányos megoszlás adja a meghatározást, ezt további indokát adja egy orvosi terület vizsgálatának. A ritka betegségek paradoxona, hogy az egyes betegségfajták ugyan ritkán fordulnak elő, de együttesen a különféle ritka betegségekben szenvedők száma rendkívül nagy. Európában jelenleg körülbelül 36 millió lehetséges érintettől beszélhetünk. Ez azoknak a száma, akik vagy már betegek, vagy a jövőben várhatóan azok lesznek (Julkowska és mtsai., 2017), tehát annak ellenére, hogy ritka betegségekről van szó, együttesen tekintélyes számot tesznek ki a páciensek. A Ritka és Veszélyes Rendellenességekkel Élők Országos Szövetsége szerint⁷ az európai össznépesség 6–8%-a érintett legalább egy ritka betegségben, és ezek 80%-a genetikai eredetű, az érintettek 50–75%-a gyermek, 30%-a pedig 5 éves kor alatt hal meg, miközben gyakran súlyos és komplex, az egész életminőséget befolyásoló kórképekről beszélhetünk, mely mind az érintettre, mind pedig a környezetére jelentős hatást gyakorol.⁸

Ritka betegségek – definíció, népesség szerinti megoszlás

A ritka betegségekre tehát nincs egységes, egyetemes definíció az orvosi szakirodalomban. Az egyes országok eltérően határozzák meg, hogy mely betegségcsoportok tartoznak ide. Léteznek ugyanakkor adatbázisok, és ehhez tartozóan nemzetközileg elfogadott BNO-kód alapján történő csoportosítás is,⁹ amely segíthet a meghatározásban.

Európában a ritka betegségek előfordulási aránya 1:2000 fő (Song és mtsai., 2012 és EURORDIS).

Az Amerikai Egyesült Államokban ritka betegségnek tekinthető az az állapot vagy betegség, amely a teljes népességet tekintve gyakoriságát illetően kevesebb mint 200 000 amerikait érint, de eltérő a szabályozás Ázsiában, valamint Dél-Amerikában is.

A ritka betegségek száma a WHO adatai szerint meghaladja az 5000-et, jelenleg 6–8000 között van (Julkowska és mtsai., 2017).

⁷ <https://www.rirosz.hu/ritka-betegsegekről/>

⁸ EURORDIS (*Rare Disease Europe*) adatai alapján, amely egy nonprofit, európai szövetség, 779 ritka betegséggel foglalkozó betegszervezetet magába foglalva mintegy 69 országból, és céljaként tűzi ki, hogy az általuk említett 30 millió beteg számára nemzetközi együttműködés keretében minél jobb feltételeket dolgozzon ki. https://www.eurordis.org/sites/default/files/publications/Fact_Sheet_RD.pdf

⁹ Ilyen például az *Orphanet*, mely a French National Institute for Health and Medical Research által 1997-ben alapított, mely mintegy 40 ország részvételével működő kutatási és információmegosztási platform Európában és a világon egyaránt. Segítséget nyújt a legújabb kutatási eredmények közösségi alapú közlésében a részt vevő érdekcsoportok számára, továbbá saját adatbázisa révén osztályozza és önálló kóddal látja el a ritka betegségeket, melyek leírása egyaránt megtalálható az oldalon. <https://www.orpha.net/consort/cgi-bin/index.php>

Miért a Twitter?

Kutatásunkban kvantitatív módszertan alkalmazása mellett *Twitter*-alapú Big Data adatokat elemeztünk a *Symplur Signals* adatbázis¹⁰ segítségével. Mindezek előtt azonban érdemes említést tenni arról, hogy miért a *Twitterre* esett a választás, egy olyan korban, amikor a *Facebook* dominanciája megkérdőjelezhetetlen.

Az elmúlt években a social média használata erőteljes emelkedést mutatott. A 2011–2017 közötti időszakban a felhasználók száma 1,22 milliárd felhasználóról 2,46 milliárdra nőtt. Az emelkedés a *Twitterre* is igaz. Míg 2010 első negyedében csak 30 millió felhasználója volt az amerikai mikroblog-szolgáltatónak, ez a szám 2017 negyedik negyedévére már a 330 milliót érte el.¹¹

A számok alapján a *Facebook* nyilvánvalóan alkalmasabb elemzési közeg lehetett volna, de figyelembe kell venni a tényt, hogy a *Facebook* adatvédelmi rendelkezései az API-n (*Application Programming Interface*) keresztül történő adatgyűjtés esetében is minden esetben az érintett felhasználó engedélyéhez kötik az adatok megszerzését és mentését, védve ezzel az egymással szükségszerűen kapcsolatban álló és saját adatvédelmi beállításokkal rendelkező felhasználók érdekeit. A *Twitteren* a követési rendszer miatt ezzel a megköttessel nem kell számolnunk, ezért döntöttünk az amerikai mikroblog adatbázisa mellett.

Kutatási keretek és a kiválasztott adatbázis

Választásunk a **#RareDisease** *hashtagre* esett, ehhez tartozik ugyanis a legrégebbi, *Symplur* által gyűjtött releváns adatbázis 87 033 felhasználóval és 621 339 ezer *tweettel*, hatéves vizsgálati periódussal.

Az adatok elemzését a 2011. 10. 30. 00:00 óra és 2017. 10. 30. 00:00 óra közötti időszakot felölelő adatbázison végeztük, amelyre vonatkozóan elmondható, hogy ezen időintervallum alatt a *tweetek* hossza egységesen még 140 karakter hosszúságot jelentett, ugyanis 2017 novemberétől a *tweetek* már 280 karaktert is magukban foglalhatnak,¹² ez pedig torzította volna az eredményeket, tehát fontos szempont volt ennek kiküszöbölése az adatbázis kiválasztása során.

Jelen tanulmány nem tárgyalja általánosságban a Big Data fogalmát terjedelmi okból sem, de utal Ságvári Bence azon gondolataira (Ságvári, 2017, pp.497–498) melyek rámutatnak arra, hogy az adatok hozzáférhetősége befolyásoló tényező lehet a kérdésfeltevésben és a hipotézisek megfogalmazásában, amelyek akár az

¹⁰ A *Symplur* kaliforniai székhelyű, egészségügyi *Twitter*-analízissel és 'real time' Big Data-elemzéssel foglalkozó cég, mely már több mint 226 folyóiratban és 57 egyéb vezető akadémiai publikációban szerepelt adatbázisa révén. Tevékenységével kulcsszavak, *hashtagek* és felhasználónevek vizsgálatát teszi lehetővé, licenchozzáférés mellett. <https://www.symplur.com/signals/research/>

¹¹ Statista social média adatok. www.statista.com

¹² https://blog.twitter.com/official/en_us/topics/product/2017/tweetingmadeeasier.html

elemzési folyamat során is megszülethetnek.¹³ Kmetty Zoltán szerint pedig a szociológiának nem szabad tartania a Big Datától, eredményesen használhatja a társadalmi változások követéséhez, a felhasználói adatok vizsgálata révén többletinformáció nyerhető, kifejti, hogy az adatfeldolgozást segíthetik adattudósok, viszont az érvényességre és a válaszadhatóságra való kritériumokat a társadalomtudomány és a szociológia adhatja meg (Kmetty, 2018).

Módszertani problémák az adatelemzés során

A **#RareDisease** *hashtag*-adatbázis elemzése során az a megoldandó probléma is felmerült, hogy léteznek nem azonosítható, anomális viselkedést mutató felhasználók, akik lehetnek ember által létrehozott robotok, vagy akár olyan „spammer” felhasználók, akik tevékenységüket e célból fejtik ki, ugyanakkor benne maradtak az adatbázisban.

A nem személyes *tweet*elők azonosítása két irányból történhetett meg. Egyrészt a *Symplur* a 'stakeholder'-kategóriák besorolása során „Unknown” vagy „Spam” címkével látta el ezeket. Másrészt random 1%-os reprezentatív mintavétellel, humán ellenőrzés révén sikerült az emberi viselkedéssel ellentétes szokásokat mutató résztvevőket azonosítani, elsősorban a szünet nélküli *retweet*-forgalom megfigyelésével. Mivel azonban kutatásunk nem az anomális természetű felhasználók kiszűrését lehetővé tevő algoritmus megírását célozta, az elemzés során a robotok és *tweet*jeik változatlanul az adatbázis részei maradtak, az eredmények ennek tükrében értelmezendők.

Kik vannak az adatbázisban, és miért fontos ez?

Nemcsak a kiszűrésre alkalmas algoritmus hiánya lehet az alapja annak, hogy ezek a felhasználók benne maradhatnak az adatbázisban, hanem a tanulmány eredeti kiindulópontja is, mely az információgyűjtést a ritka betegségek esetében fókuszba helyezte. Ebben az esetben pedig a felhasználó, legyen az e-páciens, érdeklődő családtag vagy akár döntéshozó, találkozni fog a felületen a robotokkal, és szelektálnia kell az információk között.

Az orvosi információk online felületen való értelmezése önálló kutatást igényelne, de a tény, hogy bárki, aki fellép a *Twitterre* fog ezzel találkozni, és nem csak a kutató, azt a döntést eredményezte a módszertan vonatkozásában, hogy az adatbázis elemeit nem bontjuk meg.

¹³ Viktor Mayer-Schönberger és Kenneth Cukier rámutatnak arra, hogy a Big Data-alapú paradigmaváltás része az is, hogy a kauzalitás háttérbe szorul majd, az oksági vizsgálatok dominanciája csökken, de az exploráció esetében segítheti a fókuszált kérdésfelvetést (Mayer-Schönberger – Cukier, 2013, pp.78–79).

Kutatási eredmények

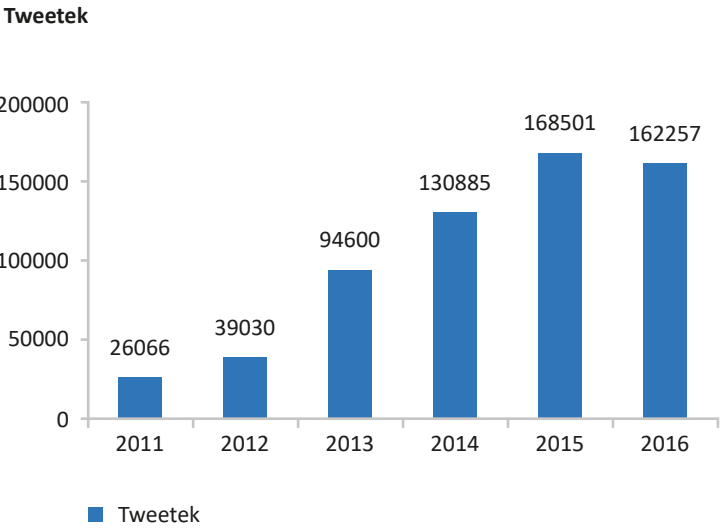
Áttekintő adatok

A vizsgált hatéves periódusban az adatbázisról az alábbiak mondhatóak el:

1. táblázat. Az elemzett intervallum általános adatai a #RareDisease hashtag-adatbázisról

Összes tweet	621 339
Retweetek	321 772
Tweetek linkekkel	402 619
Tweetek médiatartalommal	163 640
Tweetek említésekkel	494 151
Tweetek válaszokkal	13 471
Összes felhasználó az adatbázisban	87 033
Impressions	1 669 311 610

Látható, hogy az elemzett időszakban (1. táblázat) 621 339 tweetet 87 033 felhasználó küldött el, érdekesség pedig, hogy a tweetek 51,7%-a, tehát több mint a fele retweet, azaz tartalommegosztás, ami az információ terjedéséhez, egyúttal a tájékozódáshoz jelentősen hozzájárul. A tweetek 64,7%-a tartalmaz linkeket, amelyek további információforrásokhoz vezethetnek, az összes tweetnek 79,5%-a említést is tartalmaz. Ebben az esetben módszertanilag a fenti értékek értelmezése során figyelembe kell venni, hogy 1 tweet egyaránt tartalmazhat linket, említést, miközben retweetként is szerepelhetett az adatbázisban.

1. ábra. Tweet-aktivitás évenkénti bontás szerint

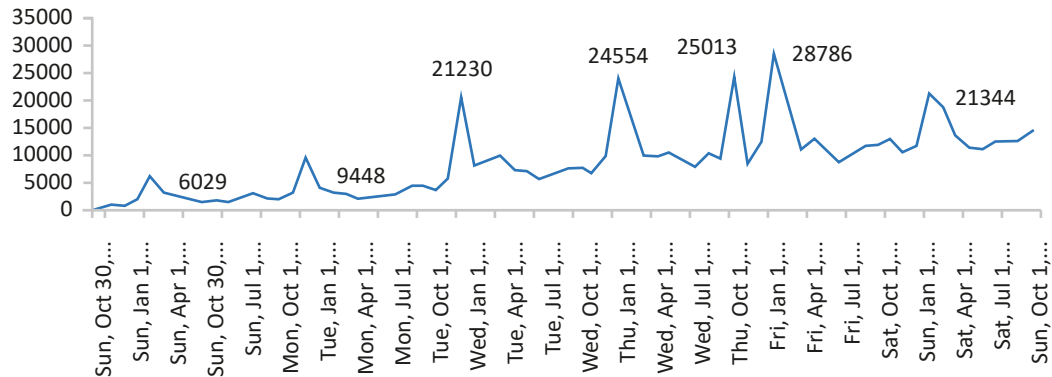
Az adatokból kitűnik (1. ábra), hogy a **#RareDisease** témájában az aktivitás évente folyamatosan növekszik, az első évet követően még nem, azonban utána csaknem 30 ezerrel nőtt a *tweetszám*, tehát intenzívebb kommunikáció rajzolódott ki. Ez a tendencia megfordult 2016-ban, amikor elkezdtek csökkenni a *tweetek*, és 6244 *tweet*tal kevesebbet küldtek el a felhasználók. A jelenség elsősorban deskriptív jelleggel mutatható be, okai kvalitatív módszertannal feltárhatóak az egyes felhasználók segítségével. A *Symplur* közlése szerint az adatok gyűjtésében módszertanilag nem állt be változás.

A már említett kumulatív eredményeket illetően az alábbi táblázatban látszik a megoszlás a *tweetek*re lebontva:

2. táblázat. Kumulatív eredmények évenkénti megoszlásban (2011. október 30. – 2017. október 30. között)

Időszak	Korábbi tweetek	Új tweetek	Összes (kumulatív) tweet
2011	0	26 066	26 066
2012	26 066	39 030	65 096
2013	65 096	94 600	159 696
2014	159 696	130 885	290 581
2015	290 581	168 501	459 082
2016	459 082	162 257	621 339

A havi bontás tekintetében kiugró időszakok figyelhetők meg:

2. ábra. Tweet-aktivitás havonkénti bontásban

Mindezek a számok (2. ábra) elsősorban arra világítanak rá, hogy a **#RareDisease** témájában közölt *tweetek* száma és formája februárban jelentős igazán, ennek oka az is, hogy minden évben február utolsó hétvégéjén rendezik meg a nemzetközi Ritka Betegségek Világnapját, amelyet jelentős médiakampány övez, önálló *hashtagje* is van: **#RareDiseaseDay**, az esemény nagy arányban mozgatja meg a felhasználókat.

Eredmények a felhasználókról

A felhasználók megoszlását illetően az alábbi adatok ismertethetőek:

Összes *tweet* száma: 621 339

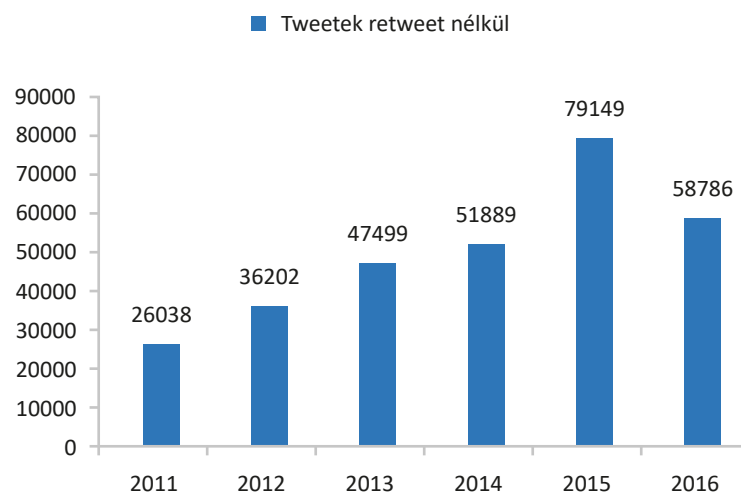
Összes *user* száma: 87 033

Tweetek száma/óra: 11,8

Tweetek száma *user*enként átlagosan: 7,14

Tweetek száma *user*enként, medián: 1

Ezen a ponton érdemes beszélni a *retweetek*ről. A kutatás során a vezető 10 véleményvezér vizsgálatakor azonosítani lehetett anomális viselkedést mutató felhasználókat, akiknél felmerült, hogy robotok vagy esetlegesen spamtevékenységet folytatnak, ahogy erről a módszertan során is szó esett. Célszerű ezért a *retweet* tevékenységet is megnézni.

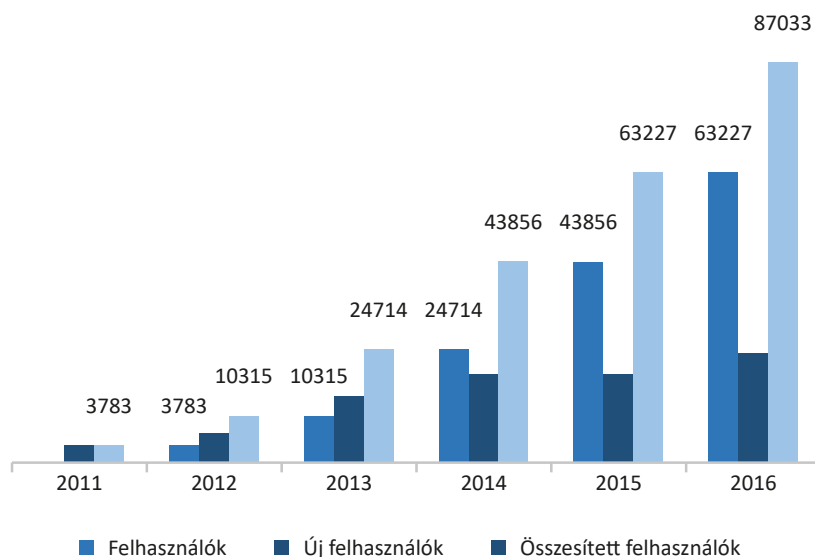
3. ábra. A tweetek évenkénti idősoros bontása retweetek nélkül

Amennyiben az adatbázisból nyert, már szűrt eredményeket összevetjük az 1. ábra és a 2. táblázat adataival, majd az adott év *tweet*jeiből levonjuk a *retweet nélküli tweet*eket, akkor azt látjuk (3. ábra), hogy az első évben (26 066 az összes *tweet* 2011-ben) még nagyon alacsony a *retweet*-arány és -darabszám, mindössze 28, de ez a következő évben (39 030 az összes *tweet* 2012-ben) már 2828, azaz 101-szeres növekedés látható a tevékenységben. A harmadik évben (94 600 *tweet* 2013-ban) már 47 101 a *retweetek* száma, a negyedik évben (130 885 *tweet* 2014-ben) 78 996, az ötödik évben

89 352 (összes *tweet* 168 501 2015-ben), végül 103 471 *retweetet* küldtek el a felhasználók (összes új *tweet* 162 257 abban az évben). Ha a hatodik év végére megjelenő *retweet*-számot összevetjük az első évben elküldöttekkel, akkor több mint 3695-ször akkora *retweet*-forgalom látszik.

Mindezek exploratív adatok, amelyek egyrészt jelenthetik a felhasználói szokások változását, a több tartalom megjelenését, valamint ezek megosztását a felhasználók között, ahogy ez az adatbázis méretének változása során is látszik, de ha feltételezzük, hogy az anomális viselkedést mutató felhasználók egy részének *retweet*-tevékenysége van, akkor ezek száma is növekedhet. Mindez természetesen egy további kutatási kérdés és irány felé tett első lépés, amely összhangban áll Dessewffy és Láng megállapításaival és az erős programmal, mely az új gondolatok és a komplex, zárt, hagyományos kutatói irányokból való elmozdulást feltételezi az új paradigma küszöbén (Dessewffy – Láng, 2015, p.168).

Az összesített eredmények idősoros bontásban növekvő felhasználószámot jeleznek.

4. ábra. Kumulatív felhasználói eredmények évenkénti bontásban

Az eredményekből kitűnik (4. ábra), hogy a **#RareDisease** közösség felhasználói, mindazok, akik a vizsgált hat évben a *hashtaget* használták, folyamatosan emelkedő számot mutatnak, tehát a korábban közölt *Statista*-eredményekkel összhangban, mely szerint a *Twitter*-felhasználók száma növekszik, elmondható ez a ritka betegséggel összefüggésben álló kommunikációra is.

A *Twitter*-elemzés rámutatott az elemzett kommunikáció sajátosságára. Ennek alapján elmondható, hogy nagy számban fordulnak elő azok a felhasználók, akik keveset *tweetelnek*, és alacsony azoknak a száma, akik sokat (3. táblázat).

3. táblázat. Felhasználói számadatok az elküldött *tweet*ek alapján

10 <i>tweet</i> et elküldő felhasználók	401
9 <i>tweet</i> et elküldő felhasználók	537
8 <i>tweet</i> et elküldő felhasználók	669
7 <i>tweet</i> et elküldő felhasználók	871
6 <i>tweet</i> et elküldő felhasználók	1 153
5 <i>tweet</i> et elküldő felhasználók	1 599
4 <i>tweet</i> et elküldő felhasználók	2 514
3 <i>tweet</i> et elküldő felhasználók	4 275
2 <i>tweet</i> et elküldő felhasználók	10 344
1 <i>tweet</i> et elküldő felhasználók	59 593

Amennyiben egészen 100 *tweet*ig megnézzük a vizsgált periódusban (3. táblázat), hogy milyen a felhasználói *tweet*küldési a gyakoriság, akkor azt látjuk, hogy 99 *tweet*et mindössze 11-en küldtek el a hat év alatt.

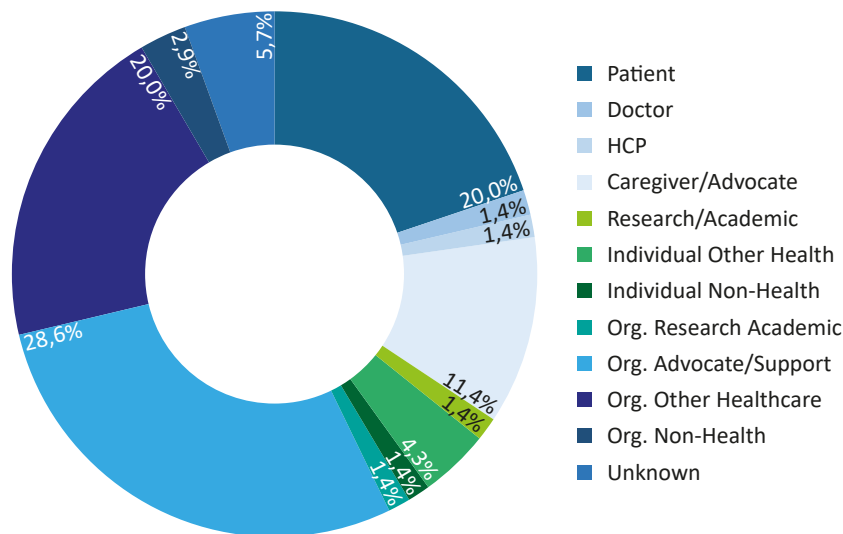
Az eredmények érdekesek lehetnek, mert nemcsak a ritka betegségek témájáról van szó, hanem nagyon magas azoknak az aránya a teljes felhasználói körre viszonyítva (68%), akik csak mindössze egy *tweet*et küldtek el, esetükben ezért kevésbé feltételezhetünk elkötelezettséget a téma iránt, inkább egyszeri, eseti közlést.

A geolokáció meghatározása esetén felmerülnek a korábbiakban tárgyalt módszertani problémák is, mert a *Symplur* tájékoztatása szerint a metaadatoknak csak kevesebb mint az 1 százaléka tartalmaz geolokációra vonatkozó adatot, amely azon alapul, hogy a felhasználó a *tweet*jét helyszín bejelölése mellett küldte el vagy sem, tehát ezzel kapcsolatban komolyabb megállapítás nem tehető.

A nyelvi megoszlás vonatkozásában elmondható, hogy az angol nyelv a domináns, a közösségi oldalnak megfelelően, a profilelemzés alapján a felhasználók 95%-a angolul használja a *Twitter*t. Ugyanakkor ez a nyelvi arány nem mutatja meg a tényleges megoszlást, mindössze azt, hogy a *Twitter*-profil alapján a felhasználót milyen nyelvhasználat jellemzi.

Kik az Influencerek? – Véleményvezérek az adatbázisban

Mivel a korábbi metaanalízis során sikerült azonosítani, hogy 70 felhasználó teljesítette a felállított elemzési keretet, azaz legalább 1000 *tweet*-je volt a hat év alatt, ezért ezeknek az arányát ismertetjük *stakeholder*ek szerint.¹⁴ Az ábrázolt „Unknown” kategória lehet ennél szélesebb is, nem áll azonban módunkban kiszűrni a nem valós felhasználókat a *Symplur* algoritmusán túl, tehát ennek figyelembevétele mellett kell az adatokat értelmezni.

5. ábra. Stakeholderek szerinti megoszlás – Influencerek TOP 70

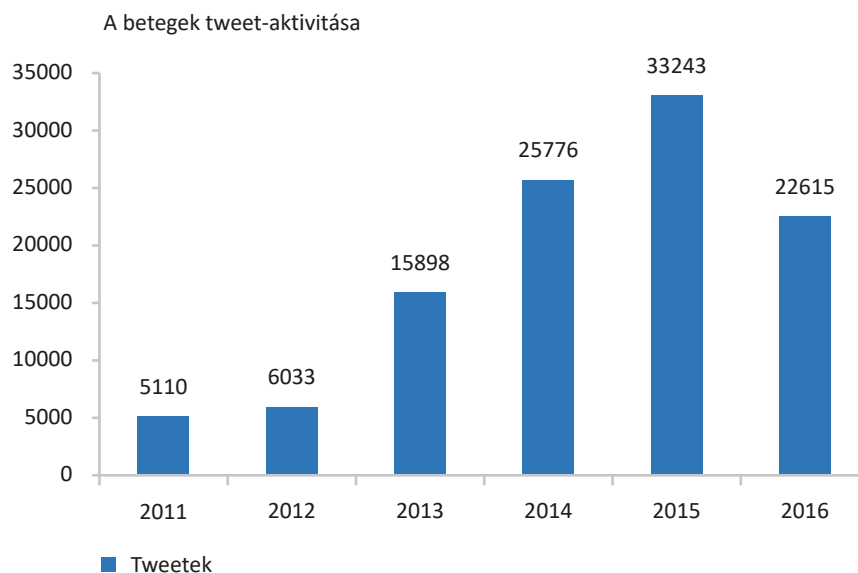
Látható (5. ábra), hogy a felhasználói csoportok közül a legtöbben a tanácsadó szervezetek (*Org. Advocate/Support*) közül kerülnek ki. Egyenlő arányban (20%) vannak jelen a betegek és azok a szervezetek, amelyek az egészségügy területén működnek, ugyanakkor a fenti kategóriákba nem illeszthetőek tevékenységük révén. Említhető még a tanácsadók jelenléte, azonban ami kiemelendő, hogy csak nagyon alacsony számban képviseltetik magukat az orvosok, ez 70-ből összesen 1 főt takar, valamint nem találhatunk egyetlen szereplőt sem az újságírók közül, ami alátámasztja azt, hogy a ritka betegségben szenvedők számára nincsenek kimutatható számban a témakörben olyan újságíró véleményvezérek, akik a *Twitter*-kommunikációjuk révén segítenék elő ügyüket.

Az összesített eredmények közül a páciensek aránya ugyan kevés, és ez lényegesen nem változik nagyobb elemszám esetén sem, az viszont meglepő eredmény, hogy a 87 033 ezer felhasználóból a páciensek közé tartozik a vezető három, aki a legtöbbet *tweet*elte az elmúlt hat évben. Összesített *tweet*-arányuk ($24\,581 + 13\,842 + 11\,737 = 50\,160$ *tweet*)

¹⁴ 70-ből 58 felhasználó bizonyult saját kutatói ellenőrzés szerint valósnak, 12 nem, ez azonban az ábrázolt adatoktól független tényező, a módszertani összegzésben már kitértünk az azonosítás problémájára. A *stakeholder*ekre vonatkozó kategóriabesorolást a *Symplur* meghatározása alapján változatlanul hagytuk. A felület ugyanakkor a *crowdsourcing* jelenségére támaszkodva engedélyezi a kategóriák kiegészítését és az adott *stakeholder* más címkével való ellátását is, ezt utóbb a cég ellenőrzi külön is. A tanulmányban meghagytuk az eredeti elnevezést, azaz a *stakeholder* kifejezést, érdekelt felek helyett.

ugyan az egész adatbázis összes *tweet*jének mindössze csak a nyolc százalékát adja, ugyanakkor érdekes és további kutatási irányt igénylő tényező, hogy a legkiemelkedőbb három *influencer* a betegek közül kerül ki.

Érdemes ismertetni a betegek évenkénti *tweet*-aktivitását, ezt követően pedig az orvosokét.

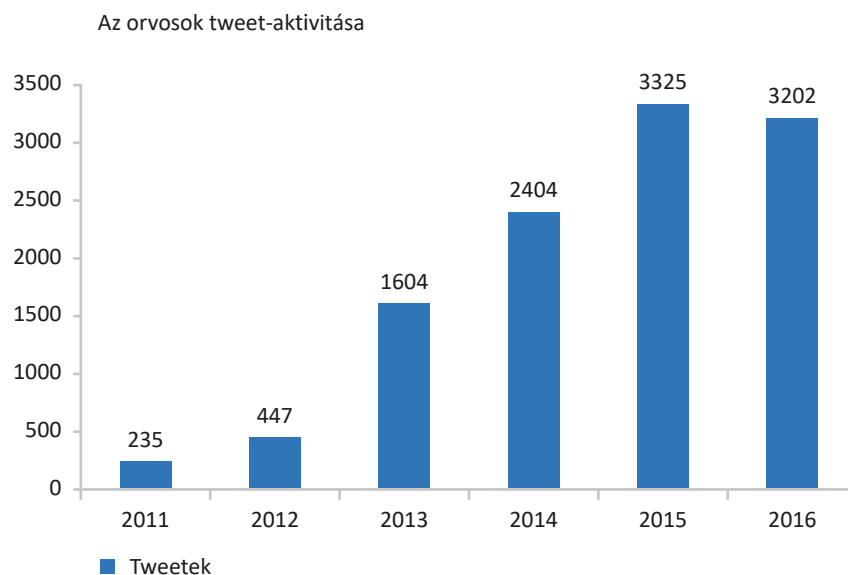

6. ábra. Tweet-aktivitás évenkénti bontásban a betegeknél

A betegek esetében is megfigyelhető, hogy évről évre növekszik a *tweet*forgalom, amely, hasonlóan az adatbázis egészéhez, csak az utolsó évben esik vissza. Itt azonban, ahogy igaz ez a negyedik évről az ötödikre történő váltás során tapasztaltakra is, alacsonyabb a növekedés, 7467 *tweet*. Jelentősen nagyobb a visszaesés a hatodik évben: 10 628 *tweet* (6. ábra), ami azt jelenti, hogy míg a tanácsadó csoportok alig 1000 *tweet*tel bocsátottak ki kevesebbet, a betegeknél ez a szám több mint 10-szer akkora. Ennek okait további kutatással lehetne feltárni, egyrészt kvalitatív mélyinterjúkkal a betegpopulációt illetően a *Twitter*-használat vonatkozásában, másrészt survey módszerrel is a közösségimédia-preferenciát illetően ebben az érdekcsoportban.

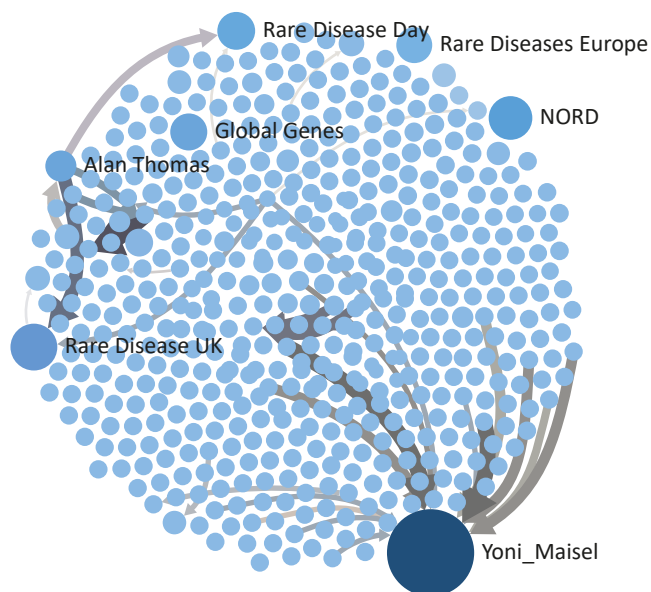
A téma szempontjából releváns harmadik csoport ebben az esetben az orvosoké lehet, akik alacsony számban képviselik magukat mind a véleményvezérek, mind a teljes minta tekintetében, sőt a *retweetek* elemzésekor is ugyanez volt megfigyelhető.

Amennyiben az évenkénti aktivitásukat elemezzük (7. ábra), folyamatos az emelkedés itt is, a második és a harmadik év jelentős emelkedést mutat (447-ről 1604-re emelkedik a *tweetek* száma), ugyanakkor a visszaesés is náluk a legalacsonyabb, mindössze 123 *tweet*, tehát annak ellenére, hogy számuk az adatbázisban csekély, és ennek okait szintén érdemes lenne feltárni, tevékenységük kiegyensúlyozottabb.

7. ábra. Az orvosok tweet-aktivitása évenkénti bontásban

A *stakeholder*-csoportok vizsgálatakor, mindössze illusztratív céllal, a hálózatokra vonatkozó ábrát is közlünk. A tanulmányunk nem tárgya a hálózatelemzés, de mind a betegek, mind a szervezetek szempontjából kiemeltek a megnevezett felhasználók.

8. ábra. Hálózati ábra a betegek fókuszából

A 8. ábrán látható felhasználók közül Alan Thomas az *influencerek* között a második pozíciót foglalja el, Yoni_Masiel a harmadik, mindketten betegek. A Global Genes, a Rare Disease UK, a Rare Diseases Europe, a NORD egyaránt az *Advocate/Support* érdekcsoport tagja tanácsadó szervezetként, míg a Rare Disease Day a ritka betegségben érintettek világnapja februárban, mely nagy aktivitást vált ki. A betegek aktivitása a szervezetekhez képest alacsonyabb, a vezető 70 véleményvezér esetében arányuk 20%-ot tesz ki, ugyanakkor az a tény, hogy a 3 vezető *influencer* a betegek közül kerül ki, látványos információtovábbító csomóponttá teszi őket tevékenységük alapján.

A tartalomelemzésről röviden

A *tweetek* tartalmát illetően több módszertani megállapítást is említeni kell. Az elemzés során a *Symplur* által rendelkezésre bocsátott, a cég algoritmusai alapján válogatott szavakat lehetett vizsgálni, azokból a leggyakoribb szavakra vonatkozó listákat készíteni. Az elemzés ugyanakkor felvetette azt a kérdést, hogy a szűrőhasználat ellenére elkerülhetetlen a szinonimák megléte az adatbázisban, továbbá az angol kifejezések szövegkörnyezetből való kiragadása félrevezető lehet. A kutatás során elvégeztük az elemzésnek azt a változatát is, mely megmutatta, hogy egy adott szó, amely szerepelt az összes szó listáján, megjelenik-e az egyes *stakeholder*ek szólistáján, vagy sem. A kutatás során szerzett tapasztalatokhoz az is hozzátartozik, hogy a kontextus megismeréséhez, mely legalább olyan fontos, szükséges NLP (*Natural Language Processing*), azaz természetesnyelv-feldolgozást segítő szoftver bevonása és alkalmazása, mely további kutatásoknak lehet része.

Ebben az esetben, ahogy az a módszertani problémák, a megfelelő adatbázis kiválasztása és az adattisztítás témakörben már említésre került, gondolni kell arra, hogy a korábban 140, jelenleg 280 karaktert tartalmazó *tweetek* esetében nagyszámú rövidítéssel, linkkel, képpel és *hashtaggel* kell számolni, a kommunikáció részei a speciális írásjelek, emoji, valamint olyan összevonások, melyek az adatbázist alkotó szövegtörzset töredékessé teszik.

Ezt kutatási tapasztalatunk és a *Symplur* által generált random 15 000 *tweetet* tartalmazó minta is alátámasztotta. A felhasználói adatok (*user ID* és időbélyegek) alapján a mintában szereplő *tweetek* közül véletlen mintavétellel összevetést végeztünk a Twitteren található eredeti *tweetekkel*. Ennek eredménye egyezést mutatott, azaz elmondható, hogy az adatbázisban elsőre csonka adatoknak tűnő *tweetek* a valóságban is azok, nem volt jelen torzítás, tehát ehhez alkalmazkodni kell. Ennek elkerülése érdekében az egyik lehetséges megoldás olyan speciális *stakeholder*-csoportok kiválasztása, melyek hivatalos, szervezeti kommunikációt folytatnak, ezek közé tartoznak az *Advocate/Support* kategóriába tartozó felhasználók is, és eddigi tapasztalatok alapján az ő tartalomközlésük nagyobb mértékben tesz eleget a teljes mondatkörnyezetnek, mely segítséget jelenthet a szemantikai elemzéshez.

Szemantikai elemzés

A tanulmányban a vizsgált időszakra vonatkozó, vezető 500 szó elemzése történt meg, ebből a vezető 20 szót közöljük (4. táblázat).

4. táblázat. TOP 20 szó a teljes adatbázisban

Szavak	Tweetek száma
day	111 445
rare	81 993
disease	78 696
support	75 151
news	68 976
help	53 386
group	43 297
today	32 462
online	32 159
member	31 835
thanks	28 544
join	28 048
patient	27 388
stories	26 963
ourspecialchidren	25 642
affected	24 527
blog	24 338
living	23 978
awareness	22 830
visit	22 605

A fentiek mellett, a szavak feldolgozásakor vált láthatóvá, hogy egyetlenegyszer sem fordult elő az első 500 szó között a „doctor” és a „hospital” kifejezés. Konkrét betegség sem kerül említésre az első 100 szóban az „ataxia” kivételével, és 500 szóra vonatkoztatva is csak nyolc esetben találkozunk betegségre utaló kifejezéssel. Mindebből kitűnik, hogy az orvosok alacsony számú jelenléte mellett az orvosi szavak használata sem jelentős, további eredményeket azonban a mondatok szemantikai elemzése révén lehetne nyerni NLP-szoftver bevonásával. A szemantikai elemzés részeként elmondható, hogy a *tweetek* nyelvi megoszlása megegyezik a már említett profilokéval, 94,6 százalékban angol nyelven íródtak.

Hashtagek a #RareDisease-adatbázisban

A szavak mellett a *hashtagek* elemzése is releváns, a 21 legnépszerűbb *hashtag* a következő:

5. táblázat. *Hashtag*-gyakoriság a *tweetek* száma alapján a vizsgálati időszak alatt)

Hashtag	Tweets
#RareDisease	621 339
#bigdata	45 933
#SNRTG	36 704
#genomics	35 593
#science	33 837
#rarediseaseday	19 756
#tech	16 817
#genetics	14 704
#cancer	14 496
#biotech	12 115
#crps	10 241
#Ataxia	8 632
#Orphandrug	8248
#sds	7 978
#Wales	7 764
#Research	7 623
#pharma	7 428
#chronicillness	6 922
#raredisease	6 778
#ChildhoodCancer	6 270
#healthcare	5 841

A *hashtagek* közül **#healthcare** csak a 21. helyre tudott kerülni, kevesebb mint 6000 *tweet*tel a hat év alatt, azonban a **#BigData** a második helyen áll, ami a téma relevanciáját is mutatja a szemantikai elemzés során (5. táblázat). Az **#Ataxia** mellett megjelenik a **#cancer** és a **#Childhoodcancer** mint betegségemlítés, ugyanakkor a **#Research** is 7000 *tweet* fölött tudott maradni. 20000 *tweet* alatt van a világnap *hashtag*je, ugyanakkor megelőzi a **#genomics**, mely jelentős mértékben kapcsolódik a területhez. A *hashtagek* révén a *Twitter* közössége más témákban is értesülhet a ritka betegségeket érintő *tweetek*ről, ugyanakkor tény az is, hogy az adatbázis felhasználói közül a legtöbben mindössze egy *tweet*et küldtek el.

Összefoglalás

A tanulmányban az egészségügy világában végbemenő változásokat az egyéni információ kereteiben vizsgáltuk, felhasználva a közösségimédia-aktivitást és a felhasználók tartalom-előállítását. A social média használata évről évre emelkedő tendenciát mutat, miközben a betegek igénye is egyre erősebb a hozzáférhetővé váló orvosi tudásanyag és az ezzel összefüggésben álló információk megismerésére.

Különösen igaz lehet ez a ritka betegségben érintettek esetében, ahol a hatékony betegségmenedzsment akár a diagnózis időtartamát is lerövidítheti, valamint hozzájárulhat optimális kezelési módok megismeréséhez.

A Big Data-alapú elemzés az exploráció során több módszertani kérdést felvetett, valamint lehetséges további kutatási irányokat mutatott meg. Kutatási eredményeink az elmúlt 6 év teljes online kommunikációját tartalmazzák a bemutatott *hashtaget* illetően. A részletes, *stakeholderek* szerinti elemzés során 621 339 *tweetre* és 87 033 *userre* vonatkozóan lehetett megállapításokat tenni, továbbá a *Symplur* által rendelkezésre bocsátott adatok szerinti szemantikai elemzést is végezni, hogy feltárhatóvá váljon a *Twitteren* folyó kommunikáció tartalma is. Láthatóvá vált, hogy a vizsgált időintervallumban a **#RareDisease**-közösség egyre jelentősebb interakciót folytatott, valamint a vezető 100 *influencer* első három helyén betegek állnak. A szemantikai elemzés ugyanakkor megmutatta, hogy a szavak szintjén a támogatással, közösségekkel kapcsolatos kifejezések mennyire dominálnak, amely megerősíti a ritka betegség témájával foglalkozók visszajelzését ennek fontosságáról.

Ismertettük továbbá azokat a felmerülő problémákat is, melyek az ilyen jellegű adatbázisokban megjelennek, és a kutatás folytatását igénylik, elsősorban kvalitatív vonatkozásban az egyes felhasználókra lebontva. Az eddig nyert eredmények lehetőséget nyújthatnak arra, hogy bizonyos mintázatok felismerjünk, melyek relevánsak lehetnek nemcsak orvostudományi, hanem társadalomtudományi oldalról, interdiszciplináris megközelítésben is.

Irodalomjegyzék

- Blöss, S., Klemann, C., Rother, A. K., Mehmecke, S., Schumacher, U., Mücke, M., Stieber, C., Klawonn, F., Kortum, X., Lechner, W., Grigull, L. (2017). Diagnostic needs for rare diseases and shared prediagnostic phenomena: Results of a German-wide expert Delphi survey. *PLoS One*, 12(2), e0172532. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC5325301/> (Letöltés ideje: 2018. április 2.)
- Chin, J. J. (2002). Doctor-patient Relationship: from Medical Paternalism to Enhanced Autonomy. *Singapore Medical Journal*, 43(3), 152–155. <https://pubmed.ncbi.nlm.nih.gov/12005343/> (Letöltés ideje: 2018. február 3.)
- Dessewffy T., Láng L. (2015). Big Data és a társadalomtudományok véletlen találkozása a műtőasztalon. *Replika*, 2015(92–93), 157–170. http://www.replika.hu/system/files/archivum/92-93_11_dessewffy_lang.pdf (Letöltés ideje: 2018. március 22.)

- Julkowska, D., Austin, C. P., Cutillo, C. M., Gancberg, D., Hager, C., Halftermeyer, J., Jonker, A. H., Lau, L. P. L., Norstedt, I., Rath, A., Schuster, R., Simelity, E., van Weely, S. (2017). The importance of international collaboration for rare diseases research: a European perspective. *Gene Therapy*, 24(9), 562–571. doi: 10.1038/gt.2017.29 <https://www.nature.com/articles/gt201729> (Letöltés ideje: 2018. április 2.)
- Kmetty Z. (2018): A szociológia helye a Big Data-paradigmában és a Big Data helye a szociológiában. *Magyar Tudomány*, 179(5), 683–692. https://mersz.hu/hivatkozas/matud_irod_2018_05_6153#matud_irod_2018_05_6153 (Letöltés ideje: 2018. május 18.)
- Kostkova, P. (2015). Grand Challenges in Digital Health. *Front Public Health*, 2015(3), 134. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4419711/> (Letöltés ideje: 2017. december 10.)
- Mayer-Schönberger, V., Cukier, K. (2013). *Big Data. Forradalmi módszer, amely megváltoztatja a munkánkat, gondolkodásunkat és egész életünket*. Budapest: HVG Kiadó Zrt.
- Meskó, B., Drobni, Zs., Bényei, É., Gergely, B., Györfly, Zs. (2017). Digital health is a cultural transformation of traditional healthcare. *Mhealth*, 3(9), doi: 10.21037/mhealth.2017.08.07. eCollection 2017. <http://mhealth.amegroups.com/article/view/16494/16602> (Letöltés ideje: 2017. október 11.)
- Ságvári B. (2017). Társadalomtudomány a Big Data korában. *Statisztikai Szemle*, 95(5), 491–504. http://real.mtak.hu/54832/1/2017_05_491.pdf (Letöltés ideje: 2018. január 4.)
- Peipei, S., Gao, J., Inagaki, Y., Kokudo, N., Tang, W. (2012). Rare diseases, orphan drugs, and their regulation in Asia: Current status and future perspectives. *Intractable Rare Dis. Res*, 1(1), 3–9. <https://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC4204590/> (Letöltés ideje: 2018. január 11.)

„HHH” – HALMOZOTT HÁTRÁNYOK HÁLÓJÁBAN: A ROMA NŐK HANGJA A KÉPZŐMŰVÉSZETBEN

BÓDI BARBARA „BoBa”¹

Összefoglalás

A kvalitatív kutatásokra alapozott tanulmány célja a roma nemzetiség képzőművészetében különleges és tematizált egységet képező női festők megjelenésének a feltárása. A jelenkor önreprezentációját taglalom, elsősorban a roma női művészek aspektusából, másrészt a roma származás önvallomás útján való etnikai klasszifikációjából eredően és nem utolsósorban a női identitás személyes megélésének vizuális aspektusából. A roma képzőművészeti mozgalom hagyományokon alapuló létrejöttét, majd az abból kifejlődő modern magyar–roma képzőművészet, majd a hivatásos professzionális művészet fejlődési folyamatában a roma festőnők megjelenését dokumentálom személyes gondolataik és nézeteik feltárásával. A roma származású festőművésznők önreprezentációja a napjaink többségi–kisebbségi dimenziójának kontextusában, a belső és külső reflexiók ellentmondásaiban megélt érzelmeik és gondolataik vizuális kivetülését kísérem bemutatni. A kutatás a roma képzőművészet értelmezésén túl lehetőséget kínál a többszörös kisebbségi létben élő, eddig láthatatlan kortárs képzőművésznők megismeréséhez, és alkotásaik közelebbi, árnyaltabb megértéséhez és értékeléséhez.

A roma kisebbségi létben is kisebbségben élő roma nők az elmúlt évtizedek kiállításain olyan produktív módon mutatkoztak be, amelynek révén önmegvalósításként kibontakozva írták be vizuális látásmódjukat a roma képzőművészet égiszébe. Mindezt rendkívül szenzitív módon, érzelmi állapotukat értéktéremtő jelleggel tárták fel. A roma nők egy ismeretlen többszörös hátránnyal szegregált állapotból kiáltottak kifelé, önmagukról és helyzetükről, érzelmi állapotukról intenzív erővel vizuális jelet adó alkotásokkal. Medgyesi Gabriella és Garancsi Györgyi *Színekben oldott életek* című kiadványában a *Képzelt integráció* c. írás a kettős kisebbségi lét szorítását, ugyanakkor a tehetség szinte minden akadályt leküzdő kibontakozását mutatja be, miszerint a talentum minden körülmények között utat tör magának. Tanulmányunkban a kiadvány tágabb kulturális kontextualizációját a roma képzőművészet fejlődési folyamatábráján megjelenő roma női alkotók alkotásainak jellemzése és életük rövid bemutatása követi. A roma nők helyzete a művészetben visszavezethető a cigány közösségekben, az adott roma családokban betöltött szerepükre. Művészeti kibontakozásuk lehetősége és fogadtatása a többségi és kisebbségi társadalomban elfoglalt helyükkel releváns, annak többszörösen összetett, halmozottan hátrányos helyzetével kell megküdeniük a hétköznapiakban is. A többségi–kisebbségi lét útvesztőinek hálójában eddig némán alkotó művésznők hangja vajon mit mond el, milyen üzeneteik vannak jelenkorunk jóléti társadalmának?

¹ A kutatás az EFOP-3.6.3-VEKOP-16-2017-00007 projekt támogatásával valósult meg.

Módszerek: A *Színeken oldott életek* című kötet mélyinterjúinak másodelemzése mellett napjainkban élő és alkotó roma női festőművészeket kerestem fel autentikus környezetükben, lehetőleg a festőműhelyként szolgáló helyiségükben, illetve művészeti alkotótelepeken és rendezvényeken, ahol motivált beszélgetést kezdeményeztem, a kutatás szempontjából releváns, indirekt kérdések útján. A beszélgetések anyagát rögzítettem, ezek elemzését és értékelését jelen tanulmányunkban szintén bemutatom.

Kulcsszavak: etnikai klasszifikáció, roma képzőművészet, modern magyar–roma képzőművészet, hivatásos képzőművészet, európai roma képzőművészet, egyetemes művészet, roma festőnő, roma női művészet, többszörös kisebbségi lét, halmozottan hátrányos helyzet

Bevezetés

A több évszázada Magyarországon élő legnagyobb lélekszámú történelmi kisebbségnek, a roma nemzetiség kulturális és művészi eredményeinek kutatása tekintetében kevés szakirodalom áll rendelkezésünkre. Számos szociológiai és antropológiai kutatás született, azonban kulturális és művészeti értékvizsgálatok szakterületén csekély a tématerület dokumentáltsága, miután a kutatások alanyaként megjelenő roma nemzetiség kiemelkedő alakjai ritkán szerepeltek a társadalomkutatók fókuszában. A bennük rejlő értékpotenciál így nagyrészt feltáratlan maradt. Többnyire szociális probléma „tárgyaként”² megnevezve, megoldandó és asszimilálendő feladatként közelítették meg a roma kisebbség helyzetét, leginkább népességarányaik felmérésére és külsődleges megjelenésükre, illetve életvitelük különbségére fókuszálva, olykor devianciaként kezelt viselkedési normáik vizsgálatára vonatkozóan. A többnyire többségiek által végzett kutatások tárgyaként megjelenő roma nemzetiségről kapott eredmények így olykor elnagyoltak, általánosak, kihagyva a személyes, emberközeli, pontosabb megismerés lehetőségét. Fontos hangsúlyozni azt, hogy globális jelleggel általános következtetésekkel nem juthatunk közelebb a roma kisebbség valódi megismeréséhez, mert valójában roma közösségekről beszélhetünk, azaz több, különböző történeti háttérrel, kulturális hagyománnyal és társadalmi élethelyzettel bíró csoportról vagy kolóniáról van szó, amelyek között jelentős eltérések vannak nemcsak a társadalmi integráció fokának vonatkozásában, hanem a kulturális hagyományok és a kulturális jelen tekintetében is. Egy adott lokális lakókörnyezetben és sajátos családi közösségben felnőtt roma származású alkotóember személyes motivációit és egyéni belső ambícióit tárom fel; halmozottan hátrányos helyzetükben is többszörösen szegregált állapotban alkotó nőművészeket mutatok be a kutatás főszereplőiként, már a vizsgálat alanyaiként szerepelve. Ezúttal egy olyan hiteles betekintést szándékozok nyújtani egy elszigetelt, zárt közösség értékteremtő kulturális jelenlétébe, amely révén az egyén közelebb kerül az egészhez, a társadalom szerves részeként tudunk velük azonosulni, élethelyzetükből és patriarchális kolóniájuk nehézségeit átérezni. Mindezt a művészet értékteremtő mechanizmusa mentén kísérem meg, tekintettel arra, hogy az alkotói folyamat egy magasabb szintű kommunikációs teret nyújt a vizsgálódásra.

² Az MSZMP KB Politikai Bizottsága 1961. június 20-án kiadott határozatával összhangban, a pártállam kényszerasszimilációs cigány-politikájának szellemiségével megegyezően.

Az érték az egyén és a társadalom közötti szociálpszichológiai közvetítések láncában a legerősebb láncszem. (Csepeli, 1997, p.234)

A kutatásban már „alanyként” megjelenő roma festőművésznők egyszeri, egyedi és megismételhetetlen művészegénysége és karakteres személyisége, minden nehézségen túlmutató alkotásokban kibontakozó értékteremtő akaraterije megszólít bennünket is. Jelen kutatás elsődleges fókusza az érték és annak vizsgálata, mint emberségünk egyik legfontosabb mércéje, melynek fókuszával eddig nem ismert megközelítésben jelennek meg a roma művészet női képviselői.

Társadalomtudományi korkép: a roma nők családon belüli helyzetének rövid áttekintése

A roma nemzetiség legfőbb közös jellemzője a heterogenitásából tevődik össze, a különböző történelmi időszakokban és társadalmi viszonyokban az eltérő útvonalakon vándorló kisebb-nagyobb csoportokba szerveződött, többnyire családi kolóniák esetében különbözőképp öröklődtek át a kulturális tradícióik, néphagyományaik és szokásrendszerük. Az Indiából hozott és vándorlásaik során őket ért hatásokat sajátos módon értelmezve, rugalmasan építették be kolóniájuk mindennapi értékrendszerébe. Az indiai kasztrendszer nyomai – pl. rétegződések az oláh cigányok közötti szakmákat tekintve, vagy előre elrendezett korai férjhez menés a fiatal roma lányoknál –, az arab világgal való analógia – a nők védelmében kialakult szigorú szokások, melyek a biztonság mellett valójában korlátokat és akadályokat jelentenek számukra – vagy a görög ortodox egyház hatása, ahol a vallás személyes szabadságának megélése és meghittsége egyfajta nyitottságot és befogadásérzetet hozott misztériumkeresésükben. Számtalan, a vándorlásaik során őket ért külső-belső további hatást is lehetne sorolni, melyek olyan értékeket eredményeztek, mint példának okáért ’az andalúz lélek tükrének’ nevezett *flamenco* életérzést a spanyol cigányoknál, amely összetett életforma más-más tánc-, ének- és zenei műfajban bontakozott ki az európai országokban.

A romungrók, oláhcigányok és beáscigányok stb. csoportjain belül további rétegződéseket és különböző társadalmi helyzetben lévő közösségek eltérő integrációs folyamatait észlelhetjük, más-más kulturális hagyományok alkotta tradíciókkal, melyek heterogén családi struktúrát is eredményeznek. Míg a romungrók – kárpáti cigányok vagy szintik – a vándorlás első hullámaiban érkeztek Magyarországra – szórványosan már az 1400-as évektől jelen voltak –, az oláhcigányok a 19. században, a beáscigányok pedig a 20. századra tehetően érkeztek hazánkba. A vándorlás nagymértékű időbeli különbségei a társadalmi viszonyrendszeren túl a néphagyományok sokszínűségét, kulturális és művészeti különbségeit is magukkal hozták. Így a roma nők családon belül elfoglalt helyéről, a többségében patriarchális roma társadalmukban betöltött szerepéről globálisan nehéz lenne pontos megállapításokat megfogalmazni, a roma nemzetiség vertikális és horizontális tagozódásából fakadóan.

Az eddigi kutatások a roma nők tekintetében többnyire az iskolázottság, a foglalkoztatottság és a termékenység adatainak statisztikájára korlátozódtak. A nőnek megközelítőleg hasonló roma közösségekben egy adott családi struktúra hierarchiájában elfoglalt helyére, illetve leánygyermekként betöltött szerepére vonatkozóan kevés szakirodalom áll ren-

delkezésünkre. A vidéken, szűkös szociális körülmények között élő, halmozottan hátrányos helyzetű cigánycsaládoknál előfordul, hogy a leánygyermek többnyire már kiskorában kiszolgáló szerepbe szorul, idejekorán a háztartásba szükséges besegítenie édesanyjának, sőt a szegényebb szociális helyzetben lévő vidéki cigánytelepeken gyakran előfordul, hogy kimarad az iskolából, mert kistestvéreire kell figyelnie, míg szülei dolgoznak. Ebben az esetben a gyermekkor azon szakasza marad ki az életéből, ami a későbbiekben a szocializáció folyamatában hiányzó láncszemként fog jelentkezni. A roma családokban meghatározó az édesanya szerepe – gyakran egyben családfenntartó szerep is –, ő a közösség összetartó ereje, gondoskodásával a családi légkör és az otthon melegének megteremtője, összetett és domináns lényegi tagja a családnak, amellet, hogy mindezen szerepeket a háttérben maradva, alárendeltként tölti be. Az édesapa tekintélye és tisztelete, irányítói feladata többnyire markánsan jelenik meg a főszerepben és a külsőségekben – autentikus hagyományokat követő oláh cigányoknál elől megy a férfi és mögötte követi a nő –, a nemek közti egyenlőtlenséget, az alá-fölérendeltséget jelezve. Azon családoknál, ahol a nő egyúttal családfenntartó, ott kilép a családon belüli hierarchikus szerepéből a többségi társadalomba, s az új közegben munkaerőként jelenik meg. A többségi társadalomban elfoglalt helye másfajta alárendeltség állapotába kényszeríti: a származásából adódó szegregáció problémájával és abból fakadó hátrányos megkülönböztetéssel kell megküzdenie. A nők családon belül betöltött szerepe és azon kívüli, a többségi társadalomban elfoglalt helyük között sokszor kognitív disszonancia lép fel, olyan ellentmondás és kettős szorítás jelenik meg a női lélekben, mely feszültségekkel teli gondolati és érzelmi világot hoz létre bennük. Ebben a feszítő ellentmondásban születnek meg az alkotások, halmozottan hátrányos helyzetük hálójában elveszve keresik önmagukat. A jelen kutatásban szereplő roma festőművésznők családon belüli helyzetére vonatkozóan az interjúk során tesztek közelebbi megállapításokat, társadalmi helyzetüket és családi struktúrájukat egyedi tekintetben tárom fel, a pontosabb megismerés érdekében.

Az első roma festőművésznők megjelenése

Oláh Jolán (1932. március 12. – 2005. november 2.) festészete

Orsós Teréz és Bada Márta megjelenése a roma képzőművészetben

A roma képzőművészeti mozgalom 1979-es kibontakozásával szinte egyidőben megjelentek női alkotóművészek is, csekély létszámmal ugyan, de az I. Országos Autodidakta Roma Képzőművészeti Kiállításon a 12 kiállító között³ már ott találjuk Oláh Jolán, Orsós Teréz és Bada Márta festőművészeket is. Az első közös tárlat létrejöttét megelőzően mindhárom festőművészről aktív egyéni alkotói tevékenységet folytatott. Jolán második férje, Balogh Balázs András már régebb óta festett farostlemezre olajfestékekkel, Balázs János szomszédjaként, aki inspirálóan hatott az ottani roma közösségre: a roma költészet és irodalom, illetve a festészet „atyjaként” segítette a roma kulturális értékek létrejöttét és kibontakozását. Nagy valószínűséggel Jolánra is jótékony hatással bírt az a kulturális és művészeti közeg, mely a Pécskő-dombi cigánytelepen közvetlen környezetét jelentette, de nehéz életkörülményei miatt csak rokkantnyugdíjasként, 1971-től kezdett festeni. Kezdetben titokban 20 filléres rajzlapokra festett, olajfestékekkel, saját öröme vagy bánatának kivetüléseként.

³ Az I. Országos Autodidakta Roma Képzőművészeti Kiállításon Balázs János, Horváth Vince, Fenyvesi József, Kiss József, Orsós Jakab, Pongor Béni Károly, Balogh Balázs András, Oláh Jolán, Orsós Teréz, Kalányos Lajos, Hock Lajos és Bada Márta alkotásai szerepeltek.

Oláh Jolán zenészcigány családból származott, édesapja és egyik bátyja is zenészként dolgozott, édesanyja pedig félig volt cigány, Jolán igazi falusi asszonyként emlékszik vissza rá.⁴ Édesanyja 18 gyereket szült, abból tízen maradtak életben, s mindvégig dolgozott, még éjjelenként is kötött és font, hogy másnap a piacon eladhassa kézműves munkáit, és élelemmel teli batyuval térhessen haza gyermekeihez. Anyjának keserves és nehéz sorsa volt, abban az időben zenész férjének kevés munkája akadt, így szinte családfenntartói szerepet töltött be, melyet a betegsége megnehezített. Jolán alig volt 13 éves, amikor anyját megműtötték, s miután az orvosok nem tudták megállapítani betegségét, hazaküldték meghalni. Jolán nem engedte, hogy édesanyjuk idejekorán elmenjen tőlük, így gyermekként elhatározta, hogy meggyógyítja őt. Éjjel-nappal két héten át gondozta fekvő beteg anyját, így akiről az orvosok már lemondtak, ő meggyógyította, és még 25 évet élt közöttük. Szívós és erős lányként, majd nőként mindvégig a tisztas munká kenyerével élt, már gyermekként dolgozott, és akár kemény fizikai munkát is elvállalt a megélhetés érdekében. Törékeny, 48 kilós súlya ellenére bányában is vállalt munkát, 25 kilós bunkóval törte a palát, később szívritmuszavarral nyugdíjazták. Késérő életet élt, a magánélete sem úgy alakult, ahogyan megérdemelte volna. Egyedülálló anyaként a szülői házban lakott 30 éves koráig, vezette a háztartást, kisebb testvéreit saját gyermekeivel együtt nevelte, amellett, hogy nehéz fizikai munkát végzett a bányában. A gyermeknevelésre, mosásra, főzésre és takarításra örömmel emlékszik vissza, a ház körüli teendőket szívesen, sokszor énekelve végezte. Nehéz sorsa ellenére szeretett élni, derűjét sosem veszítette el. Az alkotás számára megnyugvást és tisztulást jelentett, amelybe bátran beleszőhette fantáziadús álmvilágát, a hajó szimbólumával olykor elmenekülhetett a valóság éles szorításából. Bánszky Pál művészettörténész a szép arcú roma nők témáját javasolta neki, de Jolánt ennél több érdekelt, a természetben érzékelt szépet kereste alkotásaiban. Azonban nemcsak az örömteli, szép pillanatokot festette meg, hanem szomorú gyászorszakainak kifejezője is volt az alkotás, őt testvérének gyors elvesztése fájdalmában, minden halottja után 40 képet alkotott. Mikor Lakatos Menyhérttel együtt nyugat-németek jöttek János⁵ bácsihoz, akkori férje, Balogh Balázs András munkái mellett az övéire is felfigyeltek, sőt vásároltak is tőle. Ekkor tudott a 20 filléres rajzlapokról a festővászonra váltani, eladott munkáiból művészeti eszközöket vásárolt, hogy fejlődhessen a festészetben. Hovatartozását tekintve amolyan keverékként tekintett önmagára, de miután erősen látszott rajta roma származása – volt, hogy kenyérosztáskor kihúzták a sorból barna bőre miatt –, sokszor megkülönböztették emiatt. A cigányságáról így nyilatkozott:

Nem tudom elképzelni – pedig én is cigány vagyok –, hogy mi a cigányság, úgy belülről. Hogy miért vagyunk cigányok. Mert én úgy érzem magam, mint te vagy a másik... A háború előtt soha nem hallottam, hogy mondtak volna nekünk valaki, csak a nyilasok alatt... Azt tudtuk, hogy hol lakunk, meg szegények vagyunk – mi úgy mondtuk, hogy vannak a gazdagok meg a szegények. (Medgyesi és Garancsi, 2011, p.13)

Jolán istenadta természetességgel élte meg származását, ugyanolyannak érezte magát, mint bárki más – se többnek, se kevesebbnek –, pusztán az anyagi körülmények jelenthettek különbséget akkoriban egymás között.

⁴ Vö. Oláh Jolánnal készült interjú, in Medgyesi és Garancsi (2011, pp. 9–11).

⁵ Balázs János szomszédjukat nevezte így Jolán.

Bada Márta 1951-ben született a Nógrád megyei Erdőtarcán, szegény romungro családból származott.⁶ Szülei vályogvetéssel és rongykereskedéssel foglalkoztak, elvéve zenészek is előfordultak közöttük, de abból már akkoriban sem tudtak megélni. Későbbiekben megélhetési szempontok miatt Gödöllőre költözött családja, édesapja az ottani gyárban tudott elhelyezkedni – onnan is ment nyugdíjba –, édesanyja pedig háztartásbeli volt. 5 gyermekük született, Márta a harmadik volt a sorban. A napjainkban is Gödöllőn élő és alkotó festőművésznő szegény gyermekkorra emlékszik vissza, mindössze 1 szobában lakott a 7 tagú család, sok nélkülözésben volt részük, előfordult, hogy Márta rajzait égették el tüzelőnek, ő mégis összetartásról és boldog időszakról beszélt. A magyar szomszédjait is jobban összetartónak és boldogabbnak tartotta, mint most. A rajzolás iránti vágya és a vizuális önkifejezésben való megnyilvánulása kisiskoláskorától megmutatkozott; kezdetben, amikor nagypapája mesét mondott a karácsonykor összejött családnak, ő életre keltette rajzaival és festményeivel a mesék világát. Papájának meséit különösen szerette, felmenőinek a történetét is beleszötte, és hasonlóknak találta a magyar népmesékhez. Színes, álomszerű cigánymeséi a mesemondás hagyományát őrizve különös színvilágú alkotásokat hoztak fel lelki mélységeiből, olykor könnyedén, ujjainak begyével festett folt-szerű álmokképek formájában, amelyet Márta hatodikos korában már a környezete is észrevett. Családja a sparhelt fölé nem falvédőt tett, hanem Mártát kérték meg, hogy szentképet fessen, ha ráfröccsent valami, akkor újat festett nekik. Nagyon sokat festett, egy hét alatt elfestette vízfestékeit, és testvérei hajából készített ecseteket. László Lilla tanára így biztatta „Neked nagyon ügyes kezed van!”⁷, és hívták a Művelődési Házban tartott rajzsakkörre, amit Halász József és dr. Vámos Ignáczné tartott. A rajzsakkörön további bátorítást kapott, korán megmutatkozó tehetségét kiállításokon való szereplés és számos díj igazolta vissza – majd a felnőtt szakkörbe is meghívást kapott. Ramsey Gábor tanára javaslatára beadta jelentkezését a képzőművészeti gimnáziumba, de miután beszédhibás volt, és mert a matek is nehezebben ment neki a kisegítő iskolában, így nem vették fel. Márta ekkor csalódott, ebben az időszakában nem is rajzolt. Elment 14 évesen kertészetbe dolgozni 8 órában, onnan hazafelé menet találkozott tanáraival. Ők ismét bátorították, hogy ne hagyja abba az alkotást, keresse fel Ramsey Jenőt és fiát, mutassa meg nekik a rajzait. Márta az unszolásnak engedve felkereste a tanárt, aki azt mondta neki „Tüzesen, bátran. Ha majd megérik a gyümölcs, megérik magától és leesik – de addig sokat kell dolgozni. Őstehetséged van”.⁸ Tanárai hamar meglátták benne a zsenialitást, szülei viszont nem tudták ezt a képességét hová tenni, gondolták „Dilinkós ez a lány, hadd csinálja!”⁹ Első férje sem tudta művészi képességeit kezelni, nehezen is tudta elfogadni. Korán, 24-25 évesen el is hagyta őt, Márta egyedül maradt két gyermekével. A későbbiekben ismét férjhez ment nem roma munkatársához, akitől megszületett harmadik fia, de ez a kapcsolata sem volt hosszú életű. Három fiúgyermekét egyedül nevelte fel, s mindvégig dolgozott takarítóként és mindeneként, de leginkább a téglagyárban szeretett dolgozni, ahol padlólapokat tervezhetett.

Első önálló kiállítása fiatalasszonyként nyílt, újságcikkek jelentek meg róla – ezeket azóta is gyűjti. Nemzetközi kiállításai is szép számban szerveződtek, egy francia festő invitálására Strasbourgban az első roma származású hivatásos festőművésszel, Péli Tamással volt közös kiállításuk 1980-ban, ami roma nőként kimagasló autodidakta tehetséget fémjelez. Párizsban, Kínában, New Yorkban és Brüsszelben, idehaza pedig a Magyar Nemzeti Galériában is voltak közös

⁶ Vö. Bada Mártával készült interjú, in Medgyesi és Garancsi (2011, pp.35–45).

⁷ Uo., p.36.

⁸ Uo., p.37.

⁹ Uo., p.36.

tárlatai más művészekkel, nemzetközi és hazai szintereken is elismeréseket szerzett. Munkáit Chagallhoz hasonlónak vélték, de ő hangsúlyozta, hogy mindvégig Bada marad. Nagy hatást gyakoroltak rá olyan nemzetközi festőművészek, mint Gauguin vagy Van Gogh, a hazai nagyok közül pedig Munkácsy Mihály, Paál László és Csontváry – akivel máig lelki rokonságot érez a művésznő. Képeit nem lehet irányítani, minden vizuális látomás magától jön, miközben a háztartást vezeti. Expresszív festő, munkáihoz belső érzései nyújtanak instrukciót. Témavilága a gyermekkori mesék világa a virágok mellett, amelyek a falusi házak oldalán körbevették őt, mély hitvilágán keresztül megszürt bibliai témakörök feldolgozása jellemző. A tenger felszabadító ereje vonzza őt alkotásaiban is, gyakran képzeletbeli tengeralatti állatvilágot ábrázol, annak ellenére, hogy még nem láthatta a valóságban.

Orsós Teréz 1956-ban született Komlón, egy beás mozaikcsaládban, ahol édesapja 6 féltestvért hozott az előző házasságából és az édesanyja is hármat, majd a további közös 6 gyermek legkisebbike volt Teréz.¹⁰ 1 szobában laktak 17-en, de Teréz nem putriként beszél otthonukról, hanem egy szép téglalapítségű házként emlékszik vissza rá, amelyet édesapja épített, s ahonnan körbenézve vegyes panoráma tárult elé; a cigányteleptől egészen az emeletes panelházig ellátott. Ez a gyermekkori kép gyakran visszatérő képi elem alkotásain. Szerette szüleit, de nem volt a „kedvenc” a gyermekek sorában, őt inkább nővére, Marika pátyolgatta, ha sírt vagy szüksége volt valamire. Marika nővére, aki értett a nyelvén, a későbbiekben Kalányos Gyöngyi festőművésznő édesanyja lett – a két alkotó között nagynéni–unokahúg rokoni szál van. Gyermekkora az erdőben gallyak gyűjtésével, gombászással és sok élménnyel telt, a háztartásba való besegítést örömmel tette. Iskolai tanulmányait bukácsolva végezte, mert a beás nyelvet használták otthon, magyarul alig tudott, és mert egy balesete révén 9 évesen gerincműtétre került sor, évekig kórházban volt, és kezelésekre járt. Az iskolában nem voltak sikerélményei, lemaradt társaitól, a rajzórától pedig kifejezetten félt, szorongások fogták el, főleg a festék használatakor. Amikor egy új rajztanárnő azt mondta az osztálynak, hogy ceruzával azt rajzoljanak, amit akarnak, akkor Teri rájött, hogy neki szabadságra van szüksége az alkotásban. Koltai Magdolna tanárnő a padsorokat körbejárva figyelte rajzaira, meglátta benne a tehetséget. Teréz felett állva nézte, ahogyan rajzol. Mikor meg szeretne volna simogatni és megdicsérni, Teri védekezésésképp maga elé rántotta a kezét. Azóta is tartja gyermekkori tanárnőjével a szakmai és baráti kapcsolatot, aki egyengette művészi pályafutását, és támogatta tehetségének kibontakozását – egyfajta védőangyalként tekint rá a művésznő. Eljárt rajzsakkörökre és önképző körökbe, ahová sokat kellett gyalogolnia, amire anyja ezt mondta neki „hát lányom, már megint ennyi utat teszel meg, hát ne menjél, mert úgy sem lesz belőled énekes kurva se!”¹¹ Teréz családi környezetében is újszerű jelenség volt az alkotás iránti vágy, azt pozitívan kezelni sem tudták. 19 éves kétgyermekes fiatalasszonyként rendezhette meg az első egyéni kiállítását Komlón, a Juhász Gyula Klubban. Alkotásaiban édesapja meséi is ihletet nyújtottak számára, a mesemondás hagyománya sajátos ízt adott vizualitásához. Teréz magánélete sem alakult jól: kezdetben 4, majd 6 gyermekével maradt egyedül, akiket szegény körülmények között nevelt fel. Képesítés nélkül nehéz fizikai munkát vállalt, az építőiparban kevert maltert, majd a kertészetben nagy köveket cipelt, volt minden, és még a lakhatásával is problémája volt – viszont az alkotás lételemévé vált.

¹⁰ Vö. Orsós Terézzel készült interjú, in Medgyesi és Garancsi (2011, pp. 47–59).

¹¹ Uo., p.51.

Nappal nem tudtam festeni, mert főzni kellett, mosni kellett naponta, takarítani. Tehát elment a nap, és a négy gyereket is el kellett látni. Éheztem a festés után, vágytam rá! Este volt, mire úgy ráértem volna; már a gyerekek is nyugovóban voltak, de nem volt villany. Egy mély kanálba zsírt tettem, és madzagot kanócnak. Úgy állítottam, hogy ne folyjon ki belőle a zsír, és azt gyújtottam meg – ennyi volt a világításom. (Medgyesi és Garancsi, 2011, p.53)

Miközben súlyos megélhetési gondjai voltak, az alkotásait nemzetközi kiállításokra vitték – Kínába, Japánba, Olaszországba, Amerikába stb. –, amiről neki a szervezők sokszor nem is szóltak. Fiával Velencében üdülve Teréz egy véletlen folytán jött rá, hogy kiállítása van a helyszínen, amit nem is sejtett. Utánajárva azt a választ kapta, hogy „hírnevet adtak neki” – neki nem hírnév kell 42 év festés után, hanem olyan nyugodt és kiegyensúlyozott életkörülmények, amelyben szabadon az alkotásra tud figyelni. Napi szinten küszködik Teréz, ma már nemcsak a megélhetésért, hanem az egészségéért is.

A Színekben oldott életek című interjúkötet másodelemzése

Szuhay Péter néprajzkutató és Garancsi Györgyi írásának összegzése

Egyedülálló kezdeményezésként jelent meg 2011-ben Medgyesi Gabriella és Garancsi Györgyi munkája révén a *Színekben oldott életek* című interjúkötet, amelyben a szerzők 11 roma női alkotó küzdelmes életútját és alkotómunkásságát mutatják be. A kötet egyedülálló jellege abban rejlik, hogy a többszörös nehézségekkel és halmozott hátrányokkal küzdő roma nők addig nem ismert művészi világképét tárja fel. A roma kisebbségi létben is kisebbségben élő nők olyan produktív önreprezentációs területen mutatkozhattak be, amelyben önmegvalósításként, értékkeremtő jelleggel kibontakozva tárták fel saját/egyéni vizuális látásmódjukat és érzelmi állapotukat. A többségi társadalom számára ismeretlen, többszörös hátránnyal terhelt, szegregált állapotból kiáltottak kifelé, önmagukról és helyzetükről, érzelmi állapotukról intenzív erővel vizuális jelet adó alkotásokkal. A kötetben **Garancsi Györgyi** „Képzelt integráció” című írásában¹² a kettős kisebbségi lét szorításáról, ugyanakkor a tehetség szinte minden akadályt leküzdő kibontakozásáról ír, miszerint a tehetség minden körülmények között utat tör magának. A 11 roma nő önreprezentációs életútelelmzése során tanulmányában Garancsi Györgyi megállapította, hogy önfelmentő attitűdre nem talált példát – annak ellenére, hogy a megkérdezett művésznők többségükben egyedülállóként, családfenntartóként nevelik gyermekeiket, mélyszegény életkörülmények között. Többgyermekes egyedülálló édesanya szerepük mellett betöltve a férfi szerepet is, a családfenntartói feladatokat külső segítség nélkül is ellátva. Szegregált lakókörnyezetükben tovább marginalizálódott helyzetben sem adták fel: vállalják sorsukat, annak nehézségeit, teljes válszélességben. Előfordult olyan eset, Ráczné Kalányos Gyöngyinél, hogy az apja fizikailag rendszeresen bántalmazta őt és édesanyját, veszélyeztetett élete volt, még terhes kismamaként is. Az alkotási vágy az alkotóművészek átható életerejéről, küzdőképességéről és mély művészi elhivatottságáról tesz tanúbizonyságot. Gyöngyi művészi vallomásában így fogalmaz:

¹² „Képzelt integráció” – Garancsi Györgyi írása, in Medgyesi és Garancsi (2011, pp.145–150).

Azért küzdök évtizedek óta, hogy megmentsem a népem számára a hagyományos roma kultúrát, hogy megismerjék a gyökereiket, és ezáltal visszanyerjék az önbecsülésüket. Mert az önbecsülés a titka mindennek! Nehéz azt megőrizni, különösen, ha az ember cigány. Bizony akadtak pillanatok az életemben, amikor kis híján én is elvesztettem...¹³

Szuhay Péter etnográfus „A cigány/roma reprezentáció története a képzőművészetben, különös tekintettel a nőművészekre és a nőművészetre”¹⁴ című írásában a nőművészet és női művészet, illetve a feminista művészet különbözőségeiről ír. Megállapítja, hogy a kötetben bemutatkozó 11 roma nő alkotómunkássága többszörösen is a nőművészet kategóriájába sorolandó, miszerint tágabb értelemben a női identitást és a nők reprezentációját lényeges kérdéskörként fogalmazzák meg vizuális kommunikációjukban. Teszik mindezt úgy, hogy egy bizonyos patriarchálisabb kisebbségi társadalomban élnek, egy olyan archaikus merev és zárt közösségben, ahol a női szerep egyúttal alárendeltebb, ugyanakkor összetettebb szerepkört jelentő kiszolgáltatott létet jelent – ezzel saját közvetlen kisebbségi közösségük és a többségi társadalom kihívásaival szükséges megküzdeniük. Kovács Éva „Fekete testek, fehér testek” című írásában így fogalmaz: „A modernitás közép-európai panoptikus rezsimjében a cigányok válnak a Nyugat-Európa afrikai és ázsiai primitívjeinek pendantjaivá.”¹⁵ Ezt a, többségiak által alkotott *idegen*képet bontja le a művészet, ahol a belső cigány/roma önkép fogalmazódik meg, roma származású alkotóművészek révén, a hitelesség erejével. A szokatlan érzékenységgel megfogalmazott – a kifinomult női lélek gyötrelmeiből és a származásukból, illetve női mivoltukból, továbbá nehéz szociális és társadalmi helyzetükből adódó – feszültségeket az alkotóművészeti tevékenység „csillapítja”, az alkotás gyógyítóereje teszi harmonikussá és kiegyensúlyozottá a meg nem értett nőművészeket. Küzdelmes, soha-fel-nem-adó kitartásuk az értékteremtésre irányuló szakadatlan alkotóvágyukból is tapasztalható, amelyben a felgyűlt nehézségeiket és megoldhatatlannak tűnő problémáikból adódó feszültségeiket kirobbanó expresszivitással és szuggesztív erővel festették ki. Annak ellenére, hogy a 11 roma nőművész életinterjú kötet nem váltotta be azon reményeket, amelyeket a szerzőpáros, Garancsi Györgyi és Medgyesi Gabriella fűzött hozzá, mégis elindult egyfajta érdeklődés, leginkább nemzetközi szinten a roma nőművészek munkássága iránt, illetve egyfajta női emancipációs mozgalom előszele érzékelhető.

Összegzés

A nőművészek megjelenése a roma képzőművészetben különös jelentőséggel bír társadalomkritikus jellegük miatt és a többszörös kisebbségi létükből fakadó tényfeltáró és mély érzelmekkel átélt szuggesztív alkotásaik révén. Junghaus¹⁶ a roma nőművészetet kétféle irányvonalba sorolva mutatta be. Az egyik felfogás alapján apolitikus témaköröket feldolgozva hátat fordítanak a kortárs társadalmi jelenségeknek, és az őket érintő diskurzusban tudatosan nem vesznek részt. Egy egyedi vizuális világot alkotva megteremtik és megörökítik életük lenyomatait – a mesemondás gyermekkori töredékeit idézik fel, emlékeiket, mesterségeiket, hagyományaikat és szokásaikat sajátos kulturális jegyeiket festik meg, amellet, hogy „érintetlenek” maradnak a többségi művészet alkotásainak hatásától, vizuális tartalmukra és stilisztikai

¹³ https://hu.wikipedia.org/wiki/R%C3%A1czn%C3%A9_Kal%C3%A1nyos_Gy%C3%B6ngyi

¹⁴ Suhay Péter (1996).

¹⁵ Kovács Éva (2019).

¹⁶ Junghaus (2006, pp.73–80).

jegyeikre nincs kihatással a hazai kortárs művészet trendje vagy a megrendelői piac meghatározó szerepe. Női és többszörös kisebbségi létük nézőpontját képviselve ábrázolják a roma lét hétköznapijait, a roma identitás természetességgel megélt jeleneteit családi zsánerképek formájában, különböző életszerű szituációk megragadásával közvetítik. A festészet eszközével demonstráló „kulturális aktivistáknak” számítanak a maguk nemében.

A politizáló témakör alapján másik irányvonalba sorolta azokat a nőművészeket, akik már nyilvánosan, akár politikai reflexiót vállalva világítanak rá a roma kisebbségi lét napjainkban is átélt nyomorúságára. Festői gesztussal adnak választ a médiában vagy a való életben romákat vagy akár női identitásukat ért negatív megnyilvánulásra, a származásból adódó diszkriminatív viszonyulásra alkotásaikkal reflektálnak. Olykor akár provokatív módon állnak a többségi és kisebbségi ellentétek összűzébe, művészi könnyedséggel játszadozva válaszolnak a súlyos előítéletek korlátoltságaira. Az ösztönösséget egy olyan tudatos roma női identitás váltja fel, mely bátran szól az őket ért sérelmekről és a traumák átéléséről, megaláztatásukról és kivetettségükről, az anyai szerep legfőbb, lényegi felvállalásával. Azonban mindezek ellenére sem a romákkal, sem a nőművészekkel foglalkozó kortárs művészeti diskurzus nem vett tudomást alkotásaikról. Ebben még életében kivételként tűnt fel Ómara „Bad painting – Good Art”¹⁷ festészete, amelyre nemcsak a hazai kortárs művészet, hanem a nemzetközi művészeti szcéná is felfigyelt. Témakörét és képírással üzent mondanivalójának eredetiségét tekintve zseniális őserőt képvisel, bátor őszinteséggel mondja ki igazát, melyet performance-formációival tesz teljessé. Összetettsége mellett a festészeti virtualitásában elmaradva, mindezt kezdetleges vizuális formanyelvvel teszi – mely tovább erősíti mondanivalóját. A hazai érdeklődésnél meghatározóbb a nemzetközi kulturális szféra nyitottsága a roma művészet befogadására és értékelésére.

Bár a roma festőművésznők már az első kiállítástól kezdve megjelentek közös képzőművészeti tárlatokon, sőt Bada Márta az akadémikus hivatásos festőművésszel, Péli Tamással is kiállított 1980-ban Strasbourghban, idehaza mégis 2011-ben volt az első közös női tárlatuk, a *Színekben oldott életek: cigány festőnők a mai Magyarországon* című kiadvány bemutatójával karöltve, a Nemzeti Színház előcsarnokában, a szeptemberi színházi évadnyitány alkalmával. A roma nőművészek első közös tárlatát Alföldi Róbert, a Nemzeti Színház akkori igazgatója nyitotta meg, s az esemény a magyar színházi élet kimagasló alakjainak, a nemzeti színészeinek – többek között Töröcsik Marinak – jelenlétében és elismerésével nyugtázva zajlott. A hazai roma nőművészek első közös tárlatát számos nemzetközi szintű kiállítás is követte, pl. 2017-ben az ENSZ Székház New York-i épületében, „Festett álmok/Painted dreams” címmel, ahol a Kugler Art Szalongaléria és a Néprajzi Múzeum alkotásaiból válogattak. Szintén a Kugler Art gyűjteményéből válogatva szerveződött 2019 nyarán az „Úton van”, a Cziffra György Roma Művészeti és Kulturális Központ létrehozásának megünneplésére rendezett országos roma kulturális roadshow nyitányaként a roma festőművésznők „Emlék – Álom – Kutya – Világ” című, közös tárlata a szentendrei MANK Galériában. Ezúttal állami képviselők, Balog Zoltán miniszterelnöki biztos és Langerné Victor Katalin, a Belügyminisztérium Társadalmi Felzárkózásért Felelős Helyettes Államtitkár asszonya állt ki a Cziffra Központ létrehozása és a roma művészeti és kulturális értékek mellett.

¹⁷ „Ómara 'Bad painting – Good Art' festészete” címmel tervben van egy átfogó tanulmány publikálása.

Kerékgyártó István a 2000-ben megjelent írásában kétféle ábrázolásmód szerint csoportosította a roma képzőművészetet – *spontán naív tárgyias* és *spontán expresszív* –, melyben érzékenyen, de markánsan már a kezdetektől megjelentek a nőművészek, majd Junghaus Tímea 2006-ban kiemelte a roma nőművészek, témaköreik alapján, szintén kétféle – apolitizáló és politizáló – ábrázolói kifejezőmódját, míg Szuhay Péter a nőművészet kategóriájáról írt 2011-ben, ezzel érzékeltetve a férfiak általi alkotások eltérő jellegét. A kronologikus felsorolásból is megállapíthatjuk, hogy a roma képzőművészet, s azon belül megjelenő roma festőművésznők alakjai egy olyan átalakulás- és fejlődésfolyamatba tagozódnak be, amely napjainkban is aktívan formálódik. Különös fejlődési mechanizmust, egyben összekapcsolódást is érzékeltet Oláh Jolán és Balogh Balázs András festőművészek unokájának, Balázs Kittinek a felbukkanása a hivatásos festőművészek soraiban, aki a Magyar Képzőművészeti Egyetem festőművész szakán végzett, de mégis visszanyúl nagyszüleinek autodidakta művészi hagyatékához. A roma képzőművészet fejlődéstörténetében látványos transzformációk zajlanak: az ágazat rövid idő alatt, de intenzív erővel, szuggesztív módon jelöli ki önmaga határozott irányvonalát. A benne rejlő őserő révén felfelé ívelő periódust rajzol ki, speciális helyzetéből adódóan képes arra, hogy lebontsa azon sztereotípiákat és téves külsődleges kategóriákat – leküzdve többszörös hátrányt jelentő körülményeket is –, melyek az évszázadok alatt kialakult előítéletek és az alárendelt társadalmi helyzet diszkriminatív viszonyainak a sallangjai. Amennyiben az eddig marginálisnak vélt roma kisebbségi képzőművészet kibontakozását az azt megillető minőségében, megfelelő pozícióba állítva fogadnánk be, olyan mély és hű művészi értékeket tárhatna fel a magyar társadalom számára, mely kulturális megújulást hozhatna hazánknak.

A műalkotás autonóm struktúra, önmagában megálló mikrokozmosz, de egyúttal az emberi gondolkodás történeti fokának a tükörképe is.¹⁸ A roma nőművészek művészi alkotásokon keresztül való megnyilvánulásai társadalmunk gondolkodásának egy speciális tükörképét tárják elénk, melynek értelmezésével és befogadásával több és összetettebb tudásra tehetünk szert. A befogadás megfelelő pozíciója az ossztársadalom közös érdeke, s egyben közös tőkéjévé válhat.

Bibliográfia

- Daróczi Á., Kalla É., Kerékgyártó I. (szerk.) (2000). *Roma képzőművészek III. Országos Kiállítása*. Katalógus. Szentendre: Magyar Művelődési Intézet.
- Junghaus T. (2006). Kapunyitás – A roma kortárs művészet Magyarországon. In Bordács A. (szerk.), *Közös tér. Az etnikai kisebbség és kulturális identitás kérdése a Kárpát-medence művészetében* (Kiállítási katalógus, pp.73–80). Budapest: Ernst Múzeum.
- Kerékgyártó I. (1994). A magyarországi cigány képzőművészet. In Bódi Zs. (szerk.), *Cigány néprajzi tanulmányok*. Győr: Mikszáth Kiadó.
- Kovács É. (2009). Fekete testek, fehér testek – A „cigány” képe a XIX–XX. században. *Beszélő*, 14(1), Roma-dosszié. <http://beszelo.c3.hu/print/1315> (Letöltés ideje: 2020. július 30.)

¹⁸ Kovalovszky Márta (2010). https://epa.oszk.hu/01300/01326/00117/MV_EPA01326_2010_07_05_3.htm

- Kovalovszky M. (2010). A szem és a szó – Marosi Ernő és a modern művészet. *Mozgó Világ*, 37(7). https://epa.oszk.hu/01300/01326/00117/MV_EPA01326_2010_07_05_3.htm (Letöltés ideje: 2020. július 30.)
- Medgyesi G., Garancsi Gy. (2011). *Színekben oldott életek – Cigány festők a mai Magyarországon*. Budapest: Protea Kulturális Egyesület.
- Szuhay P. (1996). *Ki beszél? Cigány/roma reprezentáció a képző- és fotóművészetben*. https://www.sulinet.hu/oroksegtar/data/magyarorszag_i_nemzetisegek/romak/etnicitas_kulonbsegt teremto_tarsadalom/pages/024_ki_besz el.htm (Letöltés ideje: 2020. július 30.)
- https://hu.wikipedia.org/wiki/R%C3%A1czn%C3%A9_Kal%C3%A1nyos_Gy%C3%B6ngyi (Letöltés ideje: 2020.június 30.)

SÁNDOR MÁRAI THE PHILOSOPHER: AN ACADEMIC RECEPTION OF HIS OEUVRE

JULIÁN ROMERO

Abstract

Sándor Márai's literary work became a publishing phenomenon after its posthumous rediscovery in Western Europe. It has produced reactions from different types of readers, including intellectual networks interested in linking its literature to other fields of knowledge. This paper analyzes how scholars from the philosophical framework have received Márai's literature as a source for philosophical research discussions.

In the first place, the data collection process is shown in order to locate the significant place that the philosophical field occupies in the reception of scholars. The following section analyzes 1) how Marai's work has been treated in an intellectual context; 2) the traditional link between literature and philosophy.

Keywords: literature, philosophy, academic reception, Sándor Márai

Introduction

Sándor Márai is one of the most well-known Hungarian writers outside of Hungary. His books became an editorial phenomenon after his death, having a particular impact on the readers in the Western hemisphere. However, not only have anonymous readers successfully received his oeuvre but also experts, researchers, scientists and literary investigators, who have produced specialised knowledge based on Márai's literary work.

In that way, this paper focuses only on the academic production on Márai written in languages other than Hungarian that have played a crucial role in spreading knowledge of the author outside Hungary. Languages such as Spanish, English, French and Italian compound one of the most important means of locating Márai in international discussions in the academic field.

One of the questions this text attempts to solve is how scholars from the field of philosophy have constructed a discourse of Márai as a source for understanding philosophical problems.

In that way, it is possible to explore the forms of this specific reception, conservation and reproduction of Márai's literature by that knowledge-field to set up the limits of the literature appropriation.

The present paper is part of the doctoral research at the Doctoral School of Sociology at ELTE called Images of Hungary: A Sociological Approach to Sándor Márai's Work. One of the main achievements of this research is to analyse the academic approach to Márai's oeuvre and how the specialised fields of knowledge have constructed their own discourses on the Hungarian author. In that exploration, they have identified diverse facets of Márai that scholars have framed which, when assembled, give us a result of plausible ideal types of Sándor Márai as a field of study. On this occasion, the paper will display only one of Márai's facets (because of the limitation of space) in which the Hungarian author's literary work is treated as a source of philosophy; as named here, Márai, the philosopher.

The fundamental goal, however, is to understand how philosophy, as an area of expertise, has approached and addressed the literary work of Sándor Márai. First of all, briefly, the characteristics of the data collection, part of the above-mentioned doctoral research, that has worked on analysing other scholarly approaches, are presented. Second, the most influential works from philosophy and psychoanalysis that have examined Sandor Márai's literary work as a source for discussing issues in their field are outlined.

Description of Data Collection

The following section describes the collected sources dedicated to analysing, interpreting and explaining the life and the literary work of Sándor Márai. They are principally composed of conference presentations, book chapters, articles, dissertations, and books, as shown in the next graph.

We have identified 263 publications found in international catalogues of universities, library networks, institutions and bibliographic databases outside Hungary.¹⁹

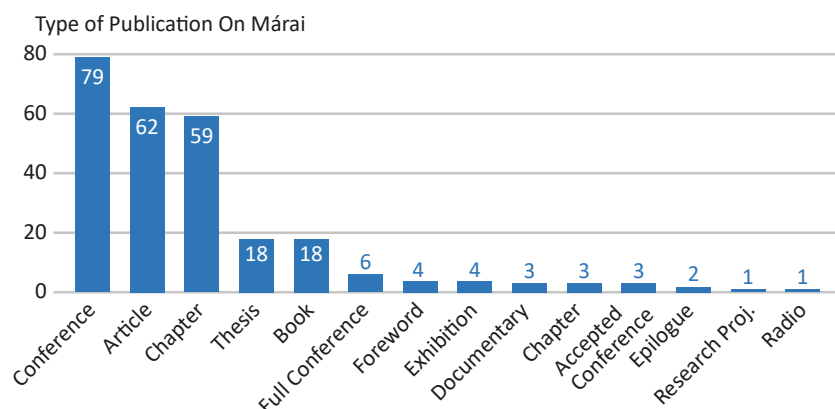

Figure 1 Type of publications on Márai

Source: Own creation from data collected (2021)

¹⁹ Principally in: *WorldCat Identities*, *SmartCat*, *Open Library*, *Google Scholar*, *The Central and Eastern European Online Library*, *Research Gate*, *Academia.edu*, and university catalogues.

Collective scholarly practices are the most common method of disseminating knowledge of the literary work and life of Sándor Márai. That involves books and conferences on a shared subject, collecting different chapters and presentations by diverse authors.

According to the data collected, 62.2% of the specialised field corresponds to Literary Studies, 14.3% to Philosophy, and 3.5% to Literary Criticism and Literature, History 2.7%, and Psychoanalysis 2.3%. The approaches towards Márai have mainly come from the disciplines that have literature as their primary research object (see next chart).

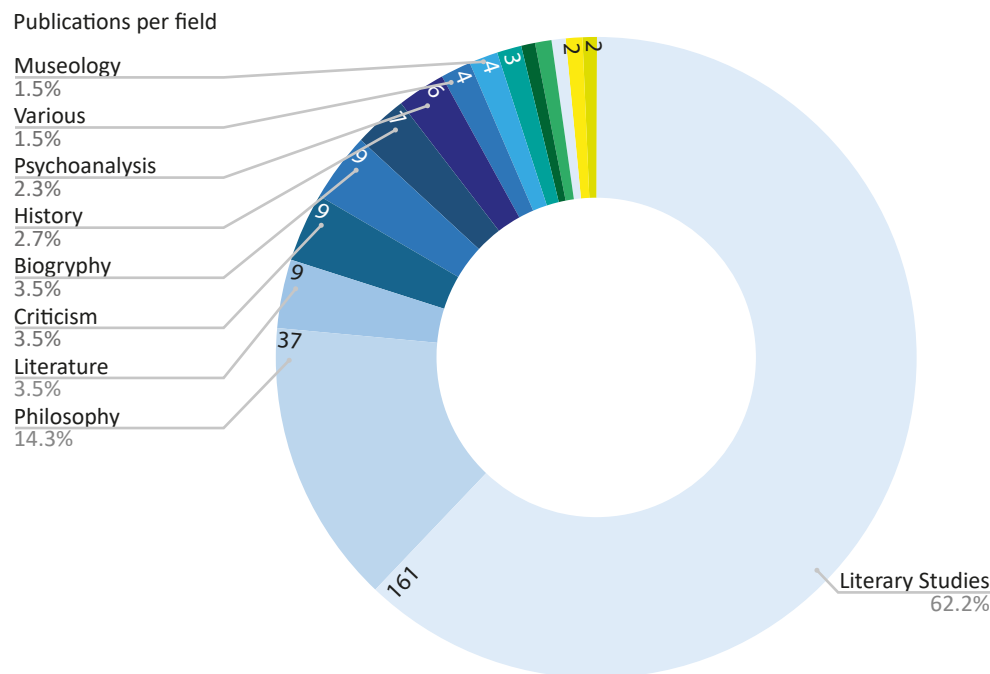

Figure 2 Publications on Márai per field

Source: Own creation from data collected (2021)

It is well-known that Literary fields comprise the majority of the approaches that have subjected Márai's output to analysis. The data aggregated per group of disciplines show that Literary fields (literary studies, criticism, literature) make up 69.2% and Human Sciences (Philosophy, History, Psychoanalysis, Biography, and Political Sciences) 24.2% of the total. Other fields, such as Medicine, Museology, Translation, Journalism and Theatre cover 7%.

Spanish (30.8%), English (21.7%), and French (20.2%) are most used to spread knowledge of Márai, followed by Italian (19.4%), and German (4.6%). The reproduction of analytical knowledge has spread through two of the most spoken languages in the world, reaching wider audiences.

Languages of Publications

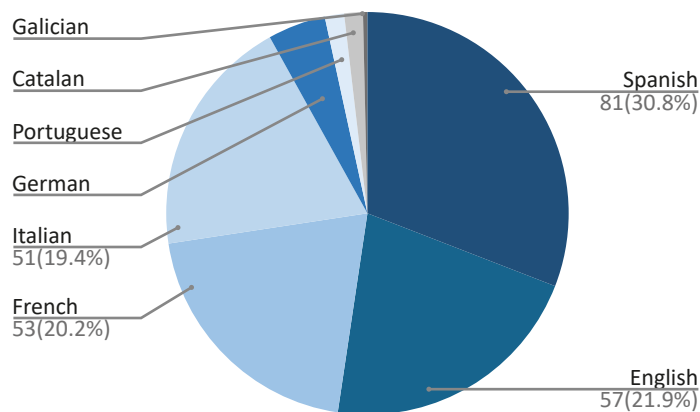

Figure 3 Languages of Publications on Márai
 Source: Own creation from data collected (2021)

The next chart shows the publication curve per year. The gap between 1949 and the posthumous reaction in 1990 should be noted. This academic silence coincides with the beginning of his exile (1948), a period of isolation. Besides Hungarian, only German publishers continued publishing throughout the fifties, at least one book per year, then one in the sixties, and one in the seventies, finishing, in 1978, the time of publication in exile, with *Sindbad Geht Heim* (Nova, Hamburg). After his death, *Editions Albin Michel* in Paris, published *La Conversation de Bolzano* in 1992 and *Les Confessions d'un Bourgeois* (1993), which we can be considered as a breakthrough in the Márai editorial phenomenon in Europe and the world.

N° of Publications per year

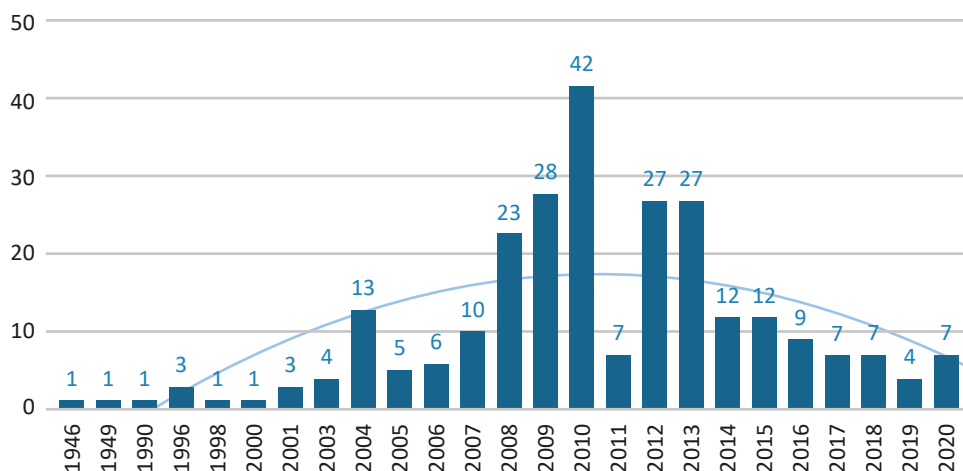

Figure 4 Number of Publications on Márai per Year
 Source: Own creation from data collected (2021)

The diversity of the authors' nationalities confirms the impact that the oeuvre of Sándor Márai has had in the occidental hemisphere. Here is shown, on one hand, an analysis of the academicians' and intellectuals' nationality and its effects on the knowledge production and, on the other, the geographical distribution of the publications in order to recognise the academic reception per country.

Hungarian scholars are definitely the most active researchers in spreading their knowledge of one of their most famous fellow countrymen abroad in different languages. (See next chart.)

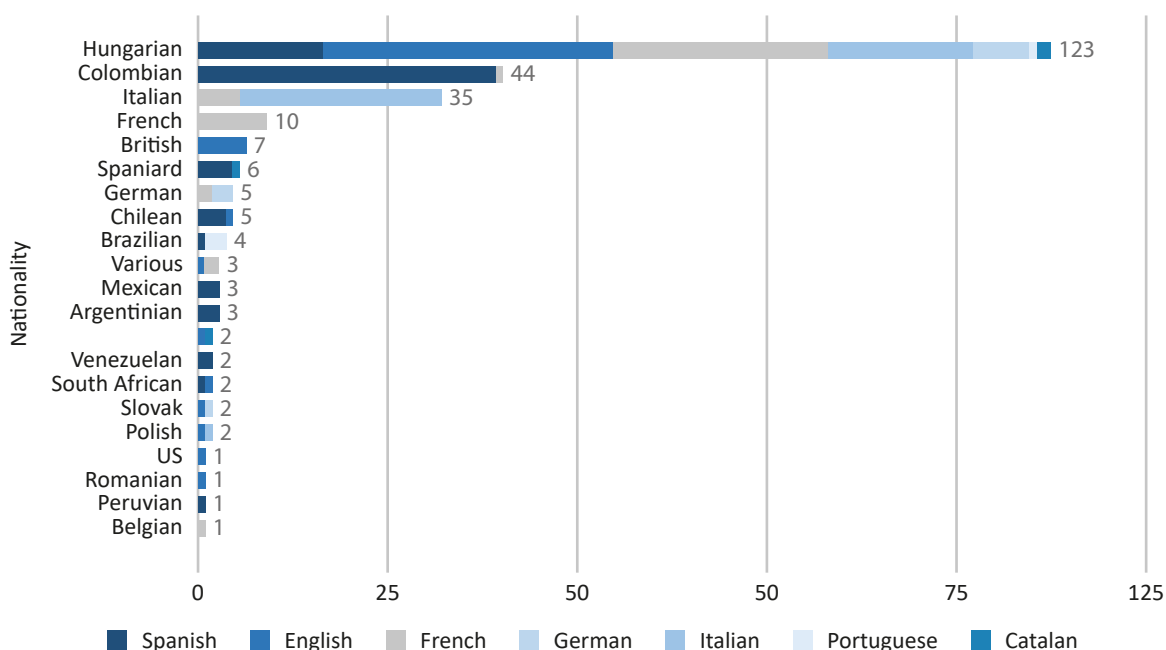

Figure 5 Authors' Nationality and Languages Used per Number of Publications

Source: Own creation from data collected (2021)

It shows the astonishing diversity of languages in which Hungarian-authored works have been published. At the same time, the graphic displays the most common countries of origin of authors among the other nationalities. Colombians occupy second place with 44 publications. All of them are published in Spanish besides one dissertation in French. Most of those works are in collections of articles and conference papers delivered in 2008 and 2009, principally motivated by the research group *Tiempo Cero*, described later in this paper.

Concerning the geographical concentration of the publications, it sometimes does not directly relate to the author's origin; Hungarian authors, for instance, published in seven languages in nine countries. Therefore, the geo-chart shows only the countries where the work was published, to understand the geographical phenomenon of scientific dissemination.

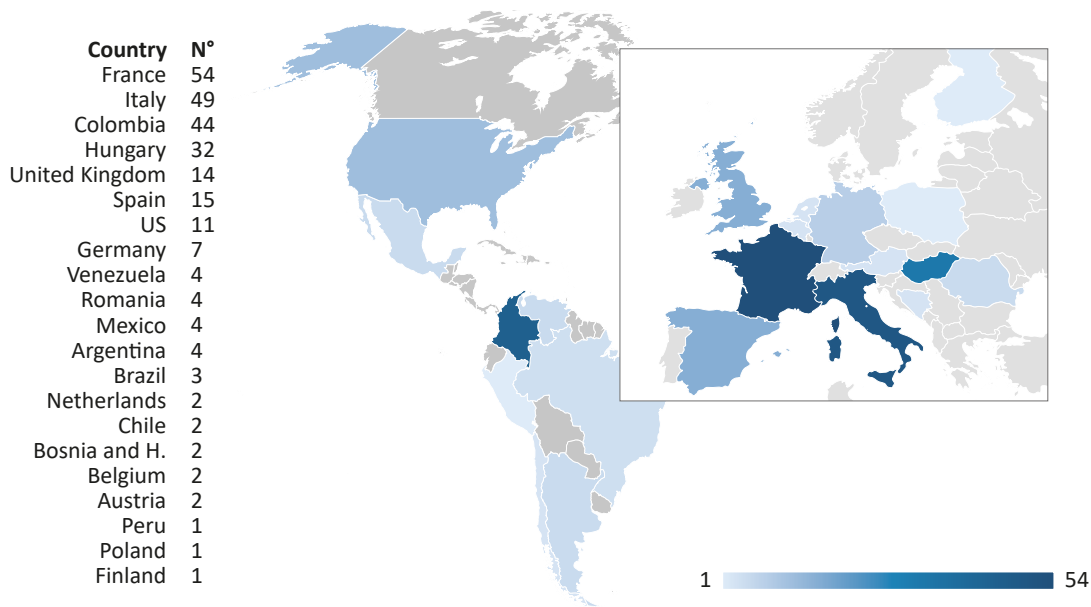

Figure 6 Geo-Chart of number of publications per country

Source: Own creation from data collected (2021)

All in all, the data described above displays the numeric trends in the academic approaches to Sándor Márai outside Hungary. It shows the key countries that have an interest in publishing academic works on him.

The timeline shows that the publication curve increased dramatically after 2003, reaching its peak in 2012–2013. Afterward, the curve decreases, but it should be seen as an unbroken line of publications. The annual publication average, between 2003 and 2020, reaches 9.6 scholarly texts from different disciplines and countries. At least four academic works have been published every year, for the last six years.

It shows, on one hand, that the literature of Sándor Márai has things to say to the present day, that his thoughts and meditations are contemporary with the ongoing discussions in academia. On the other hand, scholarly interest of in rediscovering more facts of Márai's life and work did not decrease since the editorial industry took an interest in publishing his books after he committed suicide. This constant scholarly activity on Sándor Márai establishes his books as a relevant source for understanding current issues.

Márai the Philosopher

Philosophy and literature have had a kind of mimetic relationship, not only because the first enters the forms of the second but also because literature is a means of transmitting *sophos* or wisdom on human matters. This bond has at its heart the ethical question whether fiction is an instrument that makes the truth possible.

The fabrication of fiction is just a trace of reality. The astonishing thing about fictional texts is that they are made from the material given for ‘the reality’, for a reality that is intelligible and accessible solely based on what is said by words. (Nieto, 2010, p.56).

The tendency of subjecting Márai’s writing to philosophical analysis is related to the very characteristic of his writings, which include an aphoristic style maintained under consistent ideas of concepts that traditionally concern the field of philosophy.

In that way, Zoltán Varga points out that “Márai’s mode of writing tries to give back the complexity of human existence by unifying its separated dimensions in an emblematic and aphoristic linguistic form.” (Varga, 2012, p.29).

Márai’s tendency to be a thinker submerged into the bottom of his interiority, a subject in constant introspection, is another stamp of Márai traced in the doctoral dissertation by Balazs Adam at the Sorbonne University (2017). Here, Márai is depicted as a writer who practices the endless exercise of thinking in the place of his intimacy; however, it is in his interiority that he can exteriorize the external reality, the reality of culture, the remains of a culture about to die.

It is better, says the bather [Sándor Márai], to immerse yourself with ideas and culture rather than go and check ideas in the real world to realise that the culture underlying the ideas in question has ceased to be a reliable medium for them. (Adam, 2017, p.11)

Sándor Márai’s novels have allowed scholars to find the bond between literature and philosophy, since his literature possesses the Nietzschean idea that writing is the most crucial part of thinking. Then, Márai is an author who expressed his thoughts, under literary style, on social issues that western philosophy has traditionally tried to comprehend.

Some of his novels have been considered as philosophical treatises. For instance, *Embers*, which is his most celebrated novel abroad, is treated as a dissertation on friendship and the impossibility of language to grasp the reality in a dialogue with the classical philosophy of Plato and Aristotle, as the scholars Gloria Mora, and Jean Pier Granados did in their BA and MA dissertations. Their interest was to find the Platonic notions discussed in *Lysis* and *Symposium* in *Embers*. For them, there is a conceptual equivalence between Plato and Márai, in order to comprehend friendship as well as the notions of necessity, wisdom, virtue and happiness. (Granados, 2013, pp.68, 97)

Jorge Pavez Bravo, in his book *Leyendo a Sándor Márai* [Reading Sándor Márai] (2018) stands by the idea that Márai constructed his work by focusing on life’s existential themes, such as freedom, love, hope, frustrations, pain, friendship, betrayal, generational conflicts and incomprehension, among others, constructing characters that always have the capacity of abstraction, characters that develop transcendental dialogues about their own life experiences.

Pavez Bravo’s book, besides its extensive description of Márai’s novels accessible in Spanish, compiles Márai’s statements into their main existential themes, focusing on Márai’s insistence of the dualism between rationality and emotionality.

Embers is frequently presented as a novel full of hidden elements that allow philosophers and psychoanalysts to interpret the book from diverse perspectives. Márai's philosophical facet has been explored, mostly, using *Embers*, his posthumous bestseller in western countries. This is precisely the book used most within the publications by scholars in the field of philosophy. They have debated moral and ethical positions, notions of justice and truth, and discussed in parallel with philosophers such as Plato, Aristotle and Arendt, or reflected on the problem of existence according to Nietzsche and Sartre.

*Al encuentro de Sándor Márai*²⁰ (2009) is a book produced by the meeting of scholars in 2008 as part of the first Philosophy, Literature and Psychoanalysis Conference in EAFIT University in Medellín, Colombia, mobilised by the question of what makes Márai's literature so fruitful for academic debates, in particular using the novel *Embers*.

One of the most astonishing elements of *Embers*, in their words, is that this novel functions as a mechanism that formulate a set of hypotheses as a presupposition or anticipation of the comprehension of life as an experience. It is about the importance of the hypothesis in order to interpret reality. In that sense, *Embers* shares with the scientific method *the purpose of presupposing reality*. As Henrik does in his monologue, the formulation of the hypothesis is an anticipation of comprehension, as a background to the experience, as a journey, limit and boundary mark of the reading that defines the demand of the academy (Vélez, 2009, pp.8–10). This is what makes Márai's literary work attractive for philosophical discussions.

All of these initiatives by Colombian scholars occur in the context of the *Tiempo Cero* research group, an enterprise developed at the Department of Philosophy of *Universidad Industrial de Santander* in Colombia. It constitutes the most consistent project for establishing Márai's books as a philosophical source.

This research group was founded in 2007 by Judith Nieto Lopez and Pedro Antonio García Obando. It has stimulated the investigations of scholars who want to find the tie between literature and philosophy and, in particular, the philosophical interpretation of some of Márai's works. Moreover, the group has carried out two research projects: 1) *Justicia y libertad en "Divorcio en Buda" de Sándor Márai* [Justice and freedom in Divorce in Buda]; and 2) *Razón y sentido de lo humano en la narrativa de Sándor Márai* [Sense and reason of the human in Sándor Márai's narrative], producing a wide range of academic discussions and publications.²¹

Philosophy is their common umbrella or, as Proust said in Deleuze's (1977) quote: "treat my book as a pair of glasses directed to the outside". They use philosophical glasses to grasp Márai's statements and analyse the aphoristic style in his novels, comprehending terms like friendship, recollection, ethics, existentialism, and illness.

²⁰ Literally, *Upon Meeting Sandor Márai*. It is sort of a literary game with *El último encuentro* [The last meeting], the Spanish title for *Embers*.

²¹ In the chapter on reception, the activity of this research group will be discussed and analysed in depth.

Furthermore, Judith Nieto, one of the most prolific scholars, has published eleven academic works on Márai: Book chapters, articles, conferences and one book entirely dedicated to Márai: *Razón y sentido de lo humano en Sándor Márai* [Sense and reason of the human in Sándor Márai]; and another book inspired by Márai's ideas of illness called: *Todo enfermo es un hombre* [Every ill person is a man]. Another scholar in the group is García Obando, who wrote a remarkable chapter entitled *De lo que las palabras no alcanzan o los secretos en El último encuentro* [What the words fail to reach, or the secrets in Embers]. Additionally, nine young scholars from the department have carried out their dissertations on Sándor Márai's literary work.

For Nieto López, besides friendship as the central theme of *Embers*, the male issue and the representation of women take her attention. For her, women appear in the novel as a mysterious element due to their marginal interventions, highly characteristic of the feminine inside and outside of the fiction, she says. Nieto López is aware that the analysis of feminine representation in *Embers* is a form of updating the novel, a way of grasping it to see its meaning up close, to make it valid in its content for the reader (Nieto, 2009, p.150).

In Nieto López's conclusion, the woman is not dull; they speak in their silence, they conduct the meeting on the disappearance of Krisztina and Nini. Nevertheless, in the novel there is a hidden inquiry that drives its plot, about the real purpose that made the long wait for the last meeting between Konrad and Henrik take place. Nieto asks: Just for a woman? (Nieto, 2009, p.162).

The femininity matter is also addressed by Francisco Vaccari in his text *¿Mujeres verdaderas o máscaras de la feminidad? Personajes femeninos en la obra de Sándor Márai* [True Women or Femininity Masks? Feminine Characters in Sándor Márai's literary work]. This text explores the feminine nature through three fictional characters: Francesca in *Casanova in Bolzano*, Marika in *Portraits of a Marriage*, and Eszter in *Esther's Inheritance*, making use of psychoanalytic interpretations. Here Vaccari analyses how feminine desire functions and its concealment under the mask of a woman sacrificed for the love of a man. Her desire is a source of their enjoyment, or *jouissance* to be more precise, that produces satisfaction due to bringing on suffering.

Never trust general impressions, my boy, but concentrate yourself upon details, says Sherlock Holmes (Conan Doyle, 2016, p.51). This is the quintessence of the detective research of psychoanalysis as well. This sharp sense of listening helped Judith Nieto in the mentioned text and Pedro Antonio García Obando as well in his text *De lo que las palabras no alcanzan...* [The limit of the words...]. Here he attempts to trace the cartography of secrets and ruminate on how words cannot respond to existential enigmas.

For García Obando, *Embers* is a novel full of secrets: they are hidden in the relationships, in the objects, in the language, in the music. The secrets appear in honour and pride. However, in harmony with Nieto López's conclusion, it is the woman character that plays a central role in her negligible position. Nini, paradoxically the marginal character, is the one who holds the common thread in the book, the incarnation of all the secrets, as García Obando claims (2009, p.108). In the same way, J. M. Coetzee agrees with those classifying *Embers* as an "enigmatic book" – enigmatic because

(being) so determinedly out of touch with its times (it appeared during the Second World War) – would give fuller weight to Márai's pessimism about our capacity to know other people, and his stoical resignation to not being known himself." (Coetzee, 2007, p.128). This impossibility of truly knowing the other or oneself is just a methodological truth that works towards following the roadmap to know being better but not wholly; moreover, through the gaps, the oblivion, through the silence.

In the text, *Contexto histórico y cultural de la obra de Sándor Márai* [The Cultural and Historical Context of Sándor Márai's oeuvre], the psychiatrist Alfredo de los Ríos analyses the novel *Embers* as an experience of *delirious literary discourse*. In his words, the delirium is not always related to psychosis. It is an interpretation of the reality constructed by a suspicion that comes, by the form of truth and functions, to be unequivocally true. This is the history of Henrik. He never receives any confirmation or refutation of his hypothesis from Konrád. The reader then remains convinced of Henrik's interpretation.

Embers is a story of suspicion, of a series of intuitions, of interpretations of multiple signs and details. However, the reader becomes trapped in doubt (...) because Henrik has constructed reality, but we are never going to know the truth. (De los Ríos, 2009, pp. 44–45).

Márai not only provides philosophical material to develop a discussion of the notions found in his literary work but also provokes interpretations by the professionals of emotional life, especially psychoanalysts. It is clear that Márai was interested in the opposition between reason and desire, language and silence. His characters can show the internal fights within rational purposeful actions and the subject driven by his desires. "You want to know if intelligence can overcome the feeling?" Marika asks. "In plain words, the answer is no. But I do offer you some comfort. I suspect that occasionally, with a bit of luck, we can tame our emotions and allow them to atrophy. Take me, for example. I managed to do it." In her monologue (*Portraits of a Marriage*), she reconstructed her past as a heroine of the story and devoted herself to love. For Vaccari (2008), the three women are slaves of love, following the formula of maintaining a tyrant: *imaging their tyrant's potential of choosing another slave*. More than that, Vaccari highlights that the women are created by the written word of a man who seems to comprehend the women's world (Márai) very well insofar as related to men, who demonstrate that there is nothing known, neither one thing nor the other.

All the authors insist that Sándor Márai is one of the greatest writers in the twentieth century. In his contribution, Juan Fernando Pérez tries to find the correlation of the Hungarian writer's literature with psychoanalysis. His monologue as a literary instrument is the bond that makes Márai's texts a possible source to be understood using psychoanalytical tools. The monologue as a narrative form is one of the main characteristics of subjectivity. We are beings immersed in a constant monologue, with ourselves, with others.

If there is something that defines human beings, it is the fact that the subject is divided into him and the other. This other is the subject that defines and constitutes the one's subjectivity, with whom he dialogues and maintains relationships, with whom he monologues constantly. It primarily constitutes an essential dimension of

subjects' live experience. I believe this is a great reason to consider the high intellectual status of Márai. (Pérez, 2009, pp.155–156).

Nevertheless, Coetzee does not agree that Márai believed in the therapeutic properties of psychoanalysis. He says: *In literature, as in life*; he writes in his memoir *Land, Land!...*, that *only silence is 'sincere.'* Once you give up your utmost secret, you have given up yourself and, in that sense, cease to be yourself. (Hence Márai's disdain for psychoanalysis, with its therapeutic ambitions.) (Coetzee, 2007, p.128) It is clear that, for psychoanalysis, language holds a central position to knowing oneself, as Coetzee complains; however, that self-understanding happens on the edges of the language as well, in the slips of the tongue, just through the silence, through obscurity, through the dialectics of remembering–forgetting, that is possible to uncover the layers of the being in the act of talking. In this act, it is possible to transfer private matters covered by memories, remembrances, desires, fears, discontents, thoughts, fantasies. That is the Freudian method on the couch. “Many patients seeking psychoanalysis have never experienced from anyone else the kind of long-term concern that is offered in psychoanalysis. There is no other situation in life in which one can count on a devoted listener for so many hours.” (Storr, 2001, p.54). Is there any connection or is it pure coincidence here with the books in which Márai gives voice to the characters under endless monologues, or under his voice in his memoirs, just to ramble on about their personal experience in a café or a bar, accompanied by a silent listener?

For Judith Nieto (2010), the monologue is one of the artistic characteristics recovered by Márai, who gave a special place to *the voice*, to the human voice that enters into the *torn memories*, into history, and the human responsibility of turning back and giving voice to the cacophony of remembrance, and never letting the diversity of voices become stifled by the noise of oblivion. So, for the Colombian philosopher, the stylistic resource of monologue in Márai's prose is directly related to the exercise of *re-collection*, hence to collect the broken pieces of the past again.

Here, the philosophical approach of these studies insists on the foremost critic of Whitebrook. They “persist in working in a cross-disciplinary area strictly within the confines of their own discipline (...). Too many of the practitioners in this field are still working with crude conceptions of “literature,” equating novels or plays with realist narratives where the plot is taken as an account that can be treated like a case study, ignoring style, structure, metaphor (Whitebrook, 1993, p.258).

The question here then is whether Sándor Márai's literature is instrumentalised to reflect philosophical knowledge, or the philosopher's attempt to treat literature not only as a piece of content separately from the form (the use of irony, for instance) or choose the monologue instead of the *dia-lectic dia-logue*, or the absolutist intervention of the author. All in all, elements that work to settle an ethical or even political enterprise.

It is clear that Sándor Márai was not a philosopher, and that he did not create a *summa philosophica*. However, it is clear that he was a writer dedicated to the activity of thinking, an activity that was stamped in his oeuvre, constructing a bond between the ideas, the inquiries, with a reader who not only finds entertainment in his books, but also emotio-

nal or existential questions. That meeting with notions, concepts, the aphorism, has made his books pieces liable to be interpreted by the philosopher; however, the principal value that philosophers have found in the Hungarian writer is that, in Márai's work, through his fictional platform, there are persuasive humanist philosophical proposals for reality, for real life. We could go further with Coetzee's statement when he refers to *Conversations in Bolzano* being, at the end, "a vehicle for expressing his ideas on the ethics of art", and to say that the literary project of Sándor Márai is a vehicle for expressing his ideas, thoughts, and notions on the given topics touched in every book.

The correlation determines the craft that philosophy has with the art of comprehension. Therefore, if its essence is to comprehend, life seems to be the unique thing that is able to be understood. The challenge here is to grasp knowledge, utilising the synthesis of literary form and philosophical content. This is precisely those elements that scholars have found in Sándor Márai's work, a piece of fictional narrative with a deep conceptual world that situates the reader in an active position to travel around Márai's philosophical cartography of ideas, aphorisms and notions of love, life and death.

Conclusion

In this chapter, it was possible to join together some dispersed academic works on Sándor Márai formulated from the point of view of philosophy and psychoanalysis.

These approaches are part of a set of depictions constructed mainly by fields of knowledge that focus their studies on literature or come close in a certain way to literature from other disciplines, for instance, the correlation that philosophers have found with Márai's literature.

The Colombian reception by academics has contributed to comprehending why *Embers* became a bestseller outside Hungary, without simplifying the discussion of being a publishing strategy, but for its intrinsic value, the topics and the reflections that the book provokes. As was shown here, *Embers* is a novel full of questions without answers, existential inquiries replayed by life, by gestures, by objects full of meaning. The characters endure in a sea of secrets and doubts. However, the reader is the one who is asked the novel's questions. All in all, this particular book has prompted an interpretation of diverse issues and its singularity of being a novel that discusses profound topics but, at the same time, leaves issues half done, making it a vibrant piece.

The literature for Márai might be a vehicle for settling his conception of human existence, a route to transport ideas by the *free* format that literature has. That is why philosophers have tracked down Márai's aphorisms or hidden meaning into different contexts to analyse universal matters as much as particular issues regarding the different realities of other societies.

Bibliography

- Adam, B. (2017). *La Pensée en exil. Emil Cioran, François Fejtő, Sándor Márai, Czesław Miłosz*. [The Exiled Mind]. Thèse de doctorat de Philosophie politique. Université Sorbonne Paris Cité Préparée à l'Université Paris Diderot.
- Coetzee, J. M. (2007). Sándor Márai. In *Inner Working. Essays 2000–2005*. London: Vintage Books U.K. Random House.
- Conan Doyle, A. (2016). *The Complete Sherlock Holmes: All 56 Stories & 4 Novels*. Digital version: General Press.
- De los Rios, A. (2009). *Contexto histórico y cultural de la obra de Sándor Márai* [Cultural and Historical Context of Sándor Márai's oeuvre]. In Vélez López, G. D. (Ed.), *Al encuentro de Sándor Márai*. Medellín: EAFIT.
- Granados, J.-P. (2013). *La amistad en El último encuentro de Sándor Márai. Los límites del lenguaje*. [The Friendship in Embers. The limits of the Language]. Universidad Industrial de Santander. Escuela de Filosofía. [MA Dissertation].
- Nieto López, J. (2009). *Las mujeres en El último encuentro*. [Women in *Embers*] Medellín: Universidad EAFIT, Co-herencia N° 6.
- Nieto López, J. (2010). *Divorcio en Buda, una noción de justicia en la ficción*. [Divorce in Buda, a Notion of Justice in Fiction]. Barranquilla: Revista de Derecho, N. 3.
- Obando, G., Antonio, P. (2009). *De lo que las palabras no alcanzan o sobre los secretos en el último encuentro* [The limit of the words or the secrets in Embers]. In Vélez López, G. D. (Ed.), *Al encuentro de Sándor Márai*. Medellín: EAFIT.
- Pavez Bravo, J. (2018). *Leyendo a Sándor Márai: Testigo de un cambio de mundo*. Windmills Editions (Editor).
- Pérez, J. F. (2009). Puntuaciones en torno a Márai. [Notes on Márai]. In Vélez López, G. D. (Ed.), *Al encuentro de Sándor Márai*. Medellín: EAFIT.
- Storr, A. (2001). *Freud. A Very Short Introduction*. New York: Oxford University Press.
- Vaccari, F. (2008). ¿Mujeres verdaderas o máscaras de la feminidad? Personajes femeninos en la obra de Sándor Márai. *Rev. Asoc. Esp. Neuropsiq.*, 28(102), 391–400.
- Varga, Z. (2012). Rewriting History, Reshaping Memory: The Representation of Historical Events in Sándor Márai's Wartime Diaries and in his Memoir of Hungary. *European Journal of Life Writing*, 1(1), 22–39.
- Vélez López, G. D. (2009). Sobre filosofía, literatura y (un poco de) fotografía en *El último encuentro*. [On philosophy, literature and (a bit of) photography in Embers]. In id. (Ed.), *Al encuentro de Sándor Márai*. Medellín: EAFIT.
- Whitebrook, M. (1993). Only Connect. Politics and Literature 10 Years Later: 1982–92. *Political Science and Politics*, 26(2), 257–262.

A KÖTET SZERZŐI

BAGYURA MÁRTON

A Társadalomtudományi Kutatóközpont Szociológiai Intézetének munkatársa és az ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola hallgatója. e-mail: bagyura.marton@tk.hu

BÓDI BARBARA „BoBa”

Az ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola PhD-hallgatója, doktorandusz, művészpédagógus, képzőművész. e-mail: artistboba@gmail.com

GERŐ MÁRTON

Az ELTE Társadalomtudományi Karának Szociológia Tanszékén egyetemi adjunktus, valamint a Társadalomtudományi Kutatóközpont – MTA Kiválósági Központ tudományos munkatársa. Kutatásai elsősorban a civil társadalom, társadalmi mozgalmak, társadalmi integráció, az ellenségképzés és a demokratizálódás lehetőségeinek témáira irányulnak. Ezekben a témákban angolul és magyarul is jelentek meg publikációi. Jelenleg a „(De-)Democratization and the trajectories of civil society” című kutatási programot vezeti a Társadalomtudományi Kutatóközpontban, valamint posztdoktori kutatási programot koordinál a politikai cselekvés és társadalomszerkezet kapcsolatának demokratikus intézményekre gyakorolt hatásáról.

MÁTÉ ANNA

Az ELTE Társadalomtudományi Kar Doktori Iskola Szociálpolitika doktori program 4. évf. PhD-hallgatója. Az ELTE Társadalomtudományi Karán szerzett szociálpolitikus diplomát, kutatási területei: posztszocialista országok szociálpolitikája, a családpolitika és az összehasonlító szociálpolitika.

MORAUSZKI ANDRÁS

Az ELTE Társadalomtudományi Kar Doktori Iskola Szociológia doktori programján szerzett PhD-fokozatot. A Társadalomtudományi Kutatóközpont Kisebbségkutató Intézetének tudományos segédmunkatársa. Kutatási területei: a kisebbségi intézményrendszerek működése, finanszírozása, szervezetközi kapcsolatháló. e-mail: morauszki.andras@tk.hu

NAGY ALIZ

Az ELTE Társadalomtudományi Kar Emberi Jogi és Politikatudományok Tanszékének adjunktusa. Nemzetközi tanulmányok, nemzetközi emberi jogok specializációval az ELTE Társadalomtudományi Karon szerzett diplomát, majd a Közép-Európai Egyetem Nacionalizmus tanulmányok programját végezte el. 2019-ben doktorált az ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskolájában. Kutatási területei: állampolgárság tanulmányok, kisebbségi jogok, választójog. e-mail: aliz.nagy@tatk.elte.hu

PÓCSI ORSOLYA

Az ELTE Társadalomtudományi Kar Doktori Iskola Interdiszciplináris társadalomkutatások doktori program 2. évf. PhD-hallgatója, a Miskolci Egyetem Tanárképző Intézet Pszichológia Tanszékének tanársegédje. A Debreceni Egyetemen szerzett pszichológus diplomát, kutatási területei: pszichoterápiás esetek mikro- és makroszociológiai elemzése a rendszerváltozás kontextusában. e-mail: orsi@szobeczki.hu

JULIÁN ROMERO

Az ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola hallgatója. Mesterfokozatú diplomáját történelem szakon szerezte 2016-ban, a Kolumbiai Állami Egyetemen (National University / Universidad Nacional de Colombia).

SIMON SÁRA

Az ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola Interdiszciplináris társadalomkutatások doktori programjának doktorjelöltje, a Károli Gáspár Református Egyetem óraadó oktatója. Kutatási témája a digitális egészségügy, a ritka betegségben érintettek helyzete, valamint az e-páciensek információszerzése és betegségmenedzsmentje. Kommunikáció- és médiatudomány területén szerzett BA és MA diplomát, OTDK keretében orvosi kommunikációval és médiaelemzéssel foglalkozott. e-mail: simonsara.mail@gmail.com

STEFKOVICS ÁDÁM

Az ELTE Társadalomtudományi Kar Doktori Iskola Szociológia doktori program 4. évf. PhD-hallgatója, és az ELTE TáTK Társadalomkutatások Módszertana Tanszékének tanársegédje. Az ELTE TáTK-n szerzett szociológus diplomát, kutatási területei: survey módszertan, politikai szociológia, disszertációjának témája a hibrid adatfelvételekben rejlő lehetőségek a magyarországi választáskutatásokban. e-mail: adam.stefkovics@tatk.elte.hu

SURÁNYI RÁCHEL

Az ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola Szociológia programján szerezte meg doktori fokozatát. Kutatási területei: a migráció szociológiája, zsidó tanulmányok, kvalitatív kutatómódszertan. e-mail: suranyi.rachel@gmail.com

WOLLNER MÁRTA

Az ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola Interdiszciplináris Doktori Programjának végzős hallgatója.